ORI
294.2
Apa/Aps
50885

THE
ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY
TOWN HALL, BOMBAY-1.

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 13 February, 2016

आपस्तम्बीयधर्मसूत्रम्.

APHORISMS ON THE SACRED LAW

OF

THE HINDUS,

BY APASTAMBA.

EDITED, WITH A TRANSLATION AND NOTES,

BY

By GEORG BÜHLER, Ph.D.,

PROFESSOR OF ORIENTAL LANGUAGES, ELPHINSTONE COLLEGE.

By order of the Government of Bombay.

50885

PART I.

CONTAINING THE TEXT WITH CRITICAL NOTES AND AN INDEX OF THE SUTRAS.

3X-66

Bombay:

PRINTED AT THE

EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

1868 / 1871

LIBRARY OF THE BOMBAY BRANCH

50885.

00050885

Dx: 6. 6

CRITICAL REMARKS

ON THE

EXTRACTS FROM HARADATTA'S UJJVALA', AND ADDITIONS TO CRITICAL NOTES IN THE TEXT OF THE SU'TRAS.

The extracts from Haradatta's Ujjvalá have been prepared according to four MSS., viz. P. U. and N. U., described in the Preface to Part I., and two MSS., marked Mr. U. I. and II., which Professor M. Müller most kindly and liberally placed at my disposal. Mr. U. I. gives, on 52 folios, of 36 lines and of 42—46 Aksharas, the text and commentary of the first Pras'na. This MS., which is old, well-written, and almost free from clerical faults, must be considered either the parent of P. U. or a transcript of the MS. from which the original of P. U. was copied.

Mr. U. II. contains, on 117 folios, of 20 lines and of 43—48 Aksharas, the text and commentary of both Pras'nas. It is a modern transcript, copied from a MS. dated Samvat 1754, Mágha Badi 8, and is full of clerical mistakes. It so closely agrees with P. U. that for critical purposes the two may be considered one MS.

In the extracts referring to the first Pras'na the text of Mr. U. I. has been followed. In those on the second P. U. and Mr. U. II. have received most consideration. But, in some cases, the readings of N. U. have been preferred. The numerous discrepancies between P. U., Mr. U. II. on the one side and N. U. on the other have rarely been given. They mostly do not affect the sense, but are merely verbal. Sometimes the difference consists in the substitution of

synonymous terms, sometimes one copy gives a fuller explanation than the other, and sometimes quotations from Pánini, parallel passages from the Smṛitis, which occur in one copy are left out in the other. It is impossible to decide, without more good old MSS., which in each case is the original reading, and it would have been of little use to note variations of this kind. For this reason very few *variæ lectiones* have been given.

The principle which guided me in making the extracts was to give only so much of the Commentary as is necessary in order to prove the correctness of the English translation and of the reconstruction of the text of the Sútras. Besides, wherever the Commentary contains important additional information, such passages also have been printed in full. On the other hand nearly all the numerous quotations from the Smṛitis have been omitted, as the parallel passages from Manu and Yájñavalkya have been given in the foot-notes of the English translation, and those from Baudháyana, Gautama, Vishṇu, and Vasishṭha will be given in the editions of these Smṛitis, which I hope to publish soon. All omissions in the extracts have been indicated by dots [.....].

I subjoin the chief *variæ lectiones* in the text of the Sútras according to Mr. U. I. and II., together with a few corrections:—

I. i. 1. 2. वेदाश्च a separate Sútra, Mr. U. I. and II.

I. i. 1. 20. Mr. U. I. and II. divide the Sútra into six.

I. i. 1. 22. Mr. U. I. and II. join this Sútra with the preceding one.

I. i. 1. 27. ब्रह्महा संस्तुताः Mr. U. I., °हण° Mr. U. II.

I. i. 2. 6. च Om. Mr. U. I. and II.

I. 1. 2. 13. पादोनम् Mr. U. I. pr. m., Mr. U. II.

I. i. 2. 29. असंदर्शे Mr. U. I. and II.

I. i. 2. 36. आवि Mr. U. I. pr. m.

I. i. 3. 15. स्वैरकर्माणि Mr. U. I. and II.

I. i. 3. 26. हि Om. Mr. U. I. and II.

I. i. 4. 1. प्राश्नाति Mr. U. I. and II. text. But Com. प्राश्नातीत्यत्र अकारश्छान्दसः [अकार° Mr. U. I.] नशादिति श्रुत्वप्रतिषेधात् ॥ [चुत्वप्र° Mr. U. I. वुन्प्र° Mr. U. II.]

I. ii. 5. 10. °संवृत्तिरिति Mr. U. I. pr. m. and II.

I. ii. 6. 2. आसन्नानतिदूरे Mr. U. I. and II.

I. ii. 6. 29. स्थानिनमुप° Mr. U. I. and II. This reading is the correct one, as एनम् S. 31, requires the singular.

I. ii. 6. 31. Mr. U. I. and II., like P. U.

I. ii. 7. 11. हि Om. Mr. U. I. and II.

I. ii. 7. 21. धार्म्य Mr. U. I. and II. In the Com. धार्म्य धर्मादनपेतमित्येके मन्यन्ते स्वार्थे ष्यञ् ॥

I. ii. 7. 25. तदे Mr. U. I. and II. The Commentary perhaps may be reconciled with either reading.

I. ii. 8. 15. चकारश्छान्दसो° Mr. U. I. and II.

I. iii. 10. 14. Mr. U. I. and II., like P. U.

I. iii. 10. 17. सालावृकी Mr. U. I.

I. iii. 11. 12. स्वैरक° Mr. U.

I. iii. 11. 7. अनुलेपनानि Mr. U. I. pr. m.

I. iv. 12. 3. यद्वातो वाति Mr. U. I.

I. iv. 12. 7. Mr. U. I. and II., like P. U.

I. iv. 13. 9. Mr. U. I. and II., like P. U.

I. iv. 13. 19. अकरवमिति Mr. U. I. pr. m., and Mr. U. II. अकुर्वन्निति sec. m. Mr. U. I.

I. v. 16. 14. शिघाणिका Mr. U. I. and II.

I. v. 16. 27. Mr. U. I. and II., like P. U.

I. v. 17. 32. लवः Mr. U. I. and II.

I. v. 17. 39. सप्तशीर्षा Mr. U. I. and II. I now recognise this reading as the correct one.

I. vi. 18. 3, 5, 8. Mr. U. I. and II., like P. U.

I. vi. 18. 18. Mr. U. I and II., like P. U.

I. vi. 18. 31. प्रव्रजिता: Mr. U. I.

I. vi. 19. 14. The verse श्रद्धापूतमित्यादि occurs also in Mr. U. I. and II., but at the end of Haradatta's explanation. It seems therefore to be a part of the Bháshya, added as an illustration of the Sútra.

I. vi. 19. 16. Mr. U. I. and II. agree with P. U. Regarding the origin of the confusion, *see* note to the Translation.

I. vii. 20. 1 and 2. One Sútra Mr. U. I. and II.

I. vii. 20. 12. Mr. U. I. and II. agree with P. U.

I. vii. 21. 7. आभिशस्त्यं Mr. U. I.

I. vii. 21. 19. Mr. U. like P. U.

I. viii. 22. 1, 6, 7, 8. Mr. U. like P. U.

I. viii. 23. 6. Mr. U. I. and II. like P. U.

I. ix. 24. 8. Mr. U. I. गर्भं वाविज्ञातम्।

I. ix. 25. 8. Mr. U. I. like N. U.

I. ix. 25. 10. Mr. U. I. text like P. U. text.

I. ix. 26. 3. Mr. U. I. like P. U.

I. ix. 26. 6. Mr. U. I. and II. like P. U.

I. ix. 26. 7. अनार्यवत् Mr. U. I. text and Com.

I. ix. 26. 13. Mr. U. I. and II. like P. U. Besides Mr. U. I. makes the words कामोकार्षीन्मन्युरकार्षीदिति part of the Commentary only.

I. ix. 27. 11. Mr. U. I. like N. U. and P. U.

I. x. 29. 6. Mr. U. I. like N. U. and P. U.

I. x. 29. 7. यो हिंसार्थमभिक्रान्तं हन्ति न तस्मिन्दोष इति पुराणे मन्युरेव मन्युं मृशति Mr. U. I. and II. This transposition of the words seems preferable.

I. x. 29. 8. विवाहमाना : Mr. U. I. and II.

I. x. 29. 9. अस्मात्स्वार्था : Mr. U. I. pr. m.

I. xi. 30. 22. अग्निमादित्यमपो Mr. U. I.

I. xi. 31. 13. Mr. U. I. like P. U.

I. xi. 31. 21. No reading आधीयमानः is mentioned.

I. xi. 31. 24. स्कुट्वा Mr. U. I. Commentary.

I. xi. 32. 1. वर्षासु शरदि Mr. U. I. pr. m.

I. xi. 32. 16. Read in the text अपशश्शयीत instead of अपाश्शयीत—Mr. U. I. reads pr. m. उपशयीत sec. m. अपःशयीत.

I. xi. 32. 24. धर्मप्रल्हादन Mr. U. I.

II. ii. 3. 11. Mr. U. II. like P. U.

II. ii. 4. 2. Mr. U. II. like P. U.

II. ii. 5. 2. Mr. U. like P. U.; according to the Com. in Mr. U. II. the various reading is अविप्रक्रमिणम्। मकारात्परमिकारमधीयते ॥.

II. ii. 5. 17. Mr. U. II. like P. U.

II. ii. 6. 12. Read in the text असमावृत्तः instead of असमावृत्ते. So also Mr. U. II. and the Com. points to that reading.

II. iii. 6. 19. Mr. U. II. like P. U.

II. iii. 7. 7. अनुतिष्ठति Mr. U. II.

II. iii. 7. 13. Read in the text आहिताग्नि instead of अहिताग्नि.

II. iv. 8. 2. शेषेभोजी Mr. U. II.

II. iv. 8. 11. शिक्षा Mr. U. II.

II. iv. 9. 4. अप्रतिभायां Mr. U. II.

II. iv. 9. 5. चांडालेभ्यः Mr. U. II.

II. iv. 9. 10. नित्या भक्तिका : Mr. U. II.

II. iv. 9. 13. मुनेर्भक्षः N. U. text and Com. Mr. U. II. text and Com.—Mr. U. II. also gives the third śloka.

II. v. 10. 11. Mr. U. II. like N. U.

II. v. 12. 4. Mr. agrees with Md. and N. U.

II. v. 12. 13. अभिनिमुक्तः Mr. U. II., and the same form again S. 22.

II. v. 12. 22. पर्याधातृपर्याहित Mr. U. II.

II. vi. 13. 12. धर्मार्थसंबन्धः Mr. U. II.
II. vi. 14. 16. Mr. U. II. like P. U.
II. vi. 15. 11, 12. Mr. U. II. like P. U. and N. U.
II. vi. 15. 14. यस्याग्रं Mr. U. II.
II. vi. 15. 22. Mr. U. II. like P. U.
II. vii. 16. 2. Om. Mr. U. II.
II. vii. 16. 12. Read बहुपत्यो भव्यापत्यो न° The second epithet is explained in the Com. of N. U. and Mr. U. II.
II. vii. 16. 14. कर्षराद्धिः Mr. U. II.
II. vii. 16. 17. व्यवहारराद्धिः Mr. U. II.
II. vii. 16. 19 and following Sútras द्वादश्यां । त्रयोदश्याम् Mr. U. II.
II. vii. 17. 1. आनन्त्यकालं Mr. U. II.
II. vii. 17. 8. नापि देवान् Mr. U. II.
II. vii. 17. 9. संभुञ्जनी Mr. U. II.
II. vii. 17. 16. शेषस्य Om. Mr. U. II.
II. vii. 17. 17. तिलमिश्रोदपात्रानयनम् Mr. U. II.
II. vii. 17. 21. कुष्ठी वृषलीपतिः सर्वविक्रयी राजभृतः Mr. U. II.
II. vii. 17. 22. वेदाध्याय्य° Mr. U. II.
II. viii. 18. 10. असमुदितांश्च Mr. U. II.
II. viii. 18. 16. उभयांश्च Mr. U. II.
II. viii. 19. 7. Mr. U. II. like P. U.
II. viii. 19. 12. च Om. Mr. U. II.
II. viii. 19. 19. नैत्यमिकं तु Mr. U. II.
II. viii. 20. 1. तेनोपायेनोप° Mr. U. II.
II. viii. 20. 11, 12. Mr. U. II. like P. U.
II. ix. 21. 1. वानप्रस्थं Mr. U. II.
II. ix. 21. 13. प्रियाप्रिये add Mr. U. II.
II. ix. 21. 16. उपलभ्येत Mr. U. II.
II. ix. 22. 2. वर्णैः Om. Mr. U. II.
II. ix. 22. 7. आरभेत Mr. U. II.

EXTRACTS

FROM

HARADATTA'S COMMENTARY CALLED UJJVALÁ.

PRA'SNA I. PATALA 1. KHANDIKÁ 1.

१. अथशब्द आनन्तर्ये। अतःशब्दो हेतौ। उक्तानि श्रौतानि गार्ह्याणि कर्माणि तानि च वक्ष्यमाणान्धर्मानपेक्षन्ते। कथम्। आचान्तेन कर्तव्यं पवित्रपाणिना कर्तव्यमिति वचनादाचमनादीन्यपेक्ष्यन्ते। संध्याहीनोशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मस्विति वचनात्संध्यावन्दनमपि। एवमशुचेर्द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमिति वचनाद्ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तान्यपि। एवमन्येष्वपि यथासंभवमपेक्षा द्रष्टव्या। अतस्तदनन्तरं सामयाचारिकान्धर्मान्व्याख्यास्यामः। पौरुषेयो व्यवस्था समयः। स च त्रिविधः। विधिर्नियमः प्रतिषेधश्च। प्रवृत्तिप्रयोजनो विधिः संध्ययोश्च बहिर्ग्रामादासनं वाग्यतश्चेत्यादिः (१-११-३०-२) निवृत्तिप्रयोजनावितरौ। प्राङ्मुखोन्नानि भुञ्जीतेति नियमः (१-११-३१-१) क्षुदुपघातार्था भोजने प्रवृत्तिः। शक्या च यत्किंचिद्दिङ्मुखेनापि भुञ्जानेन क्षुदपहन्तुम्। तत्र नियमः क्रियते प्राङ्मुख एव भुञ्जीत न दक्षिणामुख इति। परिसंख्या नियमस्यैव कियानपि भेदः। एवं द्रव्यार्जने रागात्प्रवृत्तं प्रति नियमो याजनाध्यापनप्रतिग्रहैरेव ब्राह्मणो द्रव्यमर्जयेन्न कृषिवाणिज्यादिनेति। ब्राह्मणस्य गोः पदोपस्पर्शनं च वर्जयेदित्यादिः (१-११-३१-६) प्रतिषेधः। समयमूला आचाराः समयाचारास्तेषु भवाः सामयाचारिकाः। एवंभूतान्धर्मानिति। कर्मजन्योभ्युदयनिःश्रेयसहेतुरपूर्वाख्यो गुणो धर्मस्तद्धेतुभूतं कर्म। व्याख्यातमेवैतद्व्याख्यानम्। तत्र विधिषु तावद्विधेयानुष्ठानाद्धर्म इति नास्ति विप्रतिपत्तिः। नियमेष्वपि नियमानुष्ठानाद्धर्मः प्रतिषेधेष्वपि नञर्थानुष्ठानाद्धर्म इति केचित्। अत एव धर्मानित्यविशेषेणाह। अन्ये तु विधिष्वेव धर्म इतरयोर्न। विपरीतानुष्ठानादधर्मः केवलं न तु विषयानुष्ठानात्क-

श्चिद्धर्मः । न ह्यप्रतिगृह्णन्नपिबन्सुरां धार्मिक इति लोके प्रसिद्धः । सूत्रेऽपि धर्मग्रहणमधर्मस्याप्युपलक्षणमिति स्थितिः ।

२. ननु समयो यदि प्रमाणं तर्हीदमपि प्रमाणं भवितुमर्हति । चैत्यं वन्देत । प्रागेव भुञ्जीत । केशाँल्लुञ्चेत् । तिष्ठन्भुञ्जीत । न स्नायात् ॥ धर्मज्ञेत्यादि ॥ न ब्रूमः समयमात्र प्रमाणमिति । किंतु धर्मज्ञा ये मन्वादयस्तेषां समयः प्रमाणं धर्माधर्मयोः । कथं पुनरिदमवगतं धर्मज्ञा मन्वादयो न बुद्धादय इति । यदुच्येत न बुद्धादीनामतीन्द्रिये धर्मे ज्ञानं संभवतीति तन्मन्वादिष्वपि समानम् । अथ तेषां धर्मज्ञादतिशयादतीन्द्रियेऽपि ज्ञानं संभवतीतीयद्बुद्धादिष्वपि समानम् ।

यदाहुः । सुगतो यदि धर्मज्ञः कपिलो नेति का प्रमा ।
तावुभौ यदि धर्मज्ञौ मतिभेदः कथं तयोः ॥

वक्तव्यो वा विशेषः । तमाह । वेदाश्च । चोदधारणे । वेदा एव मूलप्रमाणं धर्माधर्मयोः । नचापौरुषेयेषु निर्दोषेषु वेदेषूक्तोपालम्भसंभवः । स्वतः प्रमाणस्य हि न वक्तृदोषनिबन्धनमप्रामाण्यम् । तदिहास्मदादीनां धर्मज्ञसमयः प्रमाणं धर्मज्ञानां तु वेदाः प्रमाणम्.....॥

३. चतुर्णामेवोपदेशेऽपि पुनश्चतुर्ग्रहणं यथाकथंचिच्चतुर्वन्तर्भूतानामपि ग्रहणार्थम् । ततश्च ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य इति बौधायनादिभिरुक्तानामनुलोमजानामत्र ग्रहणं मतम्.....॥

४. .....उपायनमुपनयनम् । ..... तस्माद्दुष्टकर्मप्रतिषेधार्थं सूत्रम् । यथा स्मृत्यन्तरे । द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमिति। अप्रतिषेधे तु दुष्टकर्मणामप्यधिकारो भवत्येव । फलवन्ति च कर्माणीत्यभिधानात् । क्रियत इति कर्मनिर्वचनात् । प्रागुपनयनात्कामचारभक्ष इति गौतमस्मरणम् । ब्रह्महत्यादिमहापातकव्यतिरिक्तविषयमित्यनुपेतस्यापि दुष्टकर्मसंभवाददुष्टकर्मणामुपनयनमित्युक्तम् । शूद्रप्रतिषेधस्तु प्राप्तानुवादः ॥

५. अनेकवेदाध्यायिनां वेदव्रतवदुपनयनमपि प्रतिवेदं भेदेन कर्तव्यमिति प्राप्त उच्यते ॥ सर्वेभ्य इत्यादि ॥ त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादंपादमदूदुहत् । तदित्यृचोस्या सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिरिति मनुः (२ । ११ ।) ततश्चोपनयनवत्सावित्र्यनुवचनम् । तन्मुखेन सर्वे वेदा अनूक्ता भवन्ति ।

अतोगृह्यमाणविशेषत्वादेकमेवोपनयनं सर्वार्थम् । अस्मिन्नर्थे ब्राह्मणमपि भवति । ब्राह्मणमेव वा पठितमाथर्वणस्य वेदस्य पृथगुपनयनं कर्तव्यम् । तथा च तत्रैव श्रुतम् । नान्यत्र संस्कृतो भृग्वङ्गिरसोधीयीतेति । अन्यत्रान्यवेदार्थं भृग्वङ्गिरस आथर्वण इति ॥

११. अविच्छिन्नवेदवेदिकुले जन्माभिजनम् । षड्भिरङ्गैः सह यथावदर्थज्ञानपर्यन्तो वेदो विद्या सर्वासंभवे वेद एव वा.....॥

१२. तस्मिन्नेवोपनेतरि विद्याग्रहणं कर्तव्यमान्तमासमाप्तेः । अविप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः । यद्यसावाचार्यो धर्मेभ्यः प्रच्युतो न भवति । प्रच्युते तस्मिन्नसंपर्कार्हेन्यतो विद्याकर्म भवत्येव । येषां चाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यते । कथमुपनीयाध्यापनेनाचार्यकं भावयेदिति सकृदुपनीतस्य माणवकस्य न पुनरुपनयनसंस्कारः संभवतीति तं कथमन्योध्यापयेत् । एतेन मध्य आचार्यमरणे तदुत्तमध्ययनं नाचार्यान्तरात्संभवतीति द्रष्टव्यम् ॥

२१. आकारोभिविधौ । अत्ययोतिक्रमः स एवात्ययस्तदभावोनात्ययः ॥ यादृच्छिको दीर्घः आर्षो वा प्रयोगः । प्रकरणादुपनयनस्येति गम्यते ।

२२. यानि वक्ष्यामस्तेषु वक्ष्यमाणेषु व्रतेषु यथा समर्थः स्यात्तथैतावान्कालः प्रतीक्ष्यः । पूर्वमेव तु सामर्थ्ये सत्यष्टमवर्षाद्यतिक्रमे वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तं भवति । एवं षोडशादिभ्य ऊर्ध्वं कियन्तं कालमसमर्थानां पश्चात्सामर्थ्ये सति प्रायश्चित्तं भवत्येव ॥

२३. यस्य यः सावित्र्याः काल उक्तस्तदतिक्रमे त्रैविद्यकं । त्रयवयवा विद्या त्रयीधीयते ये ते त्रैविद्यास्तेषामिदं त्रैविद्यकम् । गोत्रचरणाद्ढञ् । चरणाद्धर्म्नाम्नाययोरितिवुञ् । एवं भूतं ब्रह्मचर्यम् । अग्निपरिचर्याध्ययनं शुश्रूषामिति परिहाप्य सकलं ब्रह्मचारिधर्मं चरेत्.....॥

२५. शक्तस्य त्रिषवणस्नानमशक्तस्य यथाशक्ति ॥

२७. यस्य माणवकस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्यातां स्वयं च ते तथाविधास्ते माणवका ब्रह्महसंस्तुता ब्रह्महण इत्येव संकीर्तिता ब्रह्मवादिभिः । अतस्मिँस्तच्छब्दस्तद्धर्मप्राप्त्यर्थः.....॥

PATALA 1. KHANDIKÁ 2.

५. प्रपितामहादि प्रपितामहादारभ्य प्रपितामहः पितामहः पिता त्रयं च.....॥

७. गृहमेधो गृह्यमेव शास्त्रं गृहस्थधर्मो वा । नाध्यापनं कृत्स्नस्य वेदस्य किंतु गृह्यमन्त्राणामेव ॥

१३. .... पादेनोनं पादूनं वस्तव्यम् । पररूपं शकन्ध्वादित्वात् । षट्त्रिंशद्वर्षाणि प्रतिवेदं नव ॥

१४. अर्धोनम् । ऊनमिति सर्वत्राप्यपेक्ष्यते । चतुर्विंशतिवर्षाणि प्रतिवेदं षट् ॥

१५. पादैरूनमिति प्रकरणाद्गम्यते । द्वादशवर्षाणि प्रतिवेदं त्रीणि ॥

१६. अवरार्ध्यशब्दोवरमात्रेत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । द्वादशवर्षाण्यवरमात्रा यथा भवति तथा ब्रह्मचारिणा गुरुकुले वस्तव्यम्.....॥

१७. विद्यार्थस्येति वचनान्नैष्ठिकस्य कदाचिदन्यत्र वासेपि न दोषः । यद्वा भोजननिवृत्तिरेवोपवासः परलोकार्थमुपवासः परोपवासः स विद्यार्थस्य न भवति नैष्ठिकस्य न दोष इति । अत्र पक्ष आहिताग्निरनड्वानित्यादि (२-४-९-१३.) विद्यार्थब्रह्मचारिविषयम् .....॥

२१. अधःशब्दस्य सवर्णदीर्घत्वं छान्दसमपपाठो वा.....॥

२२. अनुदेश्यं श्राद्धान्नं देवतार्थं चोद्दिष्टं न भुञ्जीत ॥

२६. उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससी ।
एकशय्यासनक्रीडा चुम्बनालिङ्गने तथा ।
इत्यादेः सर्वस्योपलक्षणं मैथुनग्रहणम् ॥

२७. श्लाघा शोभोत्सन्ना यस्य स उत्सन्नश्लाघः । एवंभूतो भवेत् । अक्षणादिना मुखादिकमुज्ज्वलं न कुर्यात् ॥

२८. विना शिरसा सुखार्थमुष्णोदकादिना शरीरं न प्रक्षालयेत् ।

२९. यानि मूत्रपुरीषाद्यशुचिलिप्तान्यङ्गानि तानि कामं मृदाद्भिः प्रक्षालयेद्यावद्गन्धो लेपश्चापैति । तदपि गुरोरसंदर्शने यत्र लिप्तं गुरुर्न पश्यति । तत्राचार्यप्रकरणे गुरुग्रहणात्पित्रादीनामपि ग्रहणम् ॥

३०. स्नाने प्राप्ते न श्लाघमानः स्नायात् । किंतु दण्डवत्प्लवेत् । स्नानीयैर्द्रव्यैर्मलापकर्षणं श्लाघा जले क्रीडा वा । अपर आह । अङ्गानि न प्रक्षालयीतेत्या समावर्तनान्नित्यस्नानस्य प्रतिषेधः । प्रक्षालयीत त्वशुचिलिप्तानीति नैमित्तिकस्नानविधिः । नाप्सु श्लाघमानः स्नायादिति तत्रैव श्लाघाप्रतिषेध इति ॥

३१. सर्वानेव केशाञ्जटां कृत्वा बिभृयादिति॥

३३. मुञ्जानां विकारो मौञ्जी । त्रिवृत्त्रिगुणा । एवंभूता ब्राह्मणस्य मेखला भवति । सा च शक्तिविषये शक्तौ सत्यां दक्षिणेनावृत्तानां कर्तव्या । तद्धितार्थगुणभूतानामपि मुञ्जानां विशेषणम् ॥

३५. अथवायोभिश्रा । क्वचित्कालायासेन बद्धा मौञ्जी मेखला भवति राजन्यस्य ॥

३६. अविरूर्णायुः कम्बलप्रकृतिस्तत्संबन्धिनी योर्णावी । तत्कृतं सूत्रमार्वीसूत्रम् । .....॥

३७. सैरी सीरवाहाय कृता रज्जुः । तमालादण् । तमालसंज्ञो वृक्षस्तस्य त्वचा ग्रथिता तामली ॥

३८. .....वार्क्षो यज्ञस्य वृक्षस्य विकार इति कल्पान्तरे । पूर्वो विधिर्वर्णसंयुक्तः । अयं तु सर्वसाधारणः । अत्र च सामयाचारिक एव दण्डविधिः सर्ववर्णार्थः सन्निहानूद्यते नैय्यग्रोधादिषु मन्त्रप्रापणार्थम् । अन्यथा पलाशस्यैव मन्त्रेणादानं स्यान्नूणीमन्येषाम् । सुश्रव इत्यस्य पालाशस्याभिधानत्वात् ॥ देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत्पर्ण उपाश्रिणोत् सुश्रवा वै नामेति.....इति गृह्यवृत्तौ ॥

३९. वस्यते कौपीनमाच्छाद्यते येन तद्वासः । तद्वक्ष्यते ॥

४०. शणस्य विकारः शाणी पटी । क्षुमातसी तस्या विकारः क्षौमम् । श्वेतपटाख्यो वासोविकार इत्यन्ये । अजिनं यस्य कस्यचिन्मेध्यपशोः । त्रीण्येतानि वर्णानुपूर्व्येण वासांसि ॥

४१. कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । तच्च काषायं ब्राह्मणस्येत्यर्थाद्भ्यते इतरयोर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥

PATALA I. KHANDIKÁ 3.

२. हरिद्रया रक्तं हारिद्रम् । एतान्युत्तरीयाणि ॥

३. वस्ताजिनमिति वक्ष्यमाणत्वादिहाप्यजिनमिति गम्यते । अजिनं त्वेवोत्तरं धारयेदित्युपनयनप्रकरणे (१-१-३-१०) यदजिनं धार्यमुक्तं तद्धारिणं ब्राह्मणस्य । हरिणो मृगस्तस्य विकारो हारिणम् । ऐणेयं वा कृष्णम् । एणी मृगी तस्या विकार ऐणेयम् । एण्या ढञ् (पा. ४-३-५९) द्विविधा एण्यः कृष्णा गौराश्च । ततो विशेष्यते कृष्णमैणेयमिति ॥

४. अस्मिन्पक्षे विशेष उच्यते कृष्णमित्यादि ॥ कृष्णंचेद्विभृयाद्धारिणं ततस्तस्मिन्नुपस्तीर्णे नासीत न शयीत । अयं तावदर्थाच्छब्दनिर्वाहस्त्वासनशायीत्यत्र कृतः ॥

५. रुरुर्बिन्दुमृगः ॥

७. अविरूर्णायुः । स एवाविकः । तस्य चर्माविकम् । तत्सर्वेषां वर्णानाम् । तस्य हरिणादिभिर्विकल्पः ॥

८. अयमप्याविक एव प्रावरणं सर्वेषाम् । काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति (१-१-२-४१) इत्यारभ्य वासांस्यजिनानि च विहितानि ॥

९. तत्र कामवशेन विशेषमाह ॥ ब्राह्मवृद्धिमित्यादि ॥ ब्रह्मवृद्धिर्ब्राह्मणवृद्धिः । क्षत्रवृद्धिः क्षत्रियवृद्धिः ॥

१०. अथ स्वपक्षमाह ॥ अजिनमित्यादि ॥ उत्तरमुत्तरीयं तदजिनमेव धारयेत् ॥

१२. द्यूतादिस्थानं सभा । उत्सवादिषु समवायः समाजः । ताः सभाः समाजांश्च तच्छोल्येन न पश्येत् । यदृच्छया गमने न दोषः ॥

१३. जनवादः परिवादो लोकवार्त्ता वा.....॥

१५. येषु प्रदेशेषु गुरुरुदाचरति पौनःपुन्येन चरति तेषु स्वैरिकर्माणि मैत्रप्रसाधनादीनि न कुर्यात् ॥

१७. मृदुः क्षमावान् ॥

१८. इन्द्रियाणामसद्विषये प्रवृत्त्यभावः शमः ॥

१९. विहितेषु कर्मस्वग्लानिर्दमः ॥

२१. लब्धे नष्टे मृते वा धृतावेव स्थितः स्यात्। न हृष्येन्न विषीदेत्।

२२. उत्साहसंपन्नः। ग्लानिशीलो मा भवेत्। तत्रानुस्वारश्छन्दसोपपाठो वा॥

२४. परभाग्यादनुतापोसूया तच्छीलो न भवेत्॥

२५. अपपात्राः प्रतिलोमा रजकादयः। अपगतानि हि तेषां पात्राणि पाकाद्यर्थानि चतुर्भिर्वर्णैः सह। अभिशस्तान्वक्ष्यति। अथ पतनीयानीत्यादिना (१-७-२१-७)। तानुभयान्वर्जयित्वान्यत्र भिक्षेत ..... सायं प्रातरिति वचनान्न सायंगृहीतेन प्रातराशो नापि प्रातर्गृहीतेन सायमाशः॥

२६. अथ भिक्षाप्रत्याख्यानं निन्दितुं ब्राह्मणमाकृष्यते॥ स्त्रीणामिति॥ विधिनिषेधेष्ववहितः समाहितो ब्रह्मचारी याभिस्त्रीभिः प्रत्याख्यायते तासां प्रत्याचक्षाणानां स्त्रीणामिष्टं यागैरर्जितं धर्मं दत्तं दानेनार्जितं हुतं दर्विहोमैर्गार्ह्यैरर्जितं सर्वमेव धर्मं वृङ्क्त आच्छिनत्ति। यस्मादेवं तस्माद् ब्रह्मचारिसंघं चरन्तं न प्रत्याचक्षीत। उहवा इति निपातो वाक्यालंकारार्थः। अपिहशब्दौ कदाचिदित्येतमर्थं बोधयतः। एषु संघीभूतेषु ब्रह्मचारिषु कदाचिदेवंविधः समाहित एवंव्रतः स्यात्॥

२७. भिक्षाणां समूहो भैक्षम्। न तल्लिङ्गाभासेनोच्छिष्टं मन्तव्यम्। किंतु दृष्टश्रुताभ्यामेव। दृष्टमात्मनः प्रत्यक्षम्॥ श्रुतमाप्तोपदेशः। ताभ्यामेव तदुच्छिष्टं मन्तव्यम्।..... ॥

३४. तैः स्वकुलैः सह विप्रवासे.....॥

३५. आत्मा प्रयोजनं प्रयोजको यस्य स आत्मप्रयोजनः। एवंभूतो भिक्षां न चरेत्। आत्मार्थं न चरेदित्यर्थः॥ अस्य प्रयोजनं यदा श्रोत्रिया अपि न लभ्यन्ते तदा प्रोषितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीतेति वक्ष्यमाणमप्रोषितेपि तथा स्यादिति॥

३६. अमत्रं भोजनपात्रं भुक्तेति संनिधानात्। तत्स्वयं प्रक्षालयेत्। भिक्षापात्रस्य त्वन्येनापि प्रक्षालने न दोषः। उभयोरपि पात्रयोर्ग्रहणमित्यन्ये॥

४०. आर्यस्त्रैवर्णिकस्तस्मा अनुपनीताय पर्यवदध्यात्सर्वमेकस्मिन्पात्रे वधाय तत्समीपे भूमौ वा स्थापयेत्॥

४१. अन्तर्धानमन्तर्धिः । सास्यास्तीत्यन्तर्धी दासः । व्रीह्यादित्वादिनिः । अन्तर्हितं हि तस्य शूद्रत्वमाशौचेषु स्वामितुल्यत्वात् । प्रकरणाद्वाचार्यस्येति गम्यते । आचार्यदासाय वा शूद्राय पर्यवदध्यादित्यर्थः ॥

४२. यदि शिष्य आचार्यार्थमात्मार्थं वा प्रोक्षितः स्यात्तदा भैक्षात्किंचिदादायाग्नौ कृत्वा प्रक्षिप्य शेषं भुञ्जीत । श्रोत्रियाणां सद्भावेन्येभ्योपि श्रोत्रियेभ्यः (सूत्र. ३४) इत्येतत्तु न भवति । यदि तत्रैव स्यात्तदा प्रब्रूयात्तदभावेग्नौ कृत्वा भुञ्जीतेति । यद्यपि तत्राचार्यस्य विप्रवासः प्रकृतस्तथापि न्यायसाम्याच्छिष्यस्यापि प्रवासो भविष्यति ॥

४३. भैक्षं हविष्ट्वेन संस्तुतं संकीर्तितम् । तत्र तस्मिन्हविष्याचार्यो देवतार्थे देवताकार्यार्थे तत्प्रीत्यर्थत्वात्तस्य ॥

४४. तस्य जठराग्नौ हूयमानत्वात् ॥

PATALA 1. KHANDIKÁ 4.

२. तं भोजयित्वा तस्योच्छिष्टं प्राश्नीयात् .....॥

३. यदन्यानि द्रव्याणि गवादीनि भिक्षाचरणे लब्धानि समिदादीनि च स्वयमाहृतानि यथालाभमुपहरति दक्षिणा एव ताः ..... ॥

५. अस्मै शिष्यायाचार्यः श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं न दद्यात् ॥

६. किं पुनस्तत् ॥ यथेति ॥ यथेतिवचनाच्छ्रुतिविप्रतिषिद्धमिति लक्षणतः प्रतिषेधाच्च । क्षारादिग्रहणमेवंविधस्योपलक्षणम् ॥

७. अभ्यङ्गशेषो गन्धशेषो माल्यशेष इत्यादयो ब्रह्मचारिणां प्रतिषिद्धा आचार्येण न देया इत्युक्तं भवति । केचित्तु श्रुतिप्रतिषिद्धमप्याचार्यस्य शेषमुपभुञ्जाना दृश्यन्ते पूर्वः पूर्व आचारः प्रमाणमिति वदन्तः । तन्निराकरोति ॥

८. अनुमानाय प्रभवतीत्यानुमानिकः । आचाराद्धि श्रुतिः स्मृतिर्वानुमीयते । तस्मादानुमानिकादाचारात्प्रत्यक्षा श्रुतिर्बलीयसी । न तद्विरोधेनानुमानं शक्यते । अनुमानमबाधितमिति न्यायात् । एवं च ब्रुवता ब्रह्मचारिणः क्षारलवणप्रतिषेधः प्रत्यक्षब्राह्मणमूल इति दर्शितं भवति ॥

९. यद्यपि क्षारलवणादिप्रतिषेधश्रुतिरुच्छिष्टव्यतिरिक्तविषये संभवति तथापि संकोचोपि तस्या अविशेषप्रवृत्ताया आनुमानिकादाचारादयुक्तः। ननु परस्परविरुद्धा अपि श्रुतय उपलभ्यन्ते। यथा गृह्णाति न गृह्णातीति। तत्किमाचारात्संकोचिकापि श्रुतिर्नानुमीयते। अत आह। दृश्यत इत्यादि॥ स्यादेवं यद्ययमाचारोदृष्टप्रमाणकारणः स्यात्। दृश्यते तु प्रवृत्तिकारणम्॥

१०. तत्किम्॥ प्रीतिरित्यादि॥ क्षारलवणादिभोजने भुञ्जानस्य प्रीतिर्भवति ततश्च यत्र तु प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्तीति न्यायात्। न संकोचिका श्रुतिरनुमीयत इति॥

११. यदि तयोर्धर्माद्विप्रतिपत्तिरपायो भवति ततो न भोज्यम्। यद्वा भुञ्जानस्य ब्रह्मचारिणो यदि धर्मप्रतिषेधो भवति मधुमांसादिमिश्रितत्वेन ततो न भोज्यम्॥

१४. .....अधोनिधानमाचार्यस्य पुत्रादिषु बालेषु पतनशङ्क्या। अपर आह। आत्मनः समिदाधानार्थमेधोहरणमिति। उक्तं हि गृह्ये। एवमन्यस्मिन्नपि सदारण्यादेधानाहृत्येति। तदनुवादेनाधोनिधानमत्र विधीयते। दृष्टार्थमदृष्टार्थं चेति॥

१५. ..... समिद्धार इति। भण् कर्मणि चेति (पाणि० ३-३-१२) तुमर्थेण्प्रत्ययः॥

१६. परिसमूहनं परितो मार्जनम्। विप्रकीर्णस्याग्ने राशीकरणमित्यन्ये। यथोपदेशं यथा गृह्य उक्तं तथा समिध आदध्यात्। गृह्ये विहितमपि समिदाधानं विधीयते सर्वाचरणार्थं सायं प्रातरित्यादिकान्विशेषान्वक्ष्यामीति वा॥

१८. समिदाधानेन समिद्धमग्निं पाणिनैव परिसमूहेन्न समूहन्या। समूहनी संमार्जनी दर्भैर्निर्मिता वेदाकृतिराचारात्॥

१९. .....यथाकामस्य भावो याथाकामी॥

२०. अग्निपरिचर्यायां परिसमूहने परिषेचने च यदुपयुक्तमुदकं तच्छेषेण वृथाकर्माण्यदृष्टप्रयोजनरहितानि पादप्रक्षालनादीनि न कुर्वीत। ..... ॥

२१. पाणिसंक्षुब्धं कुम्भादिगतं यत्पाणिना संक्षुब्धं संक्षोभितं तेनोदकेन नाचामेत् । इदं तडागादिषु स्वयमाचमने । यदापर आचामयति तदैकेन पाणिना यदावर्जितमुदकं तेनापि नाचामेत् । किंतूभाभ्यां हस्ताभ्यां करकादि गृहीत्वा यदावर्जितमुदकं तेनाचामेत् । एवं च स्वयं वामहस्तेनावर्जितेनापि नाचामेत् । अलाबुपात्रेण नालिकेरजेन वैणवेन चर्ममयेन ताम्रमयेन वा पात्रेणाचमनमाचरन्ति शिष्टाः ॥

२२. पूर्वमदिवास्वापी (१-१-२-२८.) इत्यनेन दिवास्वापः प्रतिषिद्धः । अनेन रात्रावपि यदाचार्यो न स्वपिति तावन्तं कालं स्वापः प्रतिषिद्धः । स्वप्नकथनं वर्जयेदित्यन्ये ॥

२३. अथ स्वप्नस्य प्रकृतत्वात्स्वप्नानन्तरं ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थायेत्यर्थः । ..... । धर्मयुक्तानि कर्माणि समित्पुष्पकुशाहरणादीनि । अर्थयुक्तान्येधसां हरणादीनि ॥

२४. स ब्रह्मचारीत्यर्थाद्धर्मयुक्तैः कर्मभिर्यावत् । उत्थानादाचार्यसंवेशनादेवमाचार्यं गुरुं संविशञ्शयनं भजन्धर्मगोपायमाजुगुपमहमिति मन्त्रं ब्रूयात् । धर्मं गोपायतीति धर्मगोपाय आचार्यस्तमाजुगुपमहमाभिमुख्येन रक्षितवानस्मि । इदानीं तु संविशानीति मन्त्रार्थः । अपर आह । हे धर्म मा गोपाय रक्ष । आजुगुपमहमाचार्यमेतावन्तं कालमिति ॥

२८. ..... जघन्यशब्दः पश्चादर्थः । ..... प्रयोजनमुपनयने मासूपथा इति संशासनस्याप्ययमर्थः । स्वापस्यात्यन्ताभाव इति न । अथशब्दश्च वाक्योपक्रमे ॥

२९. ..... प्रणिहितात्मा प्रकर्षेण निहित आचार्यकुले स्थापित आत्मा येन स तथोक्तः । प्रकर्षश्चान्ततस्तत्रैव शरीरन्यासः । .....। अस्यैवंविधस्य ब्रह्मचारिणोत्रैव ब्रह्मचर्याश्रमे सर्वाणि फलवन्ति ज्योतिष्टोमादीनि कर्माण्यवाप्तानि भवन्ति । तत्फलावाप्तिरेव तदवाप्तिः । ..... तदेवं नैष्ठिकब्रह्मचारिविषयमिदं सूत्रम् ॥

PATALA II., KANDIKÁ 5.

१. आचार्याधीनः स्यादित्यादयो नियमा ये निर्दिष्टा अस्मिन्ब्रह्मचारिप्रकरणे तपःशब्दस्तेषु द्रष्टव्यो न कृच्छ्रादिषु ॥

२. तेषां नियमानामतिक्रमे विद्याकर्म विद्याग्रहणं ब्रह्म निःस्रवति गृहीतं वेदं निःसारयत्येतस्मान्नियमातिक्रमेणाध्येतुः पुरुषात् । न केवलमेतस्मात्किं तर्हि सहापत्यात् । अपत्येन सह वर्तत इति सहापत्यः । अपत्यादपि ब्रह्म निःसारयति । यद्यप्यपत्यं नियमातिक्रमकारि न भवति तथापि पितुर्दोषादेव ततोपि ब्रह्म निःसारयति । नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं कुर्वतः पुरुषात्सहापत्याद्गृहीतं ब्रह्म निःसारयतीति ब्रह्मपञ्चादिषु प्रयुज्यमानमप्यकिंचित्करं भवतीत्यर्थो विवक्षितः । स्रवतेः सकर्मकस्य प्रयोगो भाष्ये दृष्टः स्रवत्युदकं कुण्डिकेति । अपर आह । तदतिक्रमे-विद्याकर्मनियमातिक्रमे विद्याग्रहणं न कर्तव्यम् । कुतः । यतो निःस्रवति ब्रह्म निःसरतीत्यर्थः । शेषं समानम् । विद्याकर्म च निःस्रवति ब्रह्म च निःस्रवतीत्यन्ये । अन्ये च कुर्वत इत्यध्याहार्यम् । तदतिक्रमे विद्याकर्मकुर्वतो ब्रह्म निःस्रवतीति ॥

३. कर्तशब्देन स्वभ्राभिधायिना नरको लक्ष्यते ....॥

४. ..... अवरेष्ववाचीनेषु कलियुगवर्तिषु ..... ॥ ऋषयो न जायन्ते मन्त्रदृशो न भवन्ति नियमातिक्रमस्येदानीमवर्जनीयत्वात् ॥

५. कथं तर्ह्यद्यतना अतिक्रामन्तोपि नियमानल्पेनैव यत्नेन चतुरो वेदानाप्नुवन्ति । युगान्तरे सम्यगनुष्ठितस्य नियमकर्मणः फलशेषेणेत्याह । श्रुतर्षय इत्यादि ॥ पुनः संभवः पुनर्जन्म ॥

६. अत्रोदाहरणम् ॥ यथा श्वेतकेतुः ॥ श्वेतकेतुर्ह्यल्पेन कालेन चतुरो वेदाञ्जग्राह । तथा च छान्दोग्यम् (६-१-१.)

श्वेतकेतुर्हारुणेय आस तँ ह पितोवाच । श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनोननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ॥ स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान्वेदानधीत्य महामनानूचानमानी स्तब्ध एवासेति ॥

७. अब्रह्मापि । पररूपं कर्कन्धुवत् । अपेरकारलोपो वा पिहितपिनद्धादिवत् । वेदव्यतिरिक्तमपि यत्किंचिद्विषमन्त्रादिकं समाहितो नियमवान् ..... ॥

९. वेदनुष्ठितैर्गुरुः प्रसीदति तानि गुरुप्रसादनीयानि पादप्रक्षालनादीनि कर्माणि । स्वस्तीत्यविनाशाय तत्प्राप्तिसाधनं स्वस्त्ययनम् । तच्च

विधं दृष्टार्थमदृष्टार्थमुभयार्थं चेति । दृष्टार्थं बाहुनदीतरणादिनिषेधः । अदृष्टार्थं क्षारादिनिषेधः । उभयार्थं भिक्षाचरणादि । अध्ययनसंवृत्तिरधीतस्य वेदस्याभ्यासः ॥

११. ..... उक्ता सिद्धिः । अथो यत्किं च मनसेति (सू. ५) अत्रोक्तानां पुनर्वचनमादरार्थम् ॥

१२. सदा प्रतिदिनं महान्तमपररात्रं रात्रेः पश्चिमे याम उत्तिष्ठेत् । उत्थाय च समीपे तिष्ठन् ..... ॥

१४. .... इदं नैमित्तिकं पूर्वं नित्यम् । अथ काम्यम् ॥

१६. .....मध्यसममुदरसमं वैश्यः । ऊरुसममित्यन्ये । नीचैः पादसमं शूद्रः ॥

१८. अभिवादनस्य यत्रत्यभिवादनं तत्राभिवादयितुर्नाम्नः प्लावनं कर्तव्यम् । प्लुतं कर्तव्यमित्यर्थः । पूर्वेषां वर्णानां शूद्रवर्जितानामभिवादयमानानाम् । प्रत्यभिवादेशूद्रे (८-२-८३) इति पाणिनीयस्मृतिः । तत्र वाक्यस्य टेः (८-२-८२) इत्यनुवृत्तेः प्रत्यभिवादस्य वाक्यस्यान्ते नामप्रयोगस्तस्य टेः प्लुत आयुष्मान्भव सौम्या ३ इति प्रयोक्तव्यः । स्मृत्यन्तरवचनान्नाम्नश्च पश्चादकारः । आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोभिवादने । अकारस्तस्य नाम्नोन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरप्लुतः ॥ इति मनुः (२-१२५) आयुष्मान्भव सौम्य देवदत्ता३अ इति प्रयोगः । शंभुर्विष्णुः पिनाकपाणिश्चक्रपाणिरित्यादीनां नाम्नां संबुद्धौ गुणे कृत एचोप्रगृह्यस्यादूराद्भूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुताविति (पा० ५. २-२०७) अयमपि विधिर्भवति । अन्ते अकारः । तयोर्य्वावचि संहितायामिति)पा० ५. २-१०५) यकारवकारौ च भवतः ।शंभाश्च । विष्णाश्च । पिनाकपाणाश्च । चक्रपाणाश्च । अत्र सूत्रे प्रत्यभिवादने चेति चकारस्यार्थं न पठ्यामः । अपर आह । अभिवादने प्रत्यभिवादने च प्लावनमिति । अस्मिन्नपि पक्षे द्वंद्वेनाभिहितत्वाच्चशब्दोनर्थक एव । अभिवादने च शास्त्रान्तरे न क्वचित्प्लुतो विहितस्तस्मादनर्थक एव चकारः । अनर्थकाश्च निपाता बहुलं प्रयुज्यन्ते ॥

२०. अन्यदा सर्वदा पूर्वोक्तेनैव प्रकारेणाभिवादनमेव । अयमनुवाद उत्तरविवक्षया ॥

२२. ..... अधिशब्द उपरिभावे । अधस्ताच्चोपरिष्टाच्चाभिमृश्य सकुण्डिकं सगुल्फम् । साङ्गुष्ठमित्यन्ये । उपसंगृह्णीयात् ॥

२३. ..... कृत्यानां कर्तरि वा (पा... २-३-१२) इति कर्तरि षष्ठी .....॥

२४. सर्वं च तदहश्च सर्वाह्णम्। सदा सुयुक्तः सुसमाहितोनन्यचित्तः। अध्ययनादनन्तरः। अन्तरयतीत्यन्तरः। अध्ययनाद्यथात्मानं नान्तरयति यथाध्ययनं न विच्छिद्येत तथा स्यात्। अध्याये स्वाध्यायकाले। अधाय इत्यनुवादो मनसा चानध्याय इति विशेषविधानात्।.....॥

२५. गुरुकर्मसु च तथा सुयुक्तोनन्तरश्च स्यात्॥

२६. अनध्यायकाले च मनसाध्ययनादनन्तरः स्यात्। संदेहस्थानानि मनसा निरूपयेत्। अध्ययनविषयामेव चिन्तां कुर्यात्॥

२७. ..... नाध्यापने स्वयं प्रवर्तयेत्॥

PATALA II. KANDIKÁ 6.

३. एनमाचार्यं प्रति पादौ न प्रसारयेत्॥

४. यदा तु गुरुः खट्वायां शेते तदा तं प्रति प्रसारणं न दोषायेत्येके मन्यन्ते। स्वपक्षस्तु तत्रापि दोष इति॥

१०. ..... न सोपानत्क आसीदेन्नापि वेष्टितशिराः। अवहितपाणिर्दात्रादिहस्तः .....॥

११. अध्वानं प्राप्तोध्वापन्नः।.... ...॥

१२. न चेदाचार्यसमीप उपसीदेदुपविशेत्। यदि तूपविशेदध्वापन्नः कर्मयुक्तो वा न भवेत्तदोपानत्प्रभृतीनि विहायोपविशेत्॥

१३. यो यं देवं भजते स तद्भावनयैवाचार्यमुपासीत। व्यर्था कथा विकथा। तामकुर्वन्। अविमना अविक्षिप्तमनाः।....॥

१५. .... वीतो विपर्ययेणेतः।.....॥

१७. अन्यत्र कुड्यादावपश्रितो न स्यात्। कुड्यादावपश्रितो नासीत॥

१८. यदा द्विवस्त्रस्तदान्यतरेण यज्ञोपवीती स्यात्।.... अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थे इति (२-२-४-२२)। एव कल्पस्तदा न भवति॥

२६. आसनयोग आसनकल्पना । आसनयोगेन विहितः संभावित आसनयोगविहितः । आसनयोगेनासंभावित आचार्ये तिष्ठति च स्वयं नासीत ॥

२७. आसनयोगविहित इति पूर्वानुसारेण गम्यते । शयनयोगेनासंभावित आचार्य आसीने च न संविशेत् ॥

२८. व्यत्ययेन परस्यैषदम् ।.....॥

२९. आचार्यव्यतिरिक्ता गुरवोन्वक्स्थानिन इति स्मार्तो व्यवहारः। आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणां तमपेक्ष्यान्वक्स्थानं पदमेषामिति कृत्वास्याचार्यस्य संनिधावन्वक्स्थानिनं नोपसंगृह्णीयात् ॥

३०. न चैनमन्वक्स्थानिनं गोत्रेणाभिजनकुलादिना कीर्तयेत्स्तुवीत॥ भाग्यवानयं महाकुलप्रसूत इति ॥

३१. ..... यद्यप्यसौ तस्याचार्यस्य गुरुः स्यात् । मातुलादिर्गुरुः स्यात्तदा । आचार्यप्राचार्यसंनिपात इति पूजां वक्ष्यति (१-२-८-१८) तेनैव न्यायेन मातुलादिष्वपि प्रसङ्गादिदमुक्तम् ॥

३२. किंतु देशाच्चासनाच्च संसर्गेत् । तस्य संमानार्थम् ॥

३३. तस्याचार्यस्यान्तेवासिनं नाम्नैव कीर्तयेत् । यज्ञशर्मन्निति यद्यप्यसावात्मनो गुरुर्भवतीत्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु गुरोर्नामग्रहणं न कर्तव्यमिति ॥

३४. यस्मिन्पुरुषे शिष्याचार्यभावमन्तरेणापि विद्याचारित्रादिना लौकिकानां गौरवं भवति तस्मिन्नन्वक्स्थानीयेष्याचार्ये या वृत्तिः सा कर्तव्या । अन्वक्स्थानीयेष्यन्वक्स्थानीय एव ॥

३५. अस्याचार्यस्य भुञ्जानस्याभुञ्जानस्य वा सकाशे भुक्त्वानूत्थाय। छान्दसो दीर्घः । उत्थानमकृत्वोच्छिष्टं न प्रयच्छेत् । आर्याय वेति (१-१-३-४०) यद्धितम् ॥

PATALA II., KANDIKÁ 7.

१ उत्थाय कार्यवत्तया गन्तुमिच्छन्गुरोरपापसव्यं न पर्यावर्तेत किंतु प्रदक्षिणीकृत्यापेयात् ॥

४. ओषधयः फलपाकान्ताः । वनस्पतयो ये पुष्पैर्विना फलन्ति वीरुद्वृक्षाणामप्युपलक्षणम् । तेषां पत्रपुष्पाण्याच्छिद्य नोपजिघ्रेत् । आच्छिद्येति वचनाद्यादृच्छिकगन्धग्रहणे न दोषः ॥

५. .....इति शब्द एवंप्रकाराणामुपलक्षणार्थः.....॥

७. अपिगृह्य हस्तेन मुखं पिधाय स्मयेतेति ब्राह्मणं न स्मयेतेत्यारभ्य ॥

८. स्नातामनुलिप्ताङ्गीं वा स्त्रियम् ।....॥

११. रजस्वलो मलिनगात्रः । रक्ता दन्ता यस्य स रक्तदन् । छान्दसो दन्नादेशः । पक्वदन्त इत्यर्थः । एतदुभयमुत्सन्नश्चाध (१-१-२-२७) इत्यनेन गतमप्यनूद्यते श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । अनृत चोक्तेति प्रायश्चित्तं वक्ष्यति ॥

१२. आत्मीये गुरौ यां विद्यां कुरुतेधीते तस्यां गुरोर्वृद्ध्या आचार्यास्तेप्यस्य माणवकस्याचार्याः । यद्यपि साक्षात्तेभ्यो न गृह्यते विद्या तथापि त आचार्यवदुपचरितव्याः । तस्यामिति वचनाद्विद्यान्तरे ये वंश्यास्तेषु नायं विधिः ॥

१३. .....एते माणवकस्याप्युपसंग्राह्याः । किं सदा । नेत्याह तदा तु तस्यां दशायाम् । अपर आह । तदाप्रभृत्येत उपसंग्राह्यास्तुशब्दात्समावृत्तेनापि ॥

१४. यदा द्वितीयं तृतीयं वा वेदमधीयानस्य माणवकस्य गुरुसमवायो भवति गुरवः समवेता भवन्ति.....॥

१५. कृतसमावर्तनो विवाहात्प्रागर्जितं भार्त्रे दद्यात् ॥

१७. ....गुरुं प्रापयेन्माणवकस्य गुरुम् ..... ॥

१८. धर्मकृत्यानि विवाहादीनि । तेषु वोपयोजयेत् । गुरोरभावे भर्ता तदभावे माता सर्वेषामभावे समावृत्तः स्वयमेव ॥

२०. वैश्याच्छूद्रायां जात उग्र उग्रकर्मा वा द्विजातिः ॥

२३. गुरवे प्राणसंशयादौ महान्तमुपकारं कृत्वा नानुस्मरेत् ॥ नानुचिन्तयेत् । अहो मया तत्कृतमिति ॥

२४. .....इतिकरणोदेवंप्रकाराणां निन्दादीनां प्रतिषेधः ॥

२५. इदं कुर्वित्याचार्येण प्रेषितस्तदेव* प्रतिपद्येत कुर्यात् । क्रियमाणमपि कर्म विहाय यद्यपि तदाचार्यस्य भवति ॥

* तदेव.

२६. तस्मिंश्चैव विद्याकर्मान्तम् (१,१,२,१२) इत्यस्यापवादः। यद्यधिगन्तुमिष्टा विद्या शास्तुः शासितुराचार्यस्य सम्यङ्नागच्छति तदा तस्यानागमादन्यत्र पुरुषान्तरेपि प्रवृत्तिर्भवत्येव यस्य सम्यगागच्छति। येषामाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यत इत्यवोचाय ॥

२७. अन्यत्रेत्युभयोरविशेषः। आचार्यवदाचार्यदारे वृत्तिः कर्तव्या। किमविशेषेण। न। अन्यत्रोपसंग्रहणादुच्छिष्टाशनाच्च पादोपसंग्रहणमुच्छिष्टाशनं चैतद्वयं वर्जयित्वा। ..... दार इत्येकवचनं छान्दसम् ॥

२८. य आचार्येण समादिष्टो नियुक्तोध्यापयति तस्मिंस्तथाचार्यदारवद्वृत्तिः। अध्यापयतीति वर्तमाननिर्देशाद्यावदध्यापनं तावदेवातिदेशः ॥

२९. अध्यापयतीति नानुवर्तते। तरब्निर्देशाज्ज्ञानवयोभ्यामधिको वृद्धो गृह्यते। सब्रह्मचारी सहाध्यायी। समाने ब्रह्मणि व्रतं चरतीति। तस्मिन्नप्याचार्यदारवद्वृत्तिः।

आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया।
पादं सब्रह्मचारिभ्यः पादं कालेन पच्यते ॥

इत्यध्ययन उपयोगसंभवात् ॥

३०. उच्छिष्टाशनवर्जमिति वचनादुपसंग्रहणं भवति। एतच्च ज्ञानवयोभ्यामुभाभ्यां वृद्धेर्थाद्वृद्धतर इत्यनुवर्तते ..... ॥

३१. समावृत्तस्य कृतसमावर्तनस्याप्येतदेवानन्तरोक्तमेवेतेष्वाचार्यादिषु पुत्रान्तेषु सामयाचारिकं समयाचारप्राप्तं वृत्तमान्तात्समादिष्टोध्यापयतीति (१-१-७-२८) विशेष उक्तः ॥

PATALA II., KANDIKÁ 8.

१. समावृत्तस्येत्यनुवर्तते। समावृत्तस्य ब्रह्मचारिणोकृतविवाहस्य यथा वृत्तं वर्तनं तथा वक्ष्यामः ॥

२. माली मालावान्। आलिप्तमुखश्चन्दनादिना। मुखग्रहणमुपलक्षणम। मुखमग्रे ब्राह्मणोनुलिम्पेत्याश्वलायनवचनात्। सुगन्धिभिरामलकादिभिर्द्रव्यैरुपलिप्तं संस्कृतं केशश्मश्रु यस्य उपलिप्तकेशश्मश्रुः।

अक्तोज्जनेनाक्ष्णोरभ्यक्तस्नैलेन । वेष्टिती वेष्टितशिराः । कटिप्रदेशे द्वितीयेन वाससा वेष्टितो यस्य स उपवेष्टिती । कञ्चुकं चोपानच्च कञ्चुकोपानहम् । तद्यस्यास्ति स कञ्चुकोपानही । प्रसिद्धपाठे कञ्चुकमेव काञ्चुकम् । तद्वान्काञ्चुकी । उपानद्वानुपानही । पादुके दारुमये पादरक्षणे तद्वान्पादुकी ॥

३ अस्याचार्यादेः पुत्रान्तस्योदाचारेषु दृष्टिगोचरेषु देशेष्वेतानि माल्यादीनि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥

४. अवलेखनं कंकतादिना केशानां विभागेनावस्थापनम् । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः । तेन स्नानभोजनमूत्रोच्चारणादिष्वपि प्रतिषेधः ॥

६. तस्य शिष्यस्य गृहस्थीभूतस्य यानि द्रव्याण्युपस्थापितानि तेषां मध्य एकेनापि द्रव्येण यथात्मा संयुज्येत तथा न कथयेत् । आचार्यः शिष्यगृहं प्रत्यागतो यथाहो दर्शनीयं भोजनपात्रमित्यादि लिप्सा यथावगम्यते तथा न कथयेदिति ॥

७. वेदमधीत्य स्नास्यन्नित्यनेन विधिना स्नातस्तस्मिन्काले यथाविध्यभिहृतमाबद्धं स्वगाद्याचार्येणाहूतः स्वयमेव वा तत्समीपमभ्येतो न प्रतिसंहरेन्न मुञ्चेदित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तदापि प्रतिमुञ्चेदिति । काले यथाविध्यभिहृतमिति वचनादस्मादपरेद्युरारभ्य प्रतिसंहरेदेव ॥

१०. सर्वतः प्रतिष्ठित आसने नासीत । आचार्यं पीठादावुपवेश्य स्वयं वेत्रासनादौ नासीत । तद्धि भूमौ सर्वतः प्रतिष्ठितम् ॥

११. आचार्येणाचरिते उपभुक्ते शय्यासने नाविशेच्छयने न शयीतासने नासीत ॥ पित्रादिष्वपि गुरुषु समानमिदम्..... । गतं समावृत्तस्य वैशेषिकम् ॥ अथ ब्रह्मचर्यविधेरवशेषः ।

१२. शकटादियानमुक्त आरोहेत्युक्तो गुरुणानुपश्चादारोहेदध्वनि मार्गे छत्रं यानमिति च वर्जयेदिति पूर्वोक्तस्य प्रतिषिद्धस्यापवादः । यानं च गुर्वारूढमन्यद्वा ॥

१३.... सभाः सभाजांश्चागन्तेत्यस्यापवादार्थं सभाग्रहणम् । निकषो नाम कृषीवलानामुपकरणं कृष्टक्षेत्रं येन समीक्रियते । तत्र कस्मिंश्चिदारूढे केनचिदाकृष्यमाणे क्षेत्रं समं भवति । तच्च गुरुणा कृष्यमाणमपि तेनोक्तः सन्नारोहेन्न त्वनौचित्यभयान्नारोहेदिति । कटो वीरणनिर्मि-

ता शय्या । तत्र गुरुणोक्तः सन्सहासीत । उत्सवादावेष आचारः । स्वस्तरो नाम पलालशय्या । नवस्वस्तरे संविशन्तीति दर्शनात् । तत्रापि गुरुणोक्तः सन्सहासनादि कुर्यात् ॥

१५. व्युपतोदोङ्गुल्यादिना संघट्टनं यदाभिमुख्यार्थं क्रियते । व्युपजावः कर्णयोर्मृदुर्जल्पनम् । वकारश्छान्दसोपपाठो वा ॥ व्यभिहास आभिमुख्येन हसनम् । उदामन्त्रणमुच्चैः संबोधनं यथा बधिरं प्रति । नामधेयग्रहणं दशभ्यां विहितस्य नामधेयस्य ग्रहणं न पूज्यनाम्नो भगवदादेः । प्रेषणमाज्ञापनम् । एतानि गुरुविषये न कर्तव्यानि । इतिकरणादेवमादीनामन्येषामपि प्रतिषेधः । .....॥

१६. आपदि व्युपतोदादिभिरर्थमभिप्रेतं ज्ञापयेदसति पुरुषान्तरे वचनेनापि बोधयेद्यथा शूलतोदो मे भवति । स चाग्निना शाम्यति । न चात्र कश्चित्संनिहितः किं करोमि मन्दभाग्य इति । उत्तरे सूत्रे समावृत्तविषये ॥

१७. सहैकस्मिन्ग्रामे वसन्सायंप्रातरनाहूतोपि गुरुं दर्शनार्थी गच्छेन्नान्यप्रयोजनार्थः ॥

१९. आचार्यस्याचार्यः प्राचार्यः प्रपितामहवत् । यदाचार्यस्य प्राचार्यस्य च कार्यवशात्संनिपातो मेलनं भवति तदा प्राचार्याय । द्वितीयार्था चतुर्थी । प्राचार्यं पूर्वमुपसंगृह्य पश्चात्स्वाचार्यमुपसंग्रहीतुमिच्छेन्न केवलं मनसा किंतु यथाचार्यो जानाति मामयमुपसंजिघृक्षतीति तथा चेष्टेत । अन्यथादृष्टार्थमुपदिष्टं स्यात् ॥

२०. इतर आचार्यः प्रतिषेधेद्वत्स मा मोपसंग्रहीरिति ॥

२१. अस्य प्राचार्यस्य संनिधावस्याचार्यस्य पूजा लुप्यते न कार्या न केवलमुपसंग्रहणमेव । उत्तरसूत्रं समावृत्तविषयम् ॥

२२. मुहुंश्चेत्यनुस्वारदीर्घौ छान्दसौ । वीप्सालोपश्चात्र द्रष्टव्यः । मुहुर्मुहुरिति विवक्षितम् । ग्रामान्तरे वसन्नपि मुहुर्मुहुराचार्यकुलं दर्शनार्थी गच्छेद्यथाशक्ति गोरसाद्यर्पणाद्यधिहस्तं हस्तेभवमादाय । स्वयमेव गृहीत्वेत्यर्थः । अपिशब्दोभावे विधिं द्योतयति । गोरसाद्यभावे दन्तकाष्ठान्यपीति । इतिशब्दोन्तेवासिधर्माणां समाप्तिद्योतनार्थः ॥

२५. एनं शिष्यं पुत्रमिवाभ्यासादिष्वनुकाङ्क्षन्सर्वेषु धर्मेषु किंचिदप्यनपच्छादयमानोगूहन्सुयुक्तः सुष्ठ्वहितस्तत्परो भूत्वा विद्यां ग्राहयेत् ॥

२६. न चैनं शिष्यमध्ययनविरोधेनात्मप्रयोजनेष्वनापत्सूपरुन्ध्यात् । उपरोधः स्वतन्त्रीकरणम् । अनापत्स्विति वचनादापद्यध्ययनविरोधेनाप्युपरोधे न दोषः ॥

२७. आपद्यमान इत्यन्तर्भावितण्यर्थः । योन्तेवासी विनिहितात्मा द्वयोराचार्ययोर्विविधं निहितात्मा सन्गुरावनैपुणमापादयति । नानेनायं प्रदेशः सम्यगुक्त इति । सोन्तेवासी न भवति स त्याज्य इत्यर्थः । अपर आह योन्तेवासी वाङ्मनःकायकर्मभिरनैपुणमापद्यमानो गुरौ विसदृशं निहितात्मा भवत्यनुरूपं न शुश्रूषते सोन्तेवासी न भवतीति ॥

२८. आचार्योप्यनाचार्यो भवतीति त्याज्य इत्यर्थः । किं कुर्वन् । श्रुतात्परिहरमाणस्तेनतेन व्याजेन विद्याप्रदानमकुर्वन् ॥

३०. अभिवासो भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनलोपः । उदकोपस्पर्शनं शीतोदकस्नापनम् । अदर्शनं यथात्मानं न पश्यति तथा करणं गृहप्रवेशनिषेधः ... ॥

३२. एवं चरितब्रह्मचर्यं निवृत्तं गुरुकुलवासात्कृतसमावर्तनमित्यर्थः । एवंभूतमेनमन्येभ्यो धर्मेभ्यो यमसावाश्रमं प्रविशति तत्र तेभ्यो धर्मेभ्योनन्तरो भवति तेभ्यो यथा त्वमन्तरितो न भवसि तथा भवेत्युक्तातिसृजेत्तमाश्रमं प्रतिपत्तुमुत्सृजेत् ॥

PATALA III., KANDIKA 9.

१. एवमध्येतुरध्यापयितुश्च धर्मा उक्ताः । अथ देशकालकृतधर्मा उच्यन्ते ।

मेषादिस्थे सवितरि योगो दर्शः प्रवर्तते ।
चान्द्रमासास्तन्नदन्यश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥
तेषु या पौर्णमासी सासा चैत्रादिका स्मृता ।
कदाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥

तदेवं सिंहस्थिते सवितरि यामावास्या तदन्ते चान्द्रमासे या मध्यवर्तिनी पौर्णमासी सा श्रावणी । श्रवणयोगस्तु भवतु मा वा । तस्यां श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायोपाकृत्य गृह्योक्तेन विधिनोपाकर्म कृत्वा स्वाध्यायमधीयीताधीयानश्च मासमेकं प्रदोषे प्रथमे रात्रिभागे नाधीयीत ग्रहणाध्ययनं धारणाध्ययनं च न कुर्यात् । प्रदोषग्रहणाद्रात्रावप्यूर्ध्वं न दोषः ॥

२. तिष्यः पुष्यः । तिष्येण युक्ता पौर्णमासी तैषी श्रावणीवत् । तस्यां विरमेदुत्सर्जनं कुर्यात् । तस्यापि प्रयोगो गृह्य एवोक्तः । रोहिण्यां वा तिष्ये मासि भवा या रौहिणी तस्यां वा विरमेत् । अनयोः पक्षयोः पञ्चमासानधीयीत ॥

३. अर्धः पञ्चमो येषां तेऽर्धपञ्चमाः । अर्धाधिकांश्चतुरो मासानधीयीतेत्यपेक्ष्यत इत्येके मन्यन्ते । अस्मिन्पक्षे प्रौष्ठपद्यामुपाकरणम् । शास्त्रान्तरदर्शनादुत्सर्जनस्यापकर्षः । उत्सर्जने च कृते श्रावण्याः प्राक्शुक्लपक्षेषु धारणाध्ययनं वेदस्य । कृष्णपक्षेषु व्याकरणादङ्गाध्ययनम् । पुनःश्रावण्यामुपाकृत्यागृहीतभागस्य ग्रहणाध्ययनमिति प्रपञ्चितमेतद्गृह्ये ॥

४. निगमाश्चत्वरादिनिगमनमार्गाः । नियमेन गम्यत एवेति .. ॥

५. अनुदुत्संबन्धिना शकृत्पिण्डेनोपलिप्य निगमेष्वधीयीत ॥

६. ....शम्याप्रासात्पञ्चमीनिर्देशादर्वागिति गम्यते । शम्या क्षिप्ता यावति देशे पतति ततोर्वागिति ॥

७. यदा श्मशानं ग्रामतया क्षेत्रतया वाध्यवसितं स्वीकृतं भवति तदा नानध्यायस्तदाध्येतव्यमिति ॥

८. यदा तु तथाध्यवसितमपि श्मशानं ज्ञायतेयं स प्रदेश इति तदा तावत्येव प्रदेशे नाधीयीत न शम्याप्रासात् ॥

९. शूद्रपतितयोः सकाशेपि शम्याप्रासान्नाध्येयम् ॥

१३. यो वेदमध्येष्यमाणो मलवद्वाससा रजस्वलया संभाषितुमिच्छति स पूर्वं ब्राह्मणेन संभाष्य पश्चात्तया संभाषेत संभाष्य च पुनरपि ब्राह्मणेनैव संभाष्याधीयीत । किमेवं सति भवति । तस्या मलवद्वाससः आगामिनी या प्रजा तस्या निःश्रेयसमभ्युदयो भवति प्रजारूपं निःश्रेयसं वा । तस्मात्प्रजानिःश्रेयसमिति वचनाद्विधाभिः संभाषणे नैतत्कर्तव्यम् ।

१४. अन्तःशवो यस्मिन्ग्रामे तत्र नाध्येयम् । एतेनान्तश्चाण्डालमिति व्याख्यातम् । चण्डाल एव चाण्डालः । उभयत्र प्रथमा सप्तम्यर्थेव्ययीभावो वा विभक्त्यर्थे द्रष्टव्यः ॥

१७. आरण्ये च यावति प्रदेशे शवश्चाण्डालो वा दृश्यते तावदनध्यायः ॥

१८. बाह्या उग्रनिषादादयः परिपन्थिनस्तेषु .... ॥

१९. ये विद्याचरितादिभिर्महान्तः सन्तस्तेषु च ग्राममागतेषु तदनध्यायः ॥

२०. संधिः संध्या । तस्मिन्संधावनुस्तनिते मेघगर्जिते रात्रिं सर्वां रात्रिं नाधीयीत । वर्षर्तावितरमन्यस्मिन्नधिकं वक्ष्यति ॥

२१. संधौ विद्युति सत्यां स्वप्नपर्यन्तां रात्रिमनध्यायः । न सर्वां स्वप्नपर्यन्ता रात्रिः प्रहरावशिष्टा । एवं सायंसंध्यायामुक्तम् । प्रातःसंध्यायामाह ॥

२२. उषःसमीपमुपव्युषं तत्र विद्योतमाने विद्युति सत्यामपरेद्युः सप्रदोषमहरनध्यायः । प्रदोषादूर्ध्वमध्येयम् । यावता कालेन शय्याप्रासादवागवस्थितां गां कृष्णामिति वा रोहिणीमिति वा विजानीयादेतस्मिन्काल उपव्युषं विद्योतमान इत्यन्वयः । रोहिणी गौरवर्णा । इतिशब्दप्रयोगे द्वितीया प्रयुज्यते तत्रान्वयप्रकारश्चिन्त्यः ॥

२३. रात्रेस्तृतीयो भागः सर्वोपररात्रः । तस्य त्रेधा विभक्तस्याद्यांशो महारात्रोन्योंशो दन्हः । तस्मिन्दन्हेपररात्रे स्तनयित्नुना निमित्तेन सप्रदोषमहरनध्यायः ॥

२४. अर्धरात्रादूर्ध्वमनन्तरोक्तो विधिरित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु दन्ह एवेति ॥

२५. दस्युप्रभृतिभिरवरुद्धासु गोषु तावन्तं कालमनध्यायः । अवरोधो ग्रामान्निर्गमननिषेधः ॥

२८. .....तासु च पूर्वेद्युश्चतुर्दशीषु च ।.....॥

PATALA III., KANDIKÁ 10.

१. चतुर्षु मासेषु भवाश्चातुर्मास्यः । संज्ञा चैषां तिसृणां पौर्णमासीनां यासु चातुर्मास्यानि क्रियन्ते । काःपुनस्ताः । फाल्गुन्याषाढीकार्त्तिक्यः । चातुर्मास्यो यज्ञस्तत्र भव इति वर्तमाने संज्ञायामित्यण् प्रत्ययः । तासु च चातुर्मासीषु पूर्ववद्द्वावहोरात्रावनध्यायः.....॥

२. विरमणमुत्सर्जनं तदेव वैरमणम् । तस्मिन्वैरमणे । प्रथमान्तपाठे सप्तम्यर्थे प्रथमा । गुरुषु श्वशुरादिषु संस्थितेष्विति प्रकरणादवगम्यते । अष्टकैवाष्टाक्यं स्वार्थे ष्यञ् । आदौ प्राप्ता वृद्धिर्मध्ये कृता । उपाकरणमे-

प्राकरणम्। एतेषु निमित्तेषु त्र्यहा अध्ययनरहिताः। तत्र गुरुमरण-दिवसादारभ्य त्र्यहा इतरेषु पूर्वेद्युरपरेद्युस्तस्मिंश्च दिने नाधीयीत....॥

३. संनिकृष्टा ये ज्ञातयो भ्रात्रादयः.....। ब्रह्मचारिणो विधिरयम्। आशौचवतां यावदाशौचमनध्यायः शास्त्रान्तरसिद्धः..॥

४. मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमनध्यायः। अयं विधिर्गृहस्थानामपि। केचिदाशौचं तावन्तं कालमिच्छन्ति। नेति वयमनध्यायप्रकरणात्।

६. अनु पश्चाज्जूता जाता अनुभाविनो मृतापेक्षयावरवयसः। .....अन्ये तु शावं दुःखमनुभवतां सर्वेषां परिवापनमिच्छन्ति। अपर आह। अनुभाविन उदकाहास्तेषां मरणे परिवापनमिति॥

७. विहारो यज्ञदीक्षा।.....स्वमतं तु वपेरन्नेवेति॥

१०. आचार्ये संस्थिते त्रीनहोरात्रानध्ययनं वर्जयेदित्येके। स्वपक्षस्तु द्वादशाहं पूर्वोक्तः॥

११. श्रोत्रियं वक्ष्यति। तस्य संस्थायामपरिपूर्णसंवत्सरायामेकां रात्रिमेकमहोरात्रमध्ययनं वर्जयेत्। अत्र संस्थाश्रवणाद्दुर्वादिषु सैव निमित्तम्॥

१२. एके तु सब्रह्मचारिणो मरण एवानन्तरोक्तमनध्यायमिच्छन्ति न तु श्रोत्रियसामान्यमरणे।

१५. उभयतोध्ययनस्यादावन्ते चोपसंग्रहणं कर्तव्यं यथाक्रममध्येतुकामस्यादावधीत्यान्ते॥

१६. बहुवचनमतन्त्रम्। अधीयानेषु यत्रान्यो व्यवेयादन्तरागच्छेत्तत्राप्यधीहि भो इत्येतमेव शब्दमुत्सृज्योच्चार्याधीयीत। प्रत्येकमुपदेशादेकवचनम्। अधीयीरन्।

१७. शुनां गर्दभानां च बहूनां नादा बहुवचननिर्देशात्। सलावृकी वृकजातावन्तरभेदः। क्रोष्टीत्यन्ये। लिङ्गस्याविवक्षितत्वात्पुंसोपि ग्रहणम्। इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्य इत्यादौ दर्शनात्सर्वत्रादिमः स्वरो दीर्घः। स एवायं ह्रस्वः प्रयुक्तः। एकसृक एकचरः शृगालः।.....अनध्यायस्य हेतवः॥

१८. वेदान्तरसकाशे साम नाध्येयम्.....॥

१९. आक्रोशपरिवादादिषु सर्वेषु च शब्दकर्मस्वनध्यायो यत्राध्य[illegible] शब्देन ते संसृज्येरन् ॥

२३. यत्पक्वं कालपाकेनाम्लं जातं तच्छुक्तम् । तद्युक्तं सद्यावता का[illegible] लेनात्मसंयुक्तं स्वोदरस्थमजीर्णं यावत्तदनुगुण उद्गारस्तावदनध्यायहेतुः ॥

२४. तेनाधीत्यैव भूञ्जीत ॥

२६. यो मृतोसपिण्डीकृतः स प्रेतः.....॥

PATALA III., KANDIKÁ 11.

१. काण्डोपकरणं काण्डव्रतादेशनम् । तस्मिन्नहन्यमातृकस्यान्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः ॥

३. ये मनुष्या भूत्वा प्रकृष्टेन तपसा देवाः संपन्नास्ते मनुष्यप्रकृतयो देवाः । ब्राह्मे पुराणे कुबेरनन्दीश्वरकुमारादयः । तेषां यज्ञस्तत्प्रीत्यर्थं ब्राह्मणभोजनं तत्र भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्याय इत्येके मन्यन्ते मनुष्यमुखेषु देवेष्विज्यमानेष्वित्यन्ये ॥

४. प्रेतसंकल्पं चान्नमित्यस्यापवादः । पर्युषिता राज्यन्तरिताः पूर्वदिनप्रतिगृहीतास्तेषु तण्डुलेष्वद्य पक्वा भुज्यमानेषु नानध्यायः.....॥

५. ओषधिग्रहणेन वीरुधोपि गृह्यन्ते । वनस्पतिग्रहणेन वृक्षमात्रम् । तेषां मूलैः सूरणकन्दादिभिः फलैश्चाम्रादिभिः पक्वैरपक्वैश्च तदहर्भक्षितैरपि नानध्यायः ॥

६. यस्मिन्नहनि काण्डमुपाकृतं च न तत्तदहरधीयीत । अहरित्यहोरात्रोपलक्षणम् ॥

७. अनेकवेदाध्यायी यद्येकस्य वेदस्य पारायणं कुरुते तदा तस्य पारायणस्योपाकरणोत्सर्जनयोः कृतयोस्तां विद्यां तदहर्नाधीयीत । एतदेव ज्ञापकं पारायणस्याप्युपाकरणोत्सर्जने भवत इति ..... ॥

८. घोषवान्कर्णश्रावः । भूमाववस्थितानि तृणानि संवाहयत्युत्क्षिप्य गमयतीति तृणसंवाहः । वर्षति वा मेघे धाराः प्रवहेद्विक्षिपेत् । यत्र देशे एवंविधो वायुस्तत्र तावन्तं कालं नाधीयीत.....॥

११. यदा सहाधीयानाः कारणवशाद्विप्रवसेयुः केचिच्चाचार्येण संगतास्तदा समध्ययनं सहाधीयमानं प्रदेशं तदहर्नाधीयीत । विप्रोषितानां यदहःपुनर्मेलनं तदहर्नाधीयीतेत्यन्ये ॥

१८. विवृतं द्वारमपावृतम् । तत्र नक्तं नाधीयीत ॥

२०. वासन्तिको वसन्तोत्सवः । चैत्रमासे शुक्लत्रयोदश्यां भवति । आषाढशब्देनापि तस्मिन्मासे क्रियमाणस्तादृशः कश्चिदिन्द्रोत्सवादिर्विवक्षितः । तयोस्तदहरनुक्ताध्ययनमविहितम् । अनुवाकग्रहणान्यूने न दोषः । अपर आह । अनुवाकग्रहणान्यन्त्रब्राह्मणयोरेव प्रतिषेधो नाङ्गानामिति ॥

२१. नित्यं प्रश्नाध्ययनं यत्र स नित्यप्रश्नो ब्रह्मयज्ञः । तस्य चाविधिना वक्ष्यमाणेन प्रकारेण विनानुवाकाध्ययनमविहितम् । यद्यपि नित्यं ब्रह्मयज्ञाध्ययनं तथापि केनचिदङ्गेन विना न कर्तव्यम् । तेन विस्मृत्य प्रातराशे कृते प्रायश्चित्तमेव न स ब्रह्मयज्ञः.....॥

२३. .....आदित आरभ्य प्रथमादिष्वहस्स्वधीतं यत्तद्वितीयादिष्वहःसूत्सृज्य ततः परमधीयीत । वाचोच्चैरित्यर्थः ॥

२५. विद्युत्यभ्यग्रायामविरतायाम् । स्तनयित्नौ चाभ्यग्रे । ..... ॥

२९. आकालमनध्यायः परेद्युस्तावत्कालस्य प्राप्तेरित्यर्थः ॥

३०. .... अपस्वाने निर्घाते । ..... अग्न्युत्पाते ग्रामादिदाहे .....सार्वकालिकमृतौ चापर्वौ च .... । अत्र सर्वासामिति वचनादन्यत्र वेदानामेव प्रतिषेधः अङ्गानामपीत्यन्ये ॥

३१. सूर्यसमीपे तदाकृतिः प्रतिसूर्यः । मत्स्यः पुच्छवन्नक्षत्रम् । समाहारद्वन्द्वे छान्दसो लिङ्व्यत्ययः । सर्वेष्वेतेषु वातादिषु च त्रिषु तावत्कालमनध्यायः । वाते घोषवति पूतिगन्धे दुर्गन्धे । नीहारे हिमान्याम् । वातादिग्रहणं पूर्वोक्तानां श्वगर्दभादीनामुपलक्षणार्थम् । पुनरिह विधानं तावत्कालमिति विधानुम् । अत्रैव श्वगर्दभादिग्रहणे कर्तव्ये पूर्वसूत्रपाठस्य चिन्त्यं प्रयोजनम् ॥

३५. उत्सर्जनादूर्ध्वमुपाकरणादर्वागपर्तुः । तत्र च्छन्दसोननूक्तमंशमपूर्वं नाधीयीत । यद्यपि तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेदित्युक्तं तथापि कियन्तं कालं तद्विरमणं कस्माद्वानध्ययनमित्यपेक्षायामुच्यते ।

एतावन्तं कालं ग्रहणाध्ययनं न कर्तव्यमिति । धारणाध्ययने न दोषः । तथा छन्दस इति वचनादङ्गानां ग्रहणाध्ययने न दोषः ॥

३६. प्रदोषे चाननूक्तमृतावपि नाधीयात । मासं प्रदोषे नाधीयीतेत्येतत्तु धारणाध्ययनस्यापि प्रतिषेधार्थम् । अपर आह । यस्यां रात्रौ द्वादशी त्रयोदशी च मिश्रे भवतस्तस्यां प्रदोषे नाधीयीताननूक्तमनूक्तं चर्तावपर्तौ च । एष आचार इति ॥

३७. आम्नातमधीतं तत्सार्वकालिकमपर्तौ प्रदोषे च सर्वस्मिन्काले नाध्येयम् ॥

३८. अत एतस्मादध्ययनप्रकरणादन्यदनध्यायनिमित्तं परिषत्सु मानवादिषु धर्मशास्त्रभेषु यथोक्तं तथा द्रष्टव्यम् ..... ॥

PATALA IV., KANDIKA 12.

१.....तपो यावत्फलं साधयति तावत्फलं साधयतात्यर्थः ॥

२. तत्रैव ब्राह्मणे । स यदि तिष्ठन्नित्यापत्कल्पः श्रूयते । तत्र दर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्राङासीनः स्वाध्यायमधीयीत [तैत्तिरीयारण्यके २.११. ३.] इत्यादि मुख्यः कल्पः । अनुकल्पस्तु स यदि तिष्ठन्नासीनः शयानो वेति ब्राह्मण एवोक्तः । इह पुनरासीन इति वचनं यथाकथंचिदासीनत्वार्थम् । सर्वथाप्यधीयानस्तप एव तप्यत इति ब्राह्मणार्थः । ..... ॥

३. अथापि च स्वाध्यायो नाम यदेष ब्रह्मयज्ञः । ब्रह्म वेदस्तत्साधनो यागो यथा दर्शपूर्णमासादयः पुरोडाशादिसाधनाः । हवैशब्दौ प्रसिद्धिं द्योतयतः । तस्य यज्ञस्यैते स्तनयित्न्वादयो वषट्कारा वषट्कारस्थानीयाः । बहुवचननिर्देशाद्वषट्कारानुवषट्कारस्वाहाकाराः सर्वे प्रदानार्था गृह्यन्ते । स्तनन मेघशब्दः । विद्योतनं विद्युद्व्यापारः । अवस्फूर्जनमशनिनिपातः । तत्रावस्फूर्जथुः पुलिङ्गमिति दर्शनात् । वायतीति वै शीपण इत्यस्य यथार्द्रप्रदेशः शुष्को भवति तथा वातीत्यर्थः । यस्मादेते वषट्कारा

ननादिष्वनध्यायनिमित्तेषु सत्स्वप्यधीयीतैव । न पुनरनध्याय इति नाधीयीत । किमर्थम् । वषट्काराणामेतेषामच्छम्वट्कारायाव्यर्थत्वायान्यथा वषट्कारा एते व्यर्थाः स्युः । ततश्च यथा होत्रा वषट्कृतेऽध्वर्युर्जुहुयात्तादृगेतत्स्यात् ॥

४. तस्य वाजसनेयिब्राह्मणस्य शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिर्भवति न तावति पर्यवसानम् । एतदेव शाखान्तरं पठति ॥

५. अन्त इतिशब्दोध्याहार्यः । वातादिषु सत्सु प्राप्ते प्रदेश ऋग्वेदाध्ययन एकामृचमधीयीत यजुर्वेदाध्ययन एकं यजुः सामवेदाध्ययन एकं साम सर्वेषु वा वेदेषु भूर्भुवःसुवरित्यादिकं यजुरिति व्याहरेन्न पुनर्यथापूर्वं प्रश्नमात्रम् । तेनैतावतैवास्याध्येतुस्तदहस्तस्मिन्नहनि स्वाध्याय उपाक्तो भवत्यधीतो भवतीति यावत्स्वीकृतो भवतोत्यर्थः । केचिद्भूर्भुवःसुवरित्यादिकं ब्राह्मणभागाध्ययनविषयं मन्यन्ते न सार्वत्रिकम् । कस्मात्पुनर्वाजसनेयिब्राह्मणस्योदाहृतौ शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिराश्रीयते न पुनर्यथाश्रुतमात्रं गृह्यते तत्राह ॥

६. एवमित्यादि ॥ एवं वाक्यसमाप्तावाश्रीयमाणायामार्यसमयेन । आर्या विशिष्टा मन्वादयः । तेषां समयो व्यवस्था तेनाविप्रतिषिद्धं भवति । इतरथा विप्रतिषिद्धं स्यात् । कथम् ॥

७. आर्या ह्यध्यायमनध्यायं चोपदिशन्ति । तदुपदेशनमनर्थकं स्याद्यदि वाजसनेयिब्राह्मणं यथाश्रुतमवेक्षेत ॥

८. नन्वनर्थकमेव तदस्तु श्रुतिविरोधात्तत्राह ॥ आर्येति । योयमध्यायानध्यायविषय आर्यसमयो न तत्र किंचित्कारणं गृह्यते यथा वैसर्जनं होमीयं वासोध्वर्यवे ददातीत्यत्रागृह्यमाणकारणश्चार्यसमयः श्रुत्यनुमानद्वारेण प्रमाणमतो वाक्यपरिसमाप्तिरेव युक्ता । एवं हि वाजसनेयिब्राह्मणस्यापि नात्यन्तबाधः । सूत्रेगृह्यमानकारण इति चेत्वाभावश्छान्दसः । अनध्यायोपदेशस्यापि प्रभूताध्ययनविषयतयार्थवत्त्वमिति चेत् । न । श्रुतिविरोधात् । का पुनरसौ श्रुतिर्या ब्रह्मयज्ञेष्वनध्यायमुपदिशति । मानवे [illegible]र्थः श्रूयते । नैत्तिके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतमिति [illegible] नध्यायोपदेशस्तु ब्रह्मयज्ञादन्यत्र चरितार्थस्तस्यात्तादृशी श्रुतिर्न

९. एवं तर्ह्यग्निहोत्रादिष्वपि मन्त्राणामनध्यायः प्राप्नोति । नेत्याह । विद्यामिति ॥ विद्या वेदनमध्ययनं तां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न पुनर्मन्त्राणां कर्मयोगे । हेतुः परिभाषायामुक्तोर्थान्तरत्वादिति । अर्थान्तरं हि कर्मणि प्रयोगो मन्त्राणां न पुनर्ग्रहणाध्ययनम् । पारायणाध्ययनमध्येनध्यायागमो भवति न वेति चिन्त्यम् । एवं रुद्रादिजपेपि ॥

१०. कथं पुनरार्यसमयः प्रमाणं यावन्न तेषामतीन्द्रियेर्थे ज्ञानं संभवति । तत्राह ॥ ब्राह्मणोक्ता इत्यादि ॥ विधीयन्त इति विधयः कर्माणि । ते सर्वे स्मार्ता अपि ब्राह्मणेष्वेवोक्ताः । नत्विदानीं ब्राह्मणान्युपलभ्यन्ते । सत्यम् । तेषामुत्सन्नाः पाठा अध्येतृदौर्बल्यात् ॥

११. कथं तर्हि तेषामस्तित्वम् ॥ प्रयोगादित्यादि ॥ प्रयोगः स्मृतिनिबन्धोनुष्ठानं च । तस्माद्ब्राह्मणान्यनुमीयन्ते मन्त्रादिभिरुपलब्धानीति । कथमन्यथा स्मरेयुरनुतिष्ठेयुर्वा । संभवति च तेषां वेदसंयोगः ॥

१२. अथ प्रसङ्गादुपस्मृतिरुच्यते ॥ यत्रेत्यादि ॥ यत्र मातुलसुतापरिणयनादौ प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्रोत्सन्नपाठं शास्त्रमनुमीयते प्रीतेरेव प्रवृत्तिहेतोः संभवात् ॥

१३. .....राध्यति कल्पते ॥

१४. एवं स्मृत्याचारप्राप्तानां श्रुतिमूलत्वमुक्तम् । अथेदानीं प्रत्यक्षब्राह्मणोक्ता एव केचिद्विधयो व्याख्यायन्ते तेषामपि स्मार्तेष्वनुप्रवेशार्थम् । तेन तदतिक्रमे स्मार्तातिक्रमनिमित्तमेव प्रायश्चित्तं भवति ॥

१५. ..... संस्तुतिग्रहणेन संस्तुतिमात्रमिदं नामधेयं न धर्मातिदेशार्थमिति दर्शयति.....॥

PATALA IV., KANDIKA 13.

५. समावृत्तं शिष्यं प्रत्याचार्येण समादेशो न देयः । इदं त्वया कर्तव्यमिति यथासमावृत्तदशायामाज्ञा दीयते । उदकुम्भमाहरेति । नैमित्तिकं स्वेच्छया करणं न प्रतिषेद्धव्यम् ॥

७. अध्ययनेनुपयुक्ता कथा विकथा । ततोन्यां कृत्वेतदादि प्रतिपद्येत । एवं सति ब्रह्म वेदो लौकिक्या वाचा व्यावर्तने तया मिश्रं न भवति ।

यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादिष्वेतदादयःप्रसवा निर्देशा अनुज्ञावाक्यानि भवन्ति ब्रह्मादीनाम् । ओं प्रणय । ओं निर्वप । ओं स्तृभ्नामिति ॥

८. .....भूतिकर्मसु पाणिग्रहणादिषु..... ॥

९. समयः शुश्रूषा । तेन विना कृच्छ्रं दुःखं दुरवधारणमपूर्वं ग्रन्थं न कुर्वीत । क्रियासामान्यवचनः करोतिरध्ययनेध्यापने च वर्तते । समयेन विना शिष्योपि कृच्छ्रं ग्रन्थं नाधीयीताचार्योपि नाध्यापयेत्.....॥

१० विचिकित्सा संशयस्तदभावोविचिकित्सा यावदुत्पद्यते तावद्ब्रह्म निगन्तव्यं नियमेनाधिगन्तव्यम् । नियमपूर्वकमधिगन्तव्यमिति हारीत आचार्यो मन्यते । अस्मिन्पक्षे त्रिःश्रावणत्रिःसहवचनयोरपि शुश्रूषितव्यम् । ब्रह्मग्रहणादङ्गेषु नायं विधिः ॥

११. बहिर्वेदे वेदाद्बहिर्भूते काव्यनाटकश्रवणे गतिः शुश्रूषा न विद्यते यद्यपि तदुपयुक्तं वेदार्थज्ञाने ॥

१४. यद्यप्यसावर्हन्भवति तथाप्याचार्ये या गतिः शुश्रूषा सा तस्मिन्न कर्तव्या ॥

१५. नुश्चार्थे । वृद्धानां चान्तेवासिनां न गतिर्विद्यते । पूर्ववयसान्तेवासिनावरवया आचार्यो न शुश्रूषितव्यः । अध्ययनादूर्ध्वमित्येके । अध्ययनकालेपीत्यन्ये ॥

१६. यदा ब्रह्मणि वेदे मिथो विनियोगः क्रियते यथा बह्वृचो यजुर्वेदाध्यायिनः सकाशाद्यजुर्वेदमध्येति सोपि तस्माद्ऋग्वेदं तदा परस्परं शुश्रूषा न कर्तव्या ॥

१७. अत्र हेतुं स्वयमाह । ब्रह्मेत्यादि । तत्र द्वयोरपि ब्रह्म वर्धते सैव ब्रह्मवृद्धिः शुश्रूषेत्युपदिशन्त्याचार्याः ॥

१८. .....निवेशे वृत्ते दारकर्मणि वृत्तेपि.....॥

१९. अत्र हेतुत्वेन श्वेतकेतोरेव शिष्यान्प्रति वचनम् ।... ..॥

२१. .....नैत्यमिकानि नियमेन कर्तव्यानि नित्यानि कर्माणि .... ॥

PATALA IV., KANDIKÁ 14.

१. कानि पुनस्तानि।.....॥

२. एवंविधं श्राद्धादि। एवमेतैः कर्मभिरहरहराक्रान्तस्य न शिरः-कण्डूयनेप्यवसरो भवति। स कथं द्वौद्वौ मासौ गुरुकुले वसेदिति॥

३. .....चशब्दोवधारणे.....॥

४. चणिति निपातोस्ति चेदर्थवृत्तिः। इन्द्रश्च मृळयाति न इत्यादौ (ऋग्वेद २-४१-११) दर्शनात्.....॥

५. समानमधीयानेषु माणवकेषु यदि कस्यचिद्यदृच्छया दृष्टहेतुमन्तरेण बुद्धिमान्द्यादिनाध्ययनस्यासंवृत्तिः स्यादधीतं भागं माणवकान्तरवन्नाधिगच्छेत्तदा तस्यां यदृच्छायामसंवृत्तौ तस्मिन्नाचार्ये गतिरेव शुश्रूषैव माणवकस्य शरणम्॥ तथा च मनुः (२-२१५)। अधिकं शुश्रूषितो हि गुरुःसर्वात्मना तं शिक्षयेदिति॥

६. मातृग्रहणेन पितामहीप्रपितामह्योरपि ग्रहणम्। पितृग्रहणेन पितामहप्रपितामहयोः।.....॥

७. उक्ताश्चानुक्ताश्च ज्येष्ठमातुलादयः सर्वे समावृत्तेनाहरहरुपसंग्राह्याः॥

८. यदि प्रोष्य समागतो भवति गुरवो वा प्रोष्य समागताः....॥

९. भ्रातृग्रहणं पूर्वेणैव सिद्धं क्रमार्थमत्र यथापूर्वं ज्येष्ठक्रमेणेति॥

१०. पूजा वर्णज्यायसां कार्या वृद्धतराणां चेत्युपदेशानुरोधेन (१-४-१३-२) या नित्या पूजा सा च यथापूर्वं वृद्धक्रमेण॥

११. .....विद्याचारित्राद्यपेक्षया विकल्पः॥

१२. पुरे भवं पौरम्। पौरं च तत्सख्यं च पौरसख्यं सहवासनिबन्धनं बान्धवम्। तदभिवादननिमित्तम्।.....चारणशब्दः शाखाध्यायिषु रूढः।.....॥

१३. क्रमार्थमिदम्। वयोविशेषे ज्ञायमाने पूर्वं वृद्धतरायाभिवाद्यमभिवादनं कर्तव्यं पश्चाद्वृद्धायेति॥

१५. उच्चैःस्थाने नीचैःस्थाने वावस्थितो विषमगतः..... ॥

१६. इदमगुरुविषयम् । यत्रासावभिवादनीयःस्थितस्तत्रान्वारुह्य वाभिवादयीताभिवादयेत् । अवरुह्येत्येतदपि द्रष्टव्यं न्यायस्य तुल्यत्वात् । गुरौ तु दृष्टमात्र एवाभिवादनं कर्तव्यम् ॥

२१. पत्युर्यद्वयस्तदेव स्त्रीणां वयस्तेन तदनुरोधेन ज्येष्ठभार्यादिष्वभिवादनं कर्तव्यम् ॥

२२. अवहितपाणिः । समित्कुशादिहस्तो दात्रादिहस्तो वा.....॥

२४. एते अपि द्वे सर्वनाम्नैवाभिवादयीत न नाम्नेत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु नाम्नैवेति ।

२५. शिष्यं प्रत्याचार्यस्यायमुपदेशः । स्मशब्दः श्लोकपूरणार्थो निपातः .....॥

२६. ब्राह्मणविषयमिदम्..... ॥

२८. अप्यनष्टपशुधनोसीति ॥

३०.....अरण्यग्रहणं सहायरहितस्य प्रदेशस्योपलक्षणम् ।.... संभाषणं मातृवद्भगिनीवच्च । भगिनि किं करवाणि ते । न भेतव्यमिति॥

PATALA V., KANDIKÁ 15.

१.....वासोविन्यासविशेषो यज्ञोपवीतम् । दक्षिणं बाहुमुद्धरतेवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमिति ब्राह्मणम् । (तैत्तिरीयारण्यके २.१.३) वाससोसंभवेनुकल्पं वक्ष्यति २. २. ४. २२)..... ॥

३. यं वा प्रयतोन्य आचामयेत्सोपि प्रयतो भवति । सर्वथा स्वयं वामहस्तावर्जिताभिरद्भिराचमनं न भवति । एतेन शास्त्रान्तरोक्तकमण्डलुधारणमप्याचार्यस्यानभियतं लक्ष्यते । अलाबुपात्रेण नारिकेलेन च स्वयमाचमनमाचरेदिति ॥

४.....पिपासितस्य पाननिषेधोयमिति केचित् । अपर आह । अस्मादेव प्रतिषेधाच्छिक्यादिषु न्यस्तस्य करकादेर्या धारा तत्र प्रायत्यार्थमाचमनं भवतीति ॥

५. भूमेः स्वयंदीर्णः प्रदेशः प्रदरः । ..... ॥

६. ..... तन्नाभिरिति वचनाद्रश्मितन्नाभिरदोषः । तथा चोष्णानामेव प्रतिषेधः स्मृतिषु प्रायेण भवति ॥

७. वय इति पक्षिनाम यो रिक्तपाणिः सन्वयस उद्यम्य पक्षिण उद्दिश्य तेषामपसारणाय पाणिमुद्यच्छते स तत्कृत्वाप उपस्पृशेत् रिक्तपाणिरिति वचनात्काष्ठलोष्टादिसहितस्य पाणेरुद्यमने नदोषः । केचिदुपस्पर्शनमाचमनमाहुः ॥

१०. येन प्रयतो भवति तत्प्रयमणमाचमनम् । करणे ल्युट् .... ॥

११. तीर उत्तीर्याचामेन्न जलमध्य इत्ययमर्थो न विधेयः पूर्वेण गतत्वात् । तस्मादयमर्थः । यदा नदीमुत्तरति नावा प्रकारान्तरेण वा तामुत्तीर्य तीरं गतः प्रयतोप्याचामेत् । नद्यादेरुत्तरणमप्याचमनस्य निमित्तमिति । तुशब्दोपिशब्दार्थे ॥

१२. श्रौते स्मार्ते लौकिके वाग्नौ ..... केचिल्लौकिके नेच्छन्ति ॥

१३. ..... यत्रातिसूक्ष्मतया पललादेर्मूलाग्रविभागो न ज्ञायते स मूढः । मूढश्चासौ स्वस्तरश्चेति मूढस्वस्तरस्तस्मिन्यतितादिष्वप्रयतेष्वासीनेषु यदि कश्चित्प्रयत उपविशेन्न च तान्संस्पृशेत्तदा स प्रयतो मन्येत यथा प्रयत आत्मानं मन्यतेहं प्रयतोस्मीति तथैव मन्येत नैवंविधे विषये तत्स्पृष्टिन्यायः प्रवर्तते ॥

१४. तृणकाष्ठेष्वपि भूमौ निखातेषु तत्स्पृष्टिन्यायो न भवति ॥

१७. .....व्यवस्थितविकल्पोयम् । ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते । तत्र स्नानविधिः प्रोक्तो ह्यधः प्रक्षालनं स्मृतमिति मानवे दर्शनात् ॥

१८. .....यावति देश उष्मोपलम्भो भवति । तत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥

२०. अप्रयत इत्येव । एनमग्निमप्रयतो नोपधमेत् । प्रयतस्य न दोषः । मुखेनोपधमेदग्निं मुखाद्ब्रह्मणो जायतेति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् । नाग्निं मुखेनोपधमेदिति मानवे दर्शनादुभयोर्विकल्पः । अपर आह । वाजसनेयके श्रौतप्रकरणे । मुखाद्ब्रह्मणो जायत तस्मान्मुखेनोपसमिन्ध्यादिति दर्शनाच्छ्रौते मुखेनैवोपसमिन्धनमत्र स्मार्ते प्रतिषेध इति । अन्ये तु वैणवेनायसेन

वा सुविरेणोपसमिन्धनमिच्छन्ति। एवमग्नेर्मुखव्यापारस्यान्वयाच्छ्रुतिरप्यनुगृहीता भवति। आस्यबिन्दूनां पतनशङ्काभयात्प्रतिषेधस्मृतिरपीति॥

२१. खट्वायां खट्वाया अधोग्निं नोपदध्यात्। अत्राप्यशक्तौ न दोषः॥

२२. ....प्रयमणं प्रायत्यं मूत्रपुरीषप्रक्षालनादीनि तत्र। यत्र तु कूपेष्वेवोदकं तत्र बहूदकेपि न वस्तव्यम्। ब्राह्मणग्रहणाद्दूर्णान्तरेनियमः। ग्रामग्रहणादेवंभूतेषु घोषादिष्वपि न वस्तव्यम्॥

PATALA V., KANDIKÁ 16.

१, तिष्ठन्प्रव्हो वा नाचामेदिति नायं प्रतिषेधः शक्यो वक्तुम्। आसीनस्त्विराचामेदिति वक्ष्यति। ततो यथा शयानस्याचमनं न भवति तथा तिष्ठतः प्रव्हस्य च न भवति। एवं तर्हि नायं शौचार्थस्याचमनस्य प्रतिषेधः। किं तर्हि पानीयपानस्य निषेधः। तथा च गौतमः। नाञ्जलिना पिबेन्न तिष्ठन्निति। अपर आह। अस्मादेव प्रतिषेधात्क्वचित्तिष्ठतः प्रव्हस्याचमनमनुज्ञातं भवति। तेन भूमिगतास्वप्सु तीरस्थायोग्यत्व ऊरुदघ्ने नाभिदघ्ने वा जले स्थितस्याचमनं भवति। गौतमोपि न तिष्ठन्नुद्धृतोदकेनाचामेदिति सूत्रच्छेदादुद्धृतोदकेनैव तिष्ठतः प्रतिषेध इति॥

२. द्वितीयार्थे तृतीया। अत्रानुक्तं स्मृत्यन्तरवशादुपाश्रीयते आसीनः शुचौ देशे नासने भोजनान्ते त्वासने दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा हृदयंगमा अपः करतलस्थिता यावतीषु माषो निमज्यते तावतीः फेनबुद्बुदरहिता वीक्षितास्त्विराचामेत्पिबेद्ब्राह्मणो हृदयंगमाः क्षत्रियः कण्ठगमा वैश्यस्तालुगमाः शूद्रो जिह्वास्पृष्टाः सकृत्॥

६. मध्यमाभिस्तिसृभिरङ्गुलीभिरेवौष्ठौ॥

७. अङ्गुलिभिः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रत्यङ्गं परिसंचष्टे चक्षुषी नासिके श्रोत्रे चेति। इन्द्रियाणीति वचनं स्वरूपकथनमात्रम्। तत्राङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी केचित्पृथक्पृथक्। अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां नासिके।

अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां श्रोत्रे । अत्र सहभावस्याशक्यत्वात्पृथगपि क्रियते । अत्र पृथग्भावस्य नियतत्वात्पूर्वत्रापि पृथगेवेति युक्तमित्यन्ये ॥

८. इन्द्रियस्पर्शनानन्तरं हस्तौ प्रक्षालयेत् ॥

१०. दन्तमूलपर्यन्तात्प्रभृत्योष्ठौ । तत्रालोमकः प्रदेशः श्यावः । तस्यान्तः सलोमकस्तत्पर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याचामेत् । ओष्ठयोरलोमकप्रदेशमङ्गुल्या काष्ठादिना वोपस्पृश्याचामेदिति ॥

११. ..... अस्मादेव प्रतिषेधाज्ज्ञायते यत्किंचिदपि द्रव्यमन्तरास्ये सत्तदुच्छिष्टतानिमित्तमिति ॥

१२. भाषमाणस्यास्यात्पतन्तो ये लालाबिन्दव उपलभ्यन्ते चक्षुषा स्पर्शनेन वा य उपलब्धुं योग्यास्तेष्वाचमनं विहितम् । ..... ॥

१४. ..... शृङ्खाणिका नासिकामलम् । ..... लोहितस्य रुधिरस्य केशानां शिरोगतानां भ्रूगतानां चाग्न्यादीनां च चतुर्णामालम्भे ..... नीवीं प्रसिद्धां तद्योगादधोवासो लक्ष्यते । तच्च परिधायाप उपस्पृशेत् । केषुचित्स्नानं केषुचिदाचमनं केषुचिदुपस्पर्शनं स्पर्शनमात्रं यावता प्रयतो मन्यते ॥

१५. आर्द्रं वा शकृदुपस्पृशेत् । आर्द्रा ओषधीर्वा आर्द्रां भूमिं वा । पूर्वोक्तेष्वेव स्वल्पेषु वैकल्पिकमिदम् । ..... ॥

१६. असिग्रहणं च क्षुरादेरप्युपलक्षणम् । ..... ॥

१७. अपूपग्रहणं मूलफलादेरप्युपलक्षणम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । .... ॥

१८. यस्य कुले कश्चिन्म्रियेत सपिण्डतायां सत्यां तत्रानिर्गते दशाहे न भोक्तव्यम् । अनिर्दश इत्याशौचकालोपलक्षणम् । तेन क्षत्रियादिष्वाधिकं पक्षिण्यादिषु च न्यूनम् ॥

१९. सूतिका प्रसूतिका तस्यामनुत्थितायाम् । उत्थानं नाम सूतिकागारे निवेशितानामुदकुम्भादीनामपनयनम् । तच्च दशमेऽहनि भवति । दशम्यामुत्थितायामिति गृह्योक्तत्वात् । अत्राप्यशौचकालोपलक्षणत्वात्तावदाशौचं तावदभोजनम् ॥ ..... ॥

२०. ..... आचारस्तु धनुःशतादर्वाक्त्रापि प्रदीपमारोप्योदकुम्भमुपनिधाय भुञ्जते यदि समानवंशं गृहं न भवति ॥

२१. अप्रयतेनाशुचिनोपहतं स्पृष्टमन्नमप्रयतं भवति न पुनरभोज्यं भवति। .....। कः पुनरप्रयतस्याभोज्यस्य च विशेषः। उच्यते। अप्रयतमन्नमग्नावधिश्रितमद्भिश्च प्रोक्षितं भस्मना मृदा वा संस्पृष्टं च वाचा च प्रशस्तं प्रयतं भवति भोज्यं च। अभोज्यं लशुनादि न कथंचिदपीति॥

२२. अप्रयतेन तु शूद्रेणोपहृतमानीतमन्नमभोज्यं स्पृष्टमस्पृष्टं च। स्पृष्टमेवेत्यन्ये॥

२३. एतच्च पाकदशायामेव पतितेन केशेन सह यत्पक्वमन्नं तद्विषयम्। भोजनकाले तु केशपाते घृतप्रक्षेपादिना संस्कृतं भोज्यम्॥

२५. अमेध्यैः कलञ्जपलाण्डुवादिभिः .....॥

२६. यस्मिंश्चान्ने केशः स्यादिति व्यवहितमपि संबध्यते .....॥

२७. पूर्ववत्संबन्धः। मूषकला मूषकस्य पुरीषमङ्गं वा। अत्र समस्तमपि मूषकग्रहणं संबध्यते। पदोपहतं प्रयतेनापि यत्पदा स्पृष्टं तदप्यभोज्यम्॥

२८. सिग्वस्त्रदशा। परिहितस्य वाससः सिचा यत्स्पृष्टं तदप्यभोज्यम्॥

२९. .....पतितचण्डालसूतिकोदक्यादयोपपात्रा अपगताः पत्रिभ्य। न हि ते पात्रे भोक्तुं लभन्ते॥

३०. अपरिहितस्य शुद्धस्यापि वाससः सिचा यदुपहृतमानीतं तदप्यभोज्यम्॥

३१. .....स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्दासेनाहृते न दोषः। अन्ये लिङ्गमविवक्षितमिति मन्यन्ते। नक्तमिति वचनाद्दिवा न दोषः॥

PATALA V. KANDIKÁ 17.

१. यदा भोजनदशायां शूद्र उपस्पृशेत्तदापि न भुञ्जीत। भुञ्जानग्रहणादन्यत्र शूद्रस्य स्पर्शे नाप्रायत्यमिति केचित्। अन्ये तु सदा भवत्यप्रायत्यं भोजनदशायामाधिक्यप्रतिपादनाय प्रतिषेध इति॥

२. सर्वत्र वाशब्दः समुच्चये। अभिजनविद्यावृत्तरहितो अनर्हो .....॥

३. समानपङ्क्तावित्यनुवर्तते । समानपङ्क्तौ बहुषु भुञ्जानेषु यद्येकोनुत्थाय भोजनाद्विरम्योच्छिष्टं शिष्यादिभ्यः प्रयच्छेदाचामेद्वा तस्यां पङ्क्तावितरैर्न भोक्तव्यम् । अतो बहुषु भुञ्जानेष्वेको मध्ये न विरमेत् । भोजनकण्टक इति तमाचक्षते ॥

४. मूर्खं वैधवेय विप्रं भुङ्क्ष्वेत्येवं कुत्सयित्वा निर्भर्त्स्य .....॥

५. मनुष्यैरन्यैर्वा मार्जारादिभिरमेध्यैः.... । अन्येत्युपसर्गप्रयोगाद्दूरस्थैर्गन्धग्रहणे न दोषः ॥

७. प्रसादो दारुमयो मञ्चः ..... ॥

९. यदि मृन्मये भुञ्जीत तदानाप्रीते भोक्तव्यम् । आप्रीतं क्वचित्कार्ये पाकादावुपयुक्तम् ॥

११. लौहं लोहविकारभूतं कांस्यादि.....तत्र भस्मना कांस्यमम्लेन ताम्रं राजतं शकृता सौवर्णमद्भिरित्यादि स्मृत्यन्तरवशाद्द्रष्टव्यम् ॥

१४. आपणः पण्यवीथिस्तत्र क्रीतं लब्धं वापणीयं तच्च कृतान्नमोदनादि नाश्नीयात् । व्रीत्यादिषु न दोषः ॥

१५. रसा रसद्रव्याणि तानापणीयान्नाश्नीयात् । आममांसादि वर्जयित्वा ॥

१६. तैलसर्पिषी त्वापणीये.....अवधाय निषिच्य । पाकेन तैलसर्पिषी शोधयित्वा । कार्यविरोधो यथा न भवति तथोदकेन संसृज्येत्यन्ये ॥

१८. शुक्तं कालपाकेनम्लीभूतं तदप्यपर्युषितमप्यखाद्यापेयानाद्यम् ॥

१९. अनन्तरोक्तविधिद्वयं फाणितादि वर्जयित्वा द्रष्टव्यम् । फाणितं पानविशेषः । इक्षुरसविकार इति केचित् । भ्रष्टानां व्रीहीणां तण्डुलाः पृथक्कृताः पृथुकतण्डुलाः । करम्भो दधिसक्तुसमाहारः करम्ब इति प्रसिद्धः । ..... भरुजा भ्रष्टा यवाः .....॥

२०. अथ शुक्तं चेत्यस्य विधेः शेषः ॥ शुक्तमित्यादि ॥ परेण द्रव्यान्तरेण योगो यस्य तत्परयोगमतोन्यदपरयोगं तदेव शुक्तं वर्जयेत् । यत्तु दध्यादिद्रव्यान्तरसंसृष्टं शुक्तं तद्भोज्यमेव । एवं च पूर्वत्रैवापरयोगमिति विशेषणं वक्तव्यम् । इदमेव वा शास्त्रमस्तु । सूत्रद्वयकरणं नाचार्यप्रवृत्तिकृतं किंतु विशेषविधानार्थम् । यथा सलावृकयेकसृकोलूकशब्दा इति पूर्वं

सामान्येनाभिधाय सलावृक्यामेकसृक इति स्वप्नपर्यन्त इति पश्चाद्विशेष उक्तः ॥

२२. अविरेलका ।..... ॥

२३. ... .या गर्भिणी दुग्धे सा संधिनी शास्त्रान्तरे प्रसिद्धा। एककालदोहेत्यन्ये । ..... इतिकरणादेवंप्रकाराणामेकशफानां क्षीरमपेयम् ।..... ॥

२४. .....चकारादजामहिष्योश्च। अजा गावो महिष्यश्चेति मानवे दर्शनात् ॥

२५. कोलालौषधयः सुरार्था ओषधयस्तासां च विकारभूतमन्नमनाद्यम् ॥

२६. करञ्जं रक्तलशुनः। पलाण्डुः श्वेतः। परारीका कृष्णडुण्डुभा म्लेच्छानां प्रसिद्धाः ।..... ॥

२७. प्रतिपदपाठो न शक्य इति समासेनाह ॥ यच्चेत्यादि ॥ यच्चान्यदेवं युक्तं शिष्टाः परिचक्षते वर्जयन्ति । ..... ॥

२८. क्याकु च्छत्राकं तदप्यभोज्यमभक्ष्यम् । ब्राह्मणग्रहणमादरार्थम् ॥

२९. मांसमित्यर्थादवगम्यते..... एतेषां मांसान्यभक्ष्याणि ॥

३०. धेन्वनडुहोर्मांसं भक्ष्यम् । गोः प्रतिषेधस्य प्रतिप्रसवः ॥

३१. आनडुहं मांसं न केवलं भक्ष्यम् । किं तर्हि । मेध्यमपीति वाजसनेयिन आमनन्ति ॥

३२. व्यवहितमप्यभोज्यमिति संबध्यते । पादाभ्यां विकीर्य ये कीटधान्यादि भक्षयन्ति ते मयूरादयो विकिरास्तेषां मध्ये कुक्कुटो न भक्ष्यः । स्मृत्यन्तरवशाद्ग्राम्यो नारण्यः ॥

३३. तुण्डेन प्रतुद्य भक्षयन्ति ते प्रतुदो दार्वाघाटादयस्तेषां मध्ये प्लव एवाभक्ष्यः । शकटबिलाख्यो बकविशेषः ॥

३४. ..... श्येनाकृतिर्भासः पीनतुण्डः ।....सुपर्णः श्येनः ..... ॥

३६. क्रुञ्चा वृन्दचराः क्रौञ्चा मिथुनचरास्ते चाभक्ष्याः । सूत्रे क्रुञ्चक्रौञ्चेति विभक्तिलोपश्छान्दसः । किमविशेषेण क्रौञ्चा न भक्ष्याः ।

नेत्याह। वार्ध्राणसलक्ष्मणवर्जम्। श्वेतो लोहितो वा येषां मूर्धा ते लक्ष्मणास्त एव विशिष्यन्ते वार्ध्राणसा इति। वार्ध्रं चर्म। तदाकारा नासिका येषाम्। एवंभूतांल्लक्ष्मणान्वर्जयित्वा क्रुञ्चक्रौञ्चा न भक्ष्या इति। अन्ये त्वाहुः। क्रव्याद इति प्राप्तस्य प्रतिषेधस्य क्रुञ्चादिषु चतुर्ष्वप्रतिषेध इति। तत्र लक्ष्मणा सारसी। लक्ष्मणवर्जमिति ङ्याप्पोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति (पा ६-३-६३)। ह्रस्वः॥

३७. पञ्चनखा मार्जारादयः। तेषां मध्ये गोधादीन्सप्त वर्जयित्वान्ये पञ्चनखा न भक्ष्याः। .....श्वाविद्वराहविशेषो यस्य नाराचाकाराणि रोमाणि। शल्यको यस्य चर्मणा तनुत्राणं क्रियते। श्वाविच्छल्यक इति युक्तः पाठः। अन्ये श्छकारं पठन्ति छकारात्पूर्वं टकारम्.. .....पूतिखषः शशाकृतिर्हिमवति प्रसिद्धः॥

३९. सर्पस्येव शीर्षं शिरो यस्य स मत्स्यो न भक्ष्यः। मृदुरो मकरः। .....ये चोक्तेभ्योन्ये विकृताकारा मत्स्याः। तत्रोदाहरणं मनुष्यशिरसो जलमनुष्याख्याः। .....अत्र मनुः। अनुमन्तेत्यादि (५ ५१) न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने। प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु गरीयसी॥ अप्रतिषिद्धेष्वपि भक्षणान्निवृत्तिरेव उयायसीत्यर्थः॥

PATALA VI., KANDIKÁ 18.

१. मधु पक्वमपक्वमपि। आमं तण्डुलादि।.....रक्षाभयदानम्। गव्यूतिर्गोमार्गः। निवेशनं गृहम्। युगं वहतीति युग्यो बलीवर्दस्तस्य घासो भक्ष्यं पललादि। ..... अदुर्भिक्षेपि। उग्रः क्रूरकर्मा द्विजातिर्वैश्याद्वा शूद्रायां जातः। उग्रग्रहणं तादृशानामुपलक्षणार्थम्।

२. पूर्वोक्तेष्वामं स्वयमेव गृह्णीरन्द्विजा इति हारीतस्यैव पक्षः। आमस्यालाभे कृतान्नस्य वा विरसस्य लवणादिरसैरसंयुक्तस्य षष्ठीनिर्देशात्स्तोकं स्वयमन्तेवास्याहृतं वा गृह्णीयात्॥

४. अनन्तरोक्ते विधानद्वये यद्गृहीतं तेन सुभिक्षाः सुहिता न भवेयुः। यावता प्राणयात्रा भवति तावदेव गृह्णीरन्न यावता सौहित्यं तावदिति॥

५. यदा दुर्भिक्षतयात्मनोपि वृत्तिर्न लभ्यते प्रागेव पोष्यवर्गस्य तदा स्वयमप्यवृत्तौ यत्रैव लभ्यते तत्रैव भुञ्जीत॥

६. तत्रैवं गुणविधिः ॥ सुवर्णमित्यादि ॥ सकृदेवोपक्लृप्तमुपरिष्टात्सुवर्णेन स्पृष्ट्वा । एतेन पशुं वा दत्त्वेति व्याख्यातम् ॥

७. पशुरग्निः । अग्निः पशुरासीदिति मन्त्रलिङ्गाद्वोसूक्ते चाग्नेरुपस्थानदर्शनात् ॥

८. न पुनरत्यन्तमवसीदेत् । यदा विहिता वृत्तिर्लभ्यते तदा निषिद्धाया विरमेत् । न पुनः सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेनेति न्यायेन तत्रैव रमेत । अत्र च्छान्दोग्योपनिषत् ॥ १.१०.१ ॥ मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्राद्राणक उवास ॥ १ सहेभ्यं कुल्माषान्खादन्तं विभिक्ष इत्यादि ॥ मन्त्रश्च भवति ॥ अवर्त्या शुन आन्त्राणि पेच इति ॥ अवर्त्या वृत्त्यभावेन । अपर आह । दुर्भिक्षे स्वयमप्यवृत्तावा तन्निवृत्तेर्यत्र कुत्रचिन्नीचेपि दातरि भुञ्जानो वसेत् । यां च यावतीं च सुवर्णमात्रां यं कंचन पशुं वा दत्त्वा न । पुनरत्यन्तमन्ववस्येत् । वृत्तिं प्राप्य विरमेदिति ॥

११. यत्र यदाग्निहोत्रवैश्वदेवादावप्रायश्चित्तरूपं नित्यमाभ्युदयिकं वा कर्मासेवते तात्पर्येण करोति । न करोति प्रायश्चित्तवत्यात्मनि चोदितं प्रायश्चित्तं तदा तस्मात्कारणादभोज्यमस्येति ॥

१२. .....निष्ठया भूतकालस्याभिधानाच्चर्यमाणेपि निर्वेशे न भोज्यम् । किं तर्हि । चरिते ॥

१४. तस्यापि शूद्रस्याप्यन्नं भोज्यं यद्ययं धर्मार्थमुपनत आश्रितो भवति । धर्मग्रहणादर्थार्थमुपनतस्याभोज्यम् । आपत्कल्पश्चायम् ॥

१६. संघो गणस्तस्य यत्स्वभूतमन्नं न त्वेकस्य तदभोज्यं यद्यपि ते सर्वे दद्युः ॥

१७. भोक्तुकामा आगच्छतेत्येवं परिक्रुश्य सर्वतश्चाहूय यद्दीयते ॥

१९. ये शस्त्रेण जीवन्ति तेषामप्यभोज्यम् । क्षत्रियवर्जम् ॥

२०. आजीवन्तीत्यपेक्ष्यते । स्वगृहे परान्वासयित्वा तेभ्यो भृतिग्रहणमाधिर्यः स्तोम इति प्रसिद्धः । परभूमौ कुटिं कृत्व स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु य इति तं चाधिं य आजीवन्ति तेषामप्यभोज्यमिति । ये तु प्रसिद्धमाधिमाजीवन्ति तेषां वार्धुषिकत्वादेव प्रतिषेधः ॥

२४. अग्नीषोमीये पशौ संस्थिते समाप्त एव भोक्तव्यम् । न प्रागिति पक्षान्तरम् ॥

२६. इदं यज्ञार्थमिति व्यादेशे कृते शेषाद्भुञ्जीरन्निति ब्राह्मणं भवति। ब्राह्मणग्रहणं प्रीत्युपलक्षितः प्रवृत्तेरपस्मृतिशङ्का माभूदिति प्रत्यक्षमेवात्र ब्राह्मणमिति ॥

२८. राज्ञामिति बहुवचनाद्ग्रामदेयः प्रेषकरस्तस्यापि प्रतिषेधः ॥

२९. यश्चाहविषा नररुधिरादिना यजतेभिचारादौ। यथायमभिचरेत्तस्य लोहितमवदानं कृत्वेति .....॥

३१. ये चाविधिना प्रव्राजिताः शाक्यादयस्तेप्यभोज्यान्नाः ॥

३२. अविधिनेत्येव। अविधिनोत्सर्गेष्टिं विना .....॥

३३. यश्च सर्वान्वर्जयते भोजने न क्वचिद्भुक्ते न कंचिद्भोजयति।.....निराकृतिः निःस्वाध्यायः। अव्रत इत्यन्ये। सोप्यभोज्यान्नः। वृषलीपतिः क्रमविवाहे यस्य वृषली जीवतीतरा मृताः स वृषलीपतिः ॥

PATALA VI., KANDIKÁ 19.

१. .....बद्धो निगडादिना। अणिकः पुत्राच्छ्रुतग्राही पुत्राचार्य इति शास्त्रेषु निन्दितः। प्रत्युपविष्ट ऋणादिकारणेनाधमर्णादिकं निरुध्य तत्पार्श्व उपविष्टः। इतरस्तत्परिहारमकुर्वस्तेन सहासीनः प्रत्युपवेशयिता।.... अपर आह। अणिक ऋणिक ऋणस्य दाता प्रत्युपविष्टः। प्रत्युपवेष्टुरिदं विशेषणमिति ॥

२ ..... यद्यप्येतेभोज्यान्ना इत्युक्ते परिशिष्टास्तु भोज्यान्ना इति गम्यते तथाप्यनेकमतोपन्यासार्थोयं प्रश्नपूर्वक आरम्भः ॥

४. सर्ववर्णानां स्वधर्मवर्तमानानामित्युक्तत्वात्सर्वे पुण्या भोज्यान्ना एव। इह पुनः पुण्यग्रहणमतिशयार्थं तपोहोमजपैः स्वधर्मेण च युक्तः पुण्यः स स्वयमप्रार्थयमानोपि भोज्यान्न इति कौत्सस्य मतम् ॥

६. रजः पापं तद्यदि पुरुषे कर्तरि स्थावरं स्थिरं न भोगमन्तरेण क्षीयते तदा ततः प्रतिग्रहेपि भोक्तरि संक्रमाभावाद्भोक्तव्यम्। अथ चेच्चलं तर्ह्युपभोगमन्तरेणापि क्षीयते तदा न सततं दानशीले मुहूर्तमपि पापमवतिष्ठत इति कुतो भोक्तरि दोष इति ॥

७. .....एककुणिकादीनां पञ्चानां पक्षः। पौष्करसादिरेव पुष्करसादिः। आदिवृद्धचभावश्छान्दसः॥

८. सर्वत उपेतं सर्वतोपेतम्। छान्दसो गुणः। उपेतमयाचितोपनतं तत्सर्वतोपि भोज्यमिति वार्ष्यायणीयं मतम्॥

९. काण्वकुत्सयोः पक्षौ समुच्चितौ वाचार्यस्य पक्षो वा॥

१०. इदानीं स्वमतमाह पुण्येत्यादि॥ ..... अपर आह। अनीप्सत इति कर्तरि षष्ठी। पुण्यस्याप्यन्नं न भोज्यं यदि भिक्षमाणः पूर्ववैरादिना स्वयमीप्सन्न भवति॥

१२. अद्य तुभ्यमिदमाहरिष्यामि तद्भवता ग्राह्यमिति निवेदनं नियोगस्तदभावोनियोगः। पुनर्नञ्समासः। द्वौ नञौ प्रकृतार्थमतिशयेन गमयतः। अननियोगोतिनियोगस्तत्पूर्वं यदभ्युपगतं तदन्नं न भोज्यमिति॥

१३. अथापि च पुराणे। सर्गश्च प्रतिसर्गश्चेत्यादि। एवं लक्षणे भविष्यादौ॥

१५ .....शल्यकृन्तः शस्त्रेण ग्रन्थ्यादीनां छेत्ताम्बष्ठः। ....। चिकित्सकषण्ढयोः पुनर्वचनमुद्यतस्यापि प्रतिषेधार्थम्। ..... । अयं पुराणश्लोक इत्यपौनरुक्त्यम्॥

१६. षडङ्गस्य वेदस्याध्येता भ्रूणस्तं यो हतवान्स भ्रूणहा। सोन्नादे मार्ष्टि लिम्पति किल्बिषम्। प्रकरणादेन इति गम्यते* । भ्रूणघ्नस्य योन्नमत्ति तस्मिंस्तदेनः संक्रामति। तस्मात्तस्योद्यतमप्यभोज्यमिति प्रकरणे संगतः पादः। इतरत्पुराणश्लोके पठ्यमाने पठितम्+ । अनेनसं योभिशंसति मिथ्यैव ब्रूते। इदं पापं त्वया कृतमिति। सोनेनास्तस्मिन्नभिशंसति तदेनो मार्ष्टि। मनुस्तु। पतितं पतितेत्यादि इति द्वैगुण्यमाह। तदभ्यासे द्रष्टव्यम्। स्तेनः प्रकीर्णकेश इति (१. ९ २५. ४) वक्ष्यति। स एव तृतीयस्य पादस्यार्थः। कर्तृभेदादपौनरुक्त्यम्। संगरः प्रतिज्ञा प्रतिश्रयः सत्यसंगर इति। यथा यः प्रतिश्रुत्य न ददाति सोनृतसंगरः। ककारश्छान्दसः। तस्मिन्याचन्याचकः स्वमेनो मार्ष्टि। तस्मात्प्रतिश्रुतं देयमिति‡॥

---

* प्रकरणादेव गम्यते P. U. Mr. I.

+ पठन्ति P. U. Mr. I. and II.

‡ स्त्री चर्तुकाले पत्यौ व्यभिचारादेनो मार्ष्टि॥ गुरौ शिष्यः। याजकयाज्य ऋत्विक्षु च॥ स्तेनः प्रमुक्तो राजनि॥ added in P. U. Mr. I. and II.

PATALA VII., KANDIKA 20.

१. इयं लौकिकं लोके विदितं ख्यातिलाभपूजात्मकम् .....॥

२. यस्मादेवं क्रियमाणा धर्मा अभ्युदये फलकाले निष्फला भवन्ति यो वै श्रद्धामनारभ्येत्यादिश्रुतेः॥

३. तदिति वाक्योपन्यासे।..... ॥

४. यद्यपि देवादर्था नानूत्पद्यन्ते तथापि धर्मस्तावद्भवति स च स्वतन्त्रपुरुषार्थः। किमन्यैरर्थैरिति ॥

५. कुहकः प्रकाशे। शुचिरैकान्ते यथेष्टचारी। शठो वक्रचित्तः। नास्तिकः प्रेत्यभावापवादी। बालः श्रुतरहितः।..... तथा दुष्प्रलम्भश्च स्यात्। प्रलम्भनं विसंवादनं मिथ्याफलाख्यानम्। गृधिवञ्चोः प्रलम्भ इति दर्शनात्। दुष्प्रलम्भोविसंवादो विसंवादयितुं मिथ्याफलाख्यानेन वञ्चयितुमशक्यः कुहकादिवादेषु वञ्चितो न स्यात्तदृशो न स्यादित्यर्थः॥

६. आवमिति च्छान्दसं रूपम्। भाषायां तु प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामिति (पा०. ३. २. ८८) आत्वं प्राप्नोति। यदि हि धर्माधर्मौ विग्रहवन्तौ गोव्याघ्रवच्चरेतामावां स्व इति ब्रुवाणौ यदि वा देवादयः प्रकृष्टज्ञानाः प्रत्यक्षं ब्रूयुरिमौ धर्माधर्माविति ततः कुहकादिवादेषु न स्याद्वञ्चना। तदभावात्तु वञ्चना स्यादिति। इदं चात्र द्रष्टव्यम्। प्रत्यक्षादेर्न गोचरौ धर्माधर्मौ किंतु नित्यनिर्दोषवेदगम्यौ तदभावे तन्मूलशास्त्रगम्याविति ॥

७. यत्र तु प्रायश्चित्तादौ विषयव्यवस्था दुष्करा तत्र निर्णयमाह ॥ यं त्वित्यादि॥ आर्याः शिष्टास्त्रैवर्णिकाः। बहुवचनाच्चत्वारस्त्रयो वा। ..॥

८. सम्यग्विनीता आचार्याधीनः स्यादित्यादिना (१-१-२. १९) विनयेन ये संपन्नाः।.... अदाम्भिका अधर्मध्वजाः। एवंभूतानामार्याणां सर्वजनपदेषु यदेकान्तेनाव्यभिचारेण समाहितमनुमतं वृत्तमनुष्ठानम्। .....॥

११. ..... कृत्स्नाया वैश्यवृत्तेरुपलक्षणमिदम्। क्षत्रियवृत्तिश्च दण्डापूपिकया सिद्धा। ..... ॥

१२. ..... रसा लवणाद्यः [illegible] ।

रज्यन्तेनेन वस्त्रादय इति रागः। .....गवां मध्ये वशा वन्ध्या गौः। श्लेष्म जत्वादि येन विश्लिष्टं चर्मादि संधीयते। .....तोक्मानीषदङ्कुरितानि व्रीह्यादीनि। किण्वं सुराप्रकृतिकं द्रव्यम्। सुकृतं पुण्यं तस्य फलं सुकृताशा .....मनुष्यादीन्वर्जयित्वेत्येव सिद्धेपण्यानीति वचनमन्येषामपण्यानां व्युदासार्थम्। .....॥

१३.....अन्येषां विकल्पः। स्वयमुत्पादितेषु नायं प्रतिषेधः। मानवे हि स्मृतम्। (१०-९०) ॥

१४. विनिमयः परिवर्तनम्। येषां विक्रयप्रतिषेधस्तेषां मिथः परस्परेण विनिमयोप्यविहितः प्रतिषिद्धः। .....॥

१५. तेष्वेव केषांचिद्विनिमयोनुज्ञायते ॥ अन्नेनेति ॥ अन्नादीनां च विद्यान्तानां विनिमयो भवत्येवेत्यर्थः। .....विनिमयाभ्यनुज्ञानादेव विद्यानां विक्रयोपि प्रतिषिद्धो वेदितव्यः ॥

PATALA VII., KANDIKÁ 21.

२.....तृणत्वादेव सिद्धे मुञ्जवल्वजग्रहणं विकारार्थम् ॥

७. द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्। तस्य निमित्तानि पतनीयानि कर्माणि वक्ष्यन्ते ॥

८. स्तेयं सुवर्णचौर्यम्। आभिशस्यं ब्रह्महत्यादि। ब्राह्मणमात्रं च हत्वाभिस्त इति वक्ष्यमाणत्वात् (१-९-२४.७.) .....ब्रह्मोज्झमुज्झ उत्सर्गः। भावे घञ्। छान्दसो लिङ्व्यत्ययः। ब्रह्मणो वेदस्याधीतस्य नाशनं ब्रह्मोज्झम्.....॥

९. सखीशब्दे छान्दसो ह्रस्वः। गुर्वीसखीं मात्रादीनांच सखीं गुरुसखीं पित्रादीनां च सखीम्। ता एता गत्वा किम्। पततीत्युत्तरत्र श्रुतमपेक्ष्यते।.....तल्पशब्देन शयनवाचिना दारा लक्ष्यन्ते ॥

१०..... .यद्यपि सामान्येन पतनीयानीत्युक्ते तथापि प्रायश्चित्ते गुरुलघुभावो द्रष्टव्यः ॥

११. तुश्चार्थे। उक्तव्यतिरिक्तानामधर्माणां सततमाचारः पतनहेतुः ॥

PATALA VIII., KANDIKÁ 22.

१. उक्तानि पतनीयान्यशुचिकराणि कर्माणि तेषां प्रायश्चित्तानि वक्ष्यन्नादित आत्मज्ञानं तदुपयोगिनश्च योगानधिकुरुते । तस्यापि सर्वपापहरत्वेन मुख्यप्रायश्चित्तत्वात् । श्रूयते हि । (मण्डूकोपनिषदि २-२) भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर इति ॥

तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति । याज्ञवल्क्योप्याह (१-७), अध्यात्मरतानाध्यात्मिकान् । छान्दसो वृद्ध्यभावः । आत्मानं लम्भयितॄन्योगांश्चित्तसमाधानहेतून्वक्ष्यमाणानक्रोधादीनुपायाननुतिष्ठेत्सेवेत । न्यायसंहितानुपपत्तिसंहितान् । उपपद्यते हि न्यायतः क्रोधादीनां दोषाणां निर्वृतिः । अनैश्वरिकानिश्चारश्चित्तस्य बहिर्विक्षेपस्तस्मै ये प्रभवन्ति क्रोधादयो वक्ष्यमाणास्ते नैश्वारिकास्तत्प्रतिपक्षभूताः । क्रोधादिषु सत्सु चित्तं निश्चरणशीलं भवति तदात्मालम्बनं निश्चलं कृत्वा तिष्ठन्तीति । तस्मात्ताननुतिष्ठेत् । आत्मानं लब्धुमक्रोधादिलक्षणं चित्तसमाधानं कुर्यादित्यर्थः ॥

२. किं पुनरात्मा प्रयत्नेन लब्धव्यः । ओमित्याह ॥ आत्मेत्यादि ॥ आत्मलाभात्परमुत्कृष्टं लाभान्तरं नास्ति । तस्मात्तस्य लाभाय यत्न आस्थेय इति । कः पुनरसावात्मा । प्रत्यगात्मा । . . . . . ॥

३. तत्सिद्धये श्रौतं ज्ञानं तावदाह ॥ तत्रेति ॥ तत्रेति वाक्योपन्यासे । आत्मलाभोपायानात्मलाभप्रयोजनाञ्छ्लोकान्पादबन्धेनोपनिषदात्मकमन्त्रानुदाहरिष्याम उद्धृत्याहरिष्यामो ग्रन्थे निवेशयिष्यामः ॥

४. गुहेति प्रकृतिनाम । . . . . . तरयां शेते तया सहाविभागमापन्नस्तिष्ठतीति गुहाशय आत्मा । . . . . ॥ अहन्यमानस्य नश्यसो शरीरे हन्यमाने हन्यते । विकल्मषस्य निर्लेपस्य । सर्व एव हि धर्माधर्मादिरन्तःकरणस्य धर्म आत्मनि त्वध्यस्तः । एवंभूतस्यात्मनः सर्व एव प्राणिनो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताः प्राणादिमन्तः संघाताः पूः पुरमुपभोगस्थानम् । यथा राजा पुरमधिवसन्सचिवैरानीतान्भोगानुपभुङ्क्ते तथायं देवादिशरीरमधिवसन्करणैरुपस्थापितान्भोगानुपभुङ्क्ते । तयेश्वरत्वमात्मनः सर्वगतत्वेन नित्य

लम् । चलनिकेतं निकेतं स्थानं शरीरं तद्यस्य चलं तं येनुतिष्ठन्त्युपासत एवं भूतोहमिति प्रतिपद्यन्ते तेमृता मुक्ता भवन्तीति ॥

५. विषयत्यागेनायमुपास्य इत्याह ॥ यदित्यादि ॥ यदिदमिति विषयमेतदिति सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । एव मिदीति । इतिशब्दे तकारस्य दकारः । हशब्द आश्चर्ये प्रसिद्धौ वा । इतिहशब्देनावृत्तेन शब्दादिविषयेष्ववान्तरप्रकारभेदः प्रतिपाद्यते । विषयापहृतचेतसो यदिदं वदन्ति । इति ह तस्या गीतम् । इति ह तस्याः सुखस्पर्शः । इति ह तस्या रूपं निष्टप्तमिव कनकम् । इति ह तस्याः स्वादिष्ठोधरमणिः । इति ह तस्या गन्धो घ्राणतर्पण इति । एवं दैवमानुषभेदोपि द्रष्टव्यः । इति हेति हात्वानन्तरमपर इति शब्दोध्याहार्यः । इति हेति हेति लोकेयं विषय उच्यते । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । एतं विधूय कविर्मेधावी गुहाशयमनुतिष्ठत् ॥

६. विषयत्यागे हेतुमाह ॥ आत्मन्निति ॥ शिष्यं प्रत्याचार्यस्य वचनमेतत् । द्वौ चात्र हेतू विषयाणां पराधीनत्वमहितत्वं च । महान्तं गुणतस्तेजस्कायं तेजःशरीरं तेजोराशिं स्वयंप्रकाशम् । आत्मा ज्योतिः सम्राडिति बृहदारण्यकम् । सर्वत्र निहितं सर्वगतम् । प्रभुं स्वतन्त्रमेवंभूतं गुहाशयमेतावन्तं कालमहमात्मन् । सप्तम्येकवचनस्य लुक् । आत्मन्यस्मिन्मदीये संघातेन्यानपेक्षयैव लब्धुं योग्यमलब्ध्वाथान्येष्विन्द्रियादिषु तंतं विषयं प्रतीच्छामि । लङर्थे लट् । प्रत्यैच्छम् । इदानीं तु लब्ध्वा न तथाविधोस्मि । त्वमप्येतदेव हितं साधुष्ठानं साधुमार्गं सेवस्व नाहितं विषयानुधावनमिति ॥

७. पुनरप्यसौ कीदृश इति । अत आह ॥ सर्वभूतेष्विति ॥ सर्वभूतेषु मनुष्यादिषु संघातेषु यो नित्यो विनश्यत्सु न विनश्यति । विपश्चिन्मेधावी चित्स्वरूपः । अमृतो नित्यत्वादेवामरणधर्मा । ध्रुव एकरूपो विकाररहितः । न प्रधानवद्विकारिणः सतो धर्मिरूपेणास्य नित्यत्वमित्यर्थः । अनङ्गः करचरणाद्यङ्गरहित इत्यर्थः । अशब्दोस्पर्श इति भूतगुणानामुपलक्षणम् । शब्दादिगुणरहितः । अशरीरः सूक्ष्मशरीरेणापि विवर्जितः । महाञ्छुचिः । महत्त्वं शौचस्य विशेषणम् । परमार्थतोत्यन्तशुद्धः । स सर्वं प्रकृत्यभेदद्वारेण । स एव च परमा काष्ठा ततःपरं गन्तव्याभावात् । स वैषुवतम् । विषुवान्नाम गवामयनस्य मध्ये भवमहः । एकविंशमेतदहरुपयन्ति विषुवन्तं मध्ये संवत्सरस्येति दर्शनात् । विषुवानेव वैषुव-

तम्। तद्यथा संवत्सरस्य मध्ये भवत्येवमङ्गानामेष मध्ये। मध्यं ह्येवाय-मङ्गानामिति बह्वृचब्राह्मणम्। स एव च वैभाजनं पुरम्। विविधैर्मार्गैर्-भजनीयं विभजनम्। तदेव वैभाजनम्। प्रज्ञादिरनुशतिकादिश्च। यथा समृद्धं पुरं सर्वैरर्थिभिरभिप्राप्यमेवमयमपीति॥

८. एवंभूतमात्मानं योनुतिष्ठेदुपासीत। यश्चास्य सर्वत्र सर्वावस्थासु सदा प्राध्वमानुकूल्यमाचरेत्। आनुकूल्यं प्रतिषिद्धवर्जनं नित्यनैमित्ति-ककर्मानुष्ठानं च। यश्च दुर्दर्शं निपुणं सूक्ष्ममेतं युक्तः समाहितो भूत्वा पश्येत्साक्षात्कुर्यात्स विष्टपे विगततापे स्वमहिम्नि स्थितो मोदेत सर्वदुःख-विवर्जितो भवति। संसारदशायामेवातिरोहितं निरतिशयं स्वात्मानन्द-मनुभवतीति केचित्॥

PATALA VIII., KANDIKÁ 23.

१. सर्वाणि भूतान्यात्मन्नात्मनि शेषत्वेन स्थितानि पश्यन्सर्वभूता-न्युपनिषदादिभिर्जानन्। पश्चाच्चिन्तयन्युक्तिभिर्निरूपयन्यो न मुह्येन्मध्ये मोहं न गच्छेद्यश्च कविर्मेधावी सर्वत्र शेषित्वेन स्थितमात्मानं पश्येत्सा-क्षात्कुर्यात्स वै ब्रह्मा ब्राह्मणो नाकपृष्ठे तत्सदृशे स्वे महिम्नि स्थितो विरा-जति स्वयं प्रकाशते॥

२. निपुणो मेधावी चित्स्वरूपः। बिसोर्णाया बिसतन्तोरप्यणीयान्सूक्ष्मः यः सर्वमावृत्य तिष्ठति व्याप्य स्थितः। यश्च पृथिव्या अपि वर्षीयान्वृद्धतरः सर्वगतत्वादेव सर्वमारभ्य विष्टभ्य शेषित्वेनाधिष्ठाय तिष्ठति। ध्रुव एकरूपः। स इन्द्रियैरस्य जगतो यदिन्द्रियैर्ज्ञानमिन्द्रियजन्यज्ञानं तस्मात्। कीदृशात्। ज्ञेयादनन्यस्य। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। ज्ञेयान्नीलपीतादेराकारादनन्यभूतं नील-पीताद्याकारं तस्माद्विषयज्ञानादन्य इत्यर्थः। श्रूयते हि। तस्माद्वा एतस्मा-द्विज्ञानमात्रादन्योन्तर आत्मा आनन्दमय इति। ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः। तदेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितमिति पुराणम्। स्वभा-वस्वच्छस्य चिद्रूपस्यात्मनो नीलपीताद्याकारकालुष्यं तद्रूपाया बुद्धिवृत्ते-रनुरागकृतभ्रान्तमित्यर्थः। वैषयिकज्ञानादन्य इतिविशेषणेनार्थाज्ज्ञाना-त्मक इत्यपि सिद्धम्। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति च श्रुतेः। एवंभूतः स

आत्मा परमेष्ठी परमे स्वरूपे तिष्ठतीति। विभाज इत्यस्य परेण संबन्धः। विभजत्यात्मानं देवमनुष्यादिरूपेण नानाशरीरानुप्रवेशेनेति विभाक्। तस्माद्विभाजो निमित्तभूतात्सर्वे काया देवमनुष्यादिशरीराणि प्रभवन्त्युत्पद्यन्ते। स मूलं स प्रपञ्चसृष्टेर्भोक्तृतया मूलकारणम्। स नित्योविनाशी। शाश्वतिक एकरूपोविकारः॥

३. दोषाणां वक्ष्यमाणानां क्रोधादीनां निर्घातो मूलनाश इह जीविते योगमूलः। योगा वक्ष्यमाणा अक्रोधादयः तन्मूलः। अतश्च तान्भूतदाहोयान्भूतानि दहतः क्रोधादीन्निर्हत्य क्षेमं गच्छति। आत्मज्ञानद्वारेण पण्डितो लब्धज्ञान आत्मसाक्षात्कारी। क्षेममभयं मोक्षम्। .....समाप्ताः श्लोकाः॥

४. भूतानां दाहो भूतदाहस्तस्मै हिता भूतदाहीयाः॥

५. .....रोषश्च क्रोधस्यैव कियानपि भेदो मित्रादिषु प्रतिकूलेषु मनसो वैलोम्यमात्रकार्यकरः।..... दम्भो धार्मिकत्वप्रकाशनेन लोकवञ्चनम्। द्रोहोपकारः। मृषोद्यमनृतवदनम्।..... असूया परगुणेष्वक्षमा। ..... मन्युर्गूढो द्वेषः। अनात्म्यमजितेन्द्रियत्वं जिह्वादिचापल्यम्। अयोगो विक्षिप्तचित्तता.....॥

६. .....संविभाग आत्मानमवरुध्यापि दानम्। त्यागोपरिग्रहः। आर्जवं मनोवाक्कायानामेकरूपता। मार्दवं सूपगमता।..... योग ऐकाग्र्यम्। आर्याणां भाव आर्यवं शिष्टाचारानुपालनम्। आनृशंस्यं व्यवहारवचनादौ प्रसक्तस्य नैपुर्यस्य वर्जनम्। ....समयो व्यवस्था सा च प्रकरणाद्धर्मज्ञानां पदं विषयः। एते क्रोधादयः सर्वेषामाश्रमाणां सेव्या न केवलं योगिनामेवेति धर्मज्ञानां समय इत्यर्थः।..... सार्वगामी। सर्वस्मै हितः सार्वः। आत्मानं गच्छति विधिनेति वचनात्। प्राणिनां तु वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेदित्यादिके विषयेनृतवचनादावपि न दोष इति॥

PATALA IX., KANDIKÁ 24.

१. क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्रं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्। किमर्थम्। वैरयातनार्थं वैरं पापं तस्य यातनं निर्हरणं तदर्थम्। ऋषभश्चात्राधिकः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थमिति वक्ष्यति। तेन प्रायश्चित्तरूपमिदं दानं प्रायश्चित्तं च

पापक्षयार्थं तत्किमर्थं वैरयातनार्थमिति। उच्यते। केचिदाहुः। नाभुक्तं क्षीयते कर्म पुण्यमपुण्यं च प्रायश्चित्तं नैमित्तिकं कर्मान्तरं यथा गृहदाहादौ क्षामवत्यादय इति तन्निराकर्तुमिदमुक्तम्। अपर आह। यो येन हन्यते स हतो म्रियमाणस्तस्मिन्वैरं करोति। अपि नामाहमेनं जन्मान्तरे वध्यासमिति। तस्य वैरस्य यातनार्थमिति प्रायश्चित्तार्थत्वमपि वक्ष्यमाणेन सिद्धमिति॥

४. सर्वेष्वेतेष्वृषभोप्यधिको देयो न केवलं गाव एव। इदं प्रायश्चित्तत्रयं मानवेन समानविषयम्। यथाह। अकामत इत्यादि (११. १२७–३०)॥

५. एतेषां क्षत्रियादीनां स्त्रीषु हतास्वेवमेव प्रायश्चित्तं यथा पुरुषेषु॥

६. प्रकृतेषु यौ पूर्वौ वर्णौ क्षत्रियवैश्यौ तयोर्यो वेदाध्यायोधीतवेदस्तं हत्वाभिशस्तो भवति। अभिशस्त इति ब्रह्मघ्नोभिधानम्। सवनगतं वा तयोरेव वर्णयोर्यः सवनगतः। सवनशब्देन प्रातःसवनादीन्युच्यन्ते नापि यागमात्रं किं तर्हि सोमयागः। तत्र यो दीक्षितः स सवनगतः। ब्राह्मणो वा एष जायते यो दीक्षित इति वचनात्। तं च हत्वाभिशस्तो भवति। पूर्वयोर्वर्णयोरिति किं ब्राह्मणे माभूदितीष्यते ब्राह्मणे वक्ष्यति च. ब्राह्मणमात्रं चेति। एवं तर्हि शूद्रे माभून्न शूद्रो वेदाध्यायः सवनगतो वा भवति। इदं तर्हि प्रयोजनं पूर्वयोर्वर्णयोरेव यथा स्यात्तयोरेव यावनुलोमौ सवर्णाम्बष्ठौ तयोर्माभूदिति। तेनान्ये वर्णधर्मा अनुलोमानामपि भवन्ति॥

७. ब्राह्मणमात्रं च हत्वाभिशस्तो भवति। मात्रग्रहणान्नाभिजनविद्यासंस्कारापेक्षा॥

८. तस्य ब्राह्मणमात्रस्य गर्भं च स्त्रीपुन्नपुंसकभेदज्ञातं हत्वाभिशस्तो भवति॥

९. ऋतुस्नातामात्रेयीं विदुरिति वसिष्ठः। तस्येत्यनुवर्तते। तस्य ब्राह्मणमात्रस्यात्रेयीं च स्त्रियं हत्वा ब्रह्महा भवति। संवत्सरस्था ब्राह्मणगर्भ इति। अत्रिगोत्रात्रेयीत्यन्ये॥

११. कृत्वेति वचनान्न परकृता कुटी ग्राह्या.....। शवशिरो ध्वजो यस्य स शवशिरध्वजः। सलोपश्छान्दसः। स्वव्यापादितस्य ब्राह्मणस्य शिरो ध्वजदण्डस्याग्रे प्रोतं कृत्वेत्यर्थः। यस्य कस्यचिच्छवस्येत्यन्ये॥ शाणस्य विकारः शाणी पटी तस्या अर्धमर्धशाणी तस्याः पक्षोर्धशाणीपक्षः। आयामविस्तारयोरुभयोरप्यर्धम्। अधोनाभ्युपरिजानु च यथा भवति

तथाच्छाद्य तावन्तं प्रदेशमाच्छाद्य । सापेक्षत्वाद्ग्रामे प्रतिष्ठेतेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । मध्ये क्रियान्तरविधिः ॥

१२. तस्य ग्रामं प्रविशतो वर्त्मनो अन्तरा शकटादिर्वर्त्मनोर्मध्ये पन्था वेदितव्यः। अपर आह । यत्र रथ्यादानुभयोः पार्श्वयोर्वर्त्मनो भवतस्तत्र तयोर्मध्येन सूकरादिपथेन संचरेतेति ॥

१३. अन्यमार्यं दृष्ट्वा पथ उत्क्रामेत् । तत्र कौटिल्यः षड्चारत्नी रथपथश्चत्वारो हस्तिपथो द्वौ क्षुद्रपशुमनुष्याणामिति । तेन मनुष्येषु द्वौ हस्तावुत्क्रामेदिति ॥

१४. खर्परमात्रं खण्डं लोहितकं मनाक्काम्रमेवंभूतं शरावं भिक्षापात्रं गृहीत्वा..... ॥

१५. अभिशस्तो ब्रह्महा तस्मै मह्यं को धार्मिको भिक्षां ददातीत्युच्चैर्ब्रुवाणः सप्तागाराणि चरेत् । सप्तग्रहणमधिकनिवृत्त्यर्थम् । द्वित्रिष्वेवागारेषु यदि पर्याप्तं लभ्येत तदा तावत्येव ॥

१६. सप्तस्वागारेषु या च यावती लभ्यते सैव वृत्तिरपर्याप्तापि ॥

१९. तासां गवां निष्क्रमणसमये प्रवेशसमये च द्वितीयो ग्रामेर्थः प्रयोजनम् । भिक्षार्थं प्रथममुक्तम् । नान्यदा ग्रामं प्रविशेदित्युक्तम् ॥

२०. एवं द्वादश वर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा सद्भिः संप्रयोगः कर्तव्यः सद्भिः सह संप्रयुज्यन्ते येन विधिना स कर्तव्यः । स च शिष्टाचारे शास्त्रान्तरे च सिद्धः । स उच्यते । कृतप्रायश्चित्तः स्वहस्ते यवसं गृहीत्वा गामाह्वयेत्सा यदागत्य श्रद्दधाना भक्षयति तदा सम्यगनेन व्रतं चरितमिति जानीयादन्यथा नेति ॥

२१. संग्रामेण जेतव्या दस्यवो येन पथा ग्रामं प्रविश्य गवादिकमपहृत्यापसरन्ति स आजिपथस्तस्मिन्कुटिं कृत्वा वसेत् । किं चिकीर्षन् । ब्राह्मणगव्यः । गवां छन्दसीति शसि पूर्वसवर्णाभावे यणादेशः । ब्राह्मणगवीरपजिगीषमाणो दस्यूनपजित्य प्रत्याहर्तुमिच्छन्नेवं वसन्दस्युभिर्हियमाणं गवादिकमुद्दिश्य तैर्युद्धं कुर्वंस्त्रिः प्रतिराद्धस्तैरपजितोपजित्य वा तान्गवादिकं प्रत्याहृत्य ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा मुक्तो भवति तस्मादेनसः । द्वादशवार्षिके प्रवृत्तस्येदमेवमुत्तरमपि ॥

२२. धर्मस्याग्निहोत्रादेरर्थस्य च यत्र युगपत्संनिपातस्तत्रोभयानुग्रहा-

संभवे धर्मलोपेन योर्थं गृह्णाति तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम्। अथवा यो धर्मं हित्वार्थहेतोः कौटसाक्ष्यादिकं करोति तद्विषयमेतत्। .....॥

२४. गुरुः पित्राचार्यादिः श्रोत्रियोधीतवेदः स यदि कर्मसमाप्तो भवति। सोमान्तानि कर्माणि समाप्तानि यस्य स कर्मसमाप्तः। स एवमुच्यते। तौ हत्वैतेनैवानन्तरोक्तेन विधिनोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेदुत्तम उच्छ्वासः प्राणवियोग आ तस्माच्चरेत्॥

२५. अश्वमेधावभृथादिषु सत्स्वप्यस्मिँल्लोकेस्मिञ्जीविते प्रत्यापत्तिः शुद्धिर्नास्तीत्यर्थः। मृतस्य कल्मषं निर्हण्यते। तेन पुत्रादिभिः संस्कारादि कर्तव्यमिति भावः। अन्ये तु पूर्वसूत्रं तन्निवृत्त्यर्थमेव मन्यन्ते। प्रत्यापत्तिः पुत्रादिभावेन संबन्ध इत्यर्थः॥

PATALA IX., KANDIKÁ 25.

१. गुरुरत्र पिता नाचार्यादिः। तल्पशब्देन शयनवाचिना भार्या लक्ष्यते। सा च साक्षाज्जननी न तत्पत्नी। तां गत्वा। .....॥

४. स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णहारी॥ .....॥

६. .....आयच्छेदावर्तयेत्।

८. अथवा संवत्सरमेकं नैरन्तर्येण कृच्छ्रांश्चरेत्। एषामेनस्सु गुरुषु गुरूणि लघुषु लघूनीति व्यवस्था॥

९. अस्मिन्विषये पुराणश्लोकमुदाहरन्तीत्यर्थः।

१०. .....चतुर्थकालाश्चतुर्थौ भोजनकालौ येषां यथाह्न दिवा भुञ्जते श्वो रात्रौ ते तथोक्ताः। तथा मितभोजना न मृष्टाशिनः*। .....तिष्ठेयुरहनि रात्रावासीरन्नेवं स्थानासनाभ्यां विहरन्तः कालं क्षिपन्त एते त्रिभिर्वर्षैस्तत्पापमपनुदन्ते॥

११. प्रथमो वर्णो ब्राह्मणः। तं हत्वा संग्रामं गत्वावतिष्ठेत। सेनयोर्मध्येवतिष्ठेत। किं सर्वे। नेत्याह। प्रथमं वर्णं परिहाप्य। ब्राह्मणवर्जमितरो वर्णः क्षत्रियादिरित्यर्थः। तत्र स्थितमेनं सैनिका हन्युरेनं हतं विदध्युः। अघ्नन्तस्त एनांसि न स्युर्यथा राजा स्तेनम्। स मृतः शुध्यति॥

---

* मिष्टाशिनः P. U. Mr.

१२. अनन्तरोक्तविषय एव प्रायश्चित्तान्तर इतिशब्दः उपलक्षणार्थः। आत्मनो लोमादीन्युत्कृत्य पुरोहितेन हावयित्वा होमं कारयित्वा पश्चात्स्वयं तस्मिन्नग्नौ प्रविशेत् । मृतः शुध्यति । तत्राग्निमुपसमाधाय जुहुयात् । लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं चाशये स्वाहा । त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं चाशये स्वाहा । लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं चाशये स्वाहा । स्नावानि मृत्योर्जुहोमि स्नावभिर्मृत्युं चाशये स्वाहा । मज्जानि मृत्योर्जुहोमि मज्जभिर्मृत्युं चाशये स्वाहा । मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं चाशये स्वाहा । इत्येते मन्त्रा वसिष्ठेन पठिताः ॥

१३. .... प्रचलाकः कामरूपी कृकलासः। ..... भासो गृध्रविशेषः । श्वनकुलमण्डूकाः प्रसिद्धाः । डेरिका गन्धमूषिका । एतेषां समुदितानां वधे शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् । केचित्प्रत्येकवध् एतदाहुः ॥

PATALA IX., KANDIKÁ 26.

१. . ..तयोः कारणमन्तरेण हिंसायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कार्यम् । कारणं कोपो मांसेच्छा वा तेन विना । अबुद्धिपूर्वमित्यर्थः । बुद्धिपूर्वे तु । गां हत्वा वैश्यवदित्यादि स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥

२. धुरं वहतीति धुर्यो बलीवर्दः । तेन वोढुं शक्या धुर्यवाहास्तावत्सु हिंसायां प्रवृत्तौ सत्यामितरेषां प्राणिनाम् । केवलं प्राणा येषां नास्थीनि तेषां हिंसायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तमिति । .....॥

३. यो न कथंचनाक्रोशमर्हति स पित्राचार्यादिरनाक्रोश्यः । अनृतं वोक्त्वा पातकोपपातकवर्जम् ..... ॥

५. क्षत्रियं हत्वेत्यादि (१-९-२४-१) अनृतवचनान्तेषु (१-९-२६-४) निमित्तेषु यानि प्रायश्चित्तान्युक्तानि स्त्रीणामप्येवमेव कर्तव्यानि । एतच्चत्वारो वर्णा इति जात्यभिधानादेव प्राप्तं सन्नियमार्थमुच्यते । अत ऊर्ध्वं पुरुषस्यैव न स्त्रीणामिति । अपर आह । जात्यभिधानादेव सिद्धेति-देशार्थमेवं वचनम् । अतिदेशेषु चार्धं प्राप्यत इति स्मार्तो न्यायस्तेन स्त्रीणामर्धप्राप्त्यर्थं वचनमिति । तथाह भार्गवः । अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः । प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो व्याधित एव चेति ॥

६. येषु हेतुषु सवनगतं वाभिशस्तः (२.९-२४-६) इत्यादिनाभिशस्तत्वमुक्तं तेषामेकाङ्गं छित्वा शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अप्राणहिंसायां यदि च्छेदनेन तस्याङ्गस्य शक्तिर्न भज्यते ॥

७. आर्याणां भाव आर्यम्। तद्यस्मिन्नाचारेस्ति तदार्यवम् । मत्वर्थीयोवप्रत्ययः । ततोन्यदनार्यवमसत्यभाषणादि । .....। अभक्ष्यं वृथाकृशरादि । अभोज्यं केशकीटाद्युपहतम् । .....दोषवच्च कर्म श्रौतमभिचारिकम्।.. अब्लिङ्गाभिरापो हि ष्ठा मयोभुव इति तिसृभिः। हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इति चतसृभिरप उपस्पृशेत् । तूष्णीं प्रथमं स्नात्वा पश्चादैतैर्मन्त्रैर्मार्जनं कुर्यात् । वारुणीभिर्वा । इमं मे वरुण तत्त्वा यामि त्वं नोग्ने स त्वं नो अग्न इत्येताभिरन्यैर्वा पवित्रैः। पवमानः सुवर्जन इत्येतेनानुवाकेन शुद्धवतीभिस्तरत्समन्दीयेन च । यथा कर्माभ्यासः कृतस्तथाप उपस्पृशेत् । अभ्यासेन सरहस्यप्रायश्चित्तमेतदित्याहुः ॥

८. .....हारीतस्तु । स्त्रीष्ववकीर्णी निर्ऋत्यै चतुष्पथे गर्दभं पशुमालभेत । पाकयज्ञधर्मेण भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणम् । अवदानैः प्रचार्याज्यं जुहोति । कामावकीर्णीस्म्यवकीर्णोस्मि काम कामाय स्वाहा । कामाभिद्रुग्धोस्म्यभिद्रुग्धोस्मि काम कामाय स्वाहेति ॥

१०. नियमातिक्रमेणाधीतं मिथ्याधीतम् ।.....।

११. .....स्वाध्यायादिष्वेव वाचमुत्सृज्यमानः । आचार्यं तं प्रति कार्यनिवेदने । एवमाचार्यदारे । भिक्षाचर्यं भिक्षाचरणं तत्र च भवति भिक्षां देहीत्यस्मादेव ज्ञायते । असमावृत्तविषयमेतदिति ॥

१२..... ..अपिशब्दान्मिथ्याधीतेपि ।.....॥

१३. .....दोषाभ्यासानुरूपा च होमजपयोरावृत्तिः ॥

PATALA IX., KANDIKÁ 27.

१. गिरिप्रभवा समुद्रगा महानदी तत्र भवं महानदम् । समित्सहस्रं यज्ञियस्य वृक्षस्यादध्यादिति वचनान्न होमधर्मः स्वाहाकारः ॥

२. पवित्रार्थाः शुद्धयर्थाः । ..... यज्ञक्रतवः सोमयागा अग्निष्टोमादयः.....॥

३. .....तस्मिन्कृते निष्पुरीषभावः कर्तव्यः । यावदुदरं निष्पुरीषं भवति तावदुपवस्तव्यम्.....॥

४. .....नैष्पुरीष्यमिति वचनाद्येषां त्रिरात्रेणैव तदवाप्यते तेषां तावतैव शुद्धिः ॥

७. .....अत्र स्मृत्यन्तरवशाद्धविष्यमन्नं ब्रह्मचर्यं स्त्रीशूद्रादिभिरसंभाषणम् ॥

८. एतमेव विधिम् ।..... ॥

९. अथापरं प्रायश्चित्तमुच्यते । अनश्नतैव निरन्तरं त्रीणि पारायणानि कर्तव्यानि । आदित आरभ्या समाप्तेर्वेदस्याध्ययनं पारायणम् । ..॥

१०. ..... ददद्वृद्धिं वृद्धचर्थं द्रव्यं ददद्वृद्धया जीवन्नित्यर्थः । सुराव्यतिरिक्तं मद्यं कषायः । .....तृणेवूदयादारभ्यासीत यावदादित्यः पश्चाद्भागं तपति । आदित्ये तपति तदानुगुण्याचरणात्स्वयमेव पूष्टतवित्युच्यते । अभ्यासेभ्यासो यावता शुद्धिं मन्यते ॥

११. कृष्णो वर्णः शूद्रः । तदाज्ञाकरो भूत्वा वृत्त्यर्थं तं सेवमानः । शिष्टं स्पष्टं गतं च । अपर आह । शूद्रां मैथुने सेवमान इति । अस्मिन्पक्ष ऋतावुपगमनेपत्योत्पादने द्रष्टव्यम् । .....॥

PATALA X., KANDIKÁ 28.

१. यथा कथा चापद्यनापदि वा भूयांसमल्पं वा परपरिग्रहं परस्वमभिमन्यते ममेदमस्त्विति बुद्धौ कुरुते बुद्धौ कृत्वादत्त इत्यर्थः । .... ॥

३. शमी वीजकोषी तस्यामुप्यन्ते दह्यन्ते कालवशेन पच्यन्त इति शम्योषाः कोषीधान्यानि मुद्गमाषचणकादीनि । न प्रतिषेधयन्ति प्रतिषेधं न कुर्वन्ति । एतेष्वादीयमानेषु स्वामिनो न प्रतिषेद्धुमर्हन्तीत्यर्थः । ..॥

४. .. ..व्यूढो दुष्टः ।.....॥

७. अस्मात्पतितादाचार्याज्ज्ञातेर्वा पित्रादेर्भोगान्भोगसाधनानि दायप्राप्तान्यपि नोपयुञ्जीत न गृह्णीयात् ॥

९. पुत्रत्वस्य स्वार्थिकस्त्वः । यथा देहत्वमेवान्यदिति । पुत्रस्य कृते माता भूयांसि दृष्टादृष्टार्थानि गर्भधारणाशुचिनिर्हरणस्तन्यदानप्रदक्षिणनमस्कारोपवासादीनि कर्माणि करोति तस्मात्तस्यां पतितायामपि शुश्रूषाभ्यङ्गस्नापनादिका नित्या नित्यं कर्तव्या ॥

१०. एकस्मिन्धर्मे सहान्वयो धर्मसंनिपातः स पतितया मात्रा न कर्तव्यः । नाम सुब्रह्मण्यायां मातुर्नामग्रहणं वरुणप्रघासेषु यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्रीकास्तावन्त्येकातिरिक्तानीत्यादिकमुदाहरणम् । किं पुनरेवमादिषु मातुरन्वयः शुश्रूषा । ओमित्याहान्विता हि सा संमता मन्यते निरस्ता तु विसंमता । वैश्वदेवार्थपाके तु सा न भोजयितव्या । मृतायां तु तस्यां संस्कारादिकाः क्रियाः कर्तव्या न वेति विप्रतिपन्नाः ॥

११.....अनुज्ञाय परित्यज्य..... ॥

१४. उक्तव्यतिरिक्तानि यानि पतनीयानि पूर्वमुक्तानि तेषु यत्राहत्य प्रायश्चित्तमनुक्तं तेषामप्यनन्तरोक्तमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । उक्तविषये विकल्प इत्यन्ये । तत्र ज्ञानाज्ञानादिकृतो विकल्पः ॥

१५. .....अनन्तरस्य वैकल्पिकस्य निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

१६ .....मिथ्या न कर्तव्यम्..... ॥

१७. हिशब्दो हेतौ । हि यस्माद्य आत्मानं परं वाभिमन्यते मारयति सोभिशस्त एव भवति ब्रह्महैव भवति । न च महापातकस्य ब्रह्महत्या प्रायश्चित्तं भवितुमर्हतीति हेत्वभिधानादभिशस्तवचनाच्चान्येषामपि मरणान्तिकानां ब्राह्मणविषये निवृत्तिः ॥

१९. यस्त्वन्तरेणैवनिमित्तं कौमारान्दारान्परित्यजति । ..... ॥

२१. षडङ्गस्य वेदस्याध्येता तदर्थवित्प्रयोगशास्त्रस्य च सव्याख्यानस्य चार्थवित्कर्मणोनुष्ठातानुष्ठापयिता च ब्राह्मणो भ्रूणः । तथा च बौधायनः । वेदानां च किंचिदधीत्य ब्राह्मणः । एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियः । अङ्गाध्याय्यनूचानः । कल्पाध्याय्यृषिकल्पः । सूत्रप्रवचनाध्यायी भ्रूण इति तं हतवान्भ्रूणहा स शुनः खरस्य वाजिनं बर्हिर्लोम परिधाय पुरुषस्य शिरो यस्य कस्यचिन्मृतस्य शिरः प्रतीपानार्थम् । छान्दसं दैर्घ्यम् । पानमेव प्रतीपानम् । पानग्रहणमुपलक्षणं भोजनमपि तत्रैव ।... .....॥

PATALA X., KANDIKÁ 29.

२. क्षत्रियं हत्वेत्येवमादिकेनुक्रान्ते विषये यः प्रमत्तो हन्ति प्रमादेनाबुद्धिपूर्वं हन्ति तस्यापि दोषफलं प्राप्तमेव । न तु प्रमादकृतमिति दोषाभावः ॥

३. संकल्पेन सह कृते वधे भूयः प्रभूततरम् । तेन प्रमादकृते लघुप्रायश्चित्तं बुद्धिपूर्वे गुर्विति..... ॥

७. अस्य प्रतिप्रसवः । यो हिंसार्थमित्यादि ॥ यस्तु हिंसार्थं मारणार्थमभिक्रान्तमभिपतन्तं हन्ति न तस्मिन्दोषो विद्यत इति पुराणे श्रुतम्। दोषाभावे हेतुर्यस्मान्मन्युरेव मन्युं स्पृशति न पुरुषः पुरुषम् । अत्र वसिष्ठबौधायनौ (प्र. १. अ. १०; अ. ३.)

स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम्।
न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥

मनुरपि (८. ३४८.) शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।

द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥
आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे ।
स्त्रीविप्राभिविपत्तौ च घ्नन्धर्मेण न दुष्यतीति ॥

गौतमोपि । प्राणसंशये ब्राह्मणोपि शस्त्रमादद्यादिति ॥

वसिष्ठोपि (अ.३.) । अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारापहर्ता च षडेते ह्याततायिनः ॥
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन भ्रूणहा भवेदिति ॥

८. पतितैरकृतप्रायश्चित्तैरुत्पादितानां पुत्राणामपि पातित्यमस्तीति प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षं तावदाह ॥ अथेत्यादि ॥ अथशब्दोर्थान्तरप्रस्तावं सूचयति । अभिशस्ताः पतिताः समवसाय चरेयुः । अवसानं गृहं । समित्येकीभावे ग्रामाद्बहिरेकस्मिन्प्रदेशे गृहाणि कृत्वा चरेयुर्धार्म्यं धर्म्यं वक्ष्यमाणं वृत्तमिति सांशित्य संशितां तीक्ष्णां बुद्धिं कृत्वा निश्चित्येत्यर्थः।....॥

९. अथ ते पुत्रान्संनिपात्य ब्रूयुः । हे पुत्रा अस्मदस्मत्तो विप्रव्रजत विविधं प्रकर्षेण च स्नेहमुत्सृज्यार्यसमीपं गच्छत । एवं ह्यस्मत्स्वस्मास्वार्याः शिष्टाः संप्रत्यपत्स्यथ । आशंसायां भूतवच्चेति भविष्यति लृङ् । तकारस्य थकारश्छान्दसोपपाठो वा । संप्रतिपत्तिं करिष्यन्ति । आर्याणामप्येतदभिप्रेतं भविष्यति यस्मादस्माभिरेव पतनीयं कर्मानुष्ठितं न भवद्भिरिति न च पतितेनोत्पादितस्य पातित्यमन्यत्वात् । एतदेवोपपादयति ॥

१०. नहि पतितो भवन्सहेन्द्रियेण पतितो भवति । पुरुष एव पतितो भवति नेन्द्रियं शुक्रमिति । अथापिशब्दावपिचेत्यस्यार्थे ॥

११. .. ..एवमधिकारविकलः साधिकारं जनयति । स्त्रिया अपि कारणत्वात्तस्याश्च दोषाभावात् ।

१३. दधि धीयते यस्यामिति दधिधानी स्थाली तया सधर्मा सदृशी स्त्री भवति ।

१४. .....एवं पतितसंबन्धेनाशुचि शुक्रं स्त्रियां निषिक्तं शोणितेनाक्तं यन्निर्वर्तते येन रूपेण निष्पद्यते न तेन सह संप्रयोगो विद्यते शिष्टानाम् । अत्र चाशुचि शुक्रमित्येतदर्थापि न सेन्द्रियः पतती-त्यस्य दूषणम् । नहि वाचनिकेर्थे युक्तयः प्रवर्तन्ते । तथा च समानाया-मप्युत्पत्तौ पुत्र एव पतति न दुहिता । तथाह वसिष्ठः ।

पतितोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः । सा हि परगामिनी । तामरिक्थामुपेयादिति ॥

१५. अभिचार एव अभीचारः । दीर्घत्वं छान्दसम् । अभीचारः श्येना-दिः । अनुव्याहारः शापः । तौ ब्राह्मणविषये क्रियमाणावशुचिकरावेव न पतनीयौ ॥

१७. अशुचिकाराणामपि कर्मणां येषामाहत्य प्रायश्चित्तं नोक्तं तेषामपि पतनीयेषु कर्मसु या वृत्तिः प्रायश्चित्तं सैव प्रायश्चित्तिः ॥

१८. कियन्तं कालं द्वादशमासाद्येकाहान्तम् । किमविशेषेण सर्वे-ष्वप्यशुचिकरेष्वयं कालविकल्पः । नेत्याह ॥ इत्येष इत्यादि ॥ तथा वेदि-तव्यः । बुद्धिपूर्वे सानुबन्धेभ्यासे च भूयांसं कालं विपरीते विपर्यय इति॥

PATALA XI., KANDIKÁ 30.

२. परिमाणमेव परीमाणम् । छान्दसं दीर्घत्वम् .....॥

३. विद्येति तृतीयैकवचनस्याकारः । .....॥

४. .....स्नातकवत् । तदर्हमिति वतिः । स्नातकार्हा वृत्तिः पूजा,.....कार्या ।.....॥

५. कर्तव्येषु कर्मस्ववधानं समाधिः । श्रुतिः श्रुतम् ॥

७. .....शीलयेदिति वचनेन यदृच्छया द्वारान्तरेण निष्क्रम-णप्रवेशयोरपि न प्रायश्चित्तम् ॥

८. .....अन्ये त्वासनग्रहणं स्थानस्याप्युपलक्षणम् । वाग्यतश्चेति लौकिक्या वाचो निवृत्तिर्न सावित्रीजपस्येति वर्णयन्ति ॥

९. आहिताग्निविषयेस्यापवादमाह ॥ विप्रतिषेध इत्यादि ॥ विरोधो विप्रतिषेधः । अग्निहोत्रिणो बहिरासनमग्निहोत्रहोमश्च विरुध्यते । तत्र श्रुतिलक्षणमग्निहोत्रमेव कर्तव्यं न स्मार्तं बहिरासनम् । तस्य कल्प्यमूलत्वादितरस्य कृत्रिममूलत्वात् ॥

१०. कुसुम्भादयः सर्वे रागा वाससि वर्जनीयाः । न केनचिद्रक्तं वासो बिभृयादिति ॥

११. स्वभावतः कृष्णं कम्बलादि.....॥

१२. .....अनूद्वासि । छान्दसो दीर्घः ॥

१३. प्रतिकृष्टं निकृष्टं जीर्णं मलवत्स्थूलम् । तद्विपरीतमप्रतिकृष्टम् । .....॥

१७. छान्दसस्तुगभावः । द्वितीयाश्रुतेः प्रतिशब्दाध्याहारः । अवमेहनं मूत्रकर्म । अनुपजीवित्वान्नायं पूर्वस्य प्रतिषेधस्य विषय इति प्रतिप्रसवोयं न भवति । तेन सति संभवे छायां प्रत्यवमेढव्यम् ॥

२०. देवताः प्रतिमाः ॥

२१. फलपाकावसाना ओषधयः । ये पुष्पैर्विना फलन्ति ते वनस्पतयः । आर्द्रानिति वचनाच्छुष्केषु न दोषः । ऊर्ध्वानिति वचनाद्वातादिनिमित्तेन भग्नेषु न दोषः ॥

२२. अग्न्यादीन्प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥

PATALA XI., KANDIKÁ 31.

२. ..... द्वितीयानिर्देशादुपनिपत्येति गम्यते । दक्षिणापरां निर्ऋतिम् ॥

६. ..... इतिशब्दः प्रकारे । तेन वयोविद्यावृद्धानां ब्राह्मणानामपि वर्जयेत् ॥

८. ..... अध्यात्मप्रकरणे योगाङ्गतया परिवादः प्रतिषिद्धः ।

अनन्तरं च वक्ष्यति भूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेदिति । इदं तु वचनं गवादिषु प्रायश्चित्तान्तरेकार्थम् ।

९. स्तृहन्तीं सस्यधान्यादिकं भक्षयन्तीम् । .....॥

१०. .....अनिमित्त इतिवचनाद्यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धयेयुरित्यादिके निमित्ते सति वक्तुर्नास्ति दोषः ॥

१४. ..... प्रशास्तं प्रशस्तम् । छान्दसो दीर्घः ॥

१५. वत्सानां बन्धनरज्जुर्वत्सतन्ती । तस्या उपरि न गच्छेत् । न लङ्घयेत् । वत्सग्रहणं गोमात्रोपलक्षणम् । यदुपरि गच्छेदश्रीमान्भवति॥

१६. प्रेङ्खौ दोलास्तम्भौ तोरणस्तम्भावित्येके । .....यद्यतीयादनायुष्यो भवेत् ॥

१९. पततः पक्षिणः संघीभूतान्न गणयेत् । अपर आह । पुण्यक्षयेण स्वर्गात्पततः सुकृतिनः परस्मै न संचक्षीत ज्योतींषि पतन्तीति न कथयेदिति ॥

२१. ..... तस्मादमावास्यायां निशायां स्वाधीयः । वकारश्छान्दसः । अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । साधीयो बाढतरं भृशतरमात्मनो गुप्तिं रक्षामिच्छेत् । केन प्रकारेण । प्रायत्यब्रह्मचर्याभ्यां काले चर्यया च । अयं तु तावदर्थानुरूपः पाठः । अधीयमानस्तु प्रमादजश्छान्दसो वा । प्रयतस्य भावः प्रायत्यं नित्यप्रायत्यादधिकेन प्रायत्येन स्नानादिजेन ब्रह्मचर्येण मैथुनत्यागेन काले कृतया च चर्यया देवार्चनजपादिकया ॥

२४. अब्राह्मणः शूद्रः । न शूद्रायोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्यादिति वासिष्ठे दर्शनात् । तस्मा उच्छिष्टं न प्रयच्छेदिदमनाश्रितविषयम् । यदि प्रयच्छेदिदमाश्रितविषयम् दन्तान्स्कृत्वा विलिख्य तन्मलं तस्मिन्नुच्छिष्टेवधाय दद्यात् । स्कृञ्चोतेः क्त्वाप्रत्ययः । छान्दसं भकारस्य पत्वम् ॥

PATALA XI., KANDIKÁ 32.

१. प्रवचनमध्यापनम् । तेन युक्तः । .....॥

४. यस्यां शय्यायां भार्यया सह रात्रौ शयीत तस्यां शय्यायामासीनोपि नाध्यापयेत् ॥

वत्वं P. U. त्वत्वं N. U. वत्वं His. U. सत्वं Mr. U.

६. दारं प्रतीतिवचनादुपगमनार्थमलंकरणम् । तेन भार्यायां अशक्त्यादिनोपगमनायोग्यत्वे । नायं नियमः ॥

७. वमज्जनमवमज्जनम् । ..... ॥

८. ... .इतिशब्दः प्रकारे । तेनान्यदपि गृहोपकरणं पालाशं सर्वं वर्जयेत् ॥

११. निशा रात्रिमध्यभागः । .....

१४. अयमपि प्रतिप्रसवः । निशायामपि षोडशनाडिकाया आरभ्याध्ययनं भवतीति ॥

१६. अनेन स्तम्भात्पाश्रयणेनासीनस्य स्वापेनुज्ञायते । अपाश्रित्य वा स्वप्यादिति । तत्र रेफलोपश्छान्दसः । तथा च शकारस्य द्विर्वचनम् ॥

१८. क्षुद्रानल्पकान्पुरुषान्न सेवेत । क्षुद्रैर्निषादादिभिः.....॥

२१ बहुवचननिर्देशाद्बहुकृत्वो नगरं न प्रवेष्टव्यम् । यदा कदाचिद्यादृच्छिके प्रवेशे न प्रायश्चित्तम् ॥

२२. विविच्य वचनं विवचनं निर्णयः । पृष्टमर्थं न विविच्य ब्रूयादित्यमेवेदमिति । दुर्निरूपार्थविषयमिदमिति ॥

२४. दुर्निरूपमर्थं सहसा निर्णीय यो दुर्विवक्तचन्यथा निर्णयति तस्य दुर्विवक्तुस्तदेव दुर्विवचनं मूलं तूलं च वृहति । मूलं पित्रादयः । तूलमागामिनी संपत् । तदुभयमपि वृहत्युत्पाटयति । किमेतावदेव । न । प्रजां पुत्रादिकां पशून्गवादिकानायतनं गृहं च हिनस्ति । अतो दुर्वचनसंभवात्प्रश्नमात्रमेव न विब्रूयादिति । अत्रेतिहासः । कस्यचिद्दृषेर्धर्मग्रहादनः कुमालनश्चेति द्वौ शिष्यावास्ताम् । तौ कदाचिदरण्याद्बृहन्तौ समिद्भारावादाय प्रमादाददृष्टिपूत एवाचार्यगृहे प्राक्षिपताम् । तयोरेकेनाचार्यस्य पुत्रः शिशुराक्रान्तो मृतः । ततः शिष्यावाचार्यः पप्रच्छ । केनायं मारित इति । तावुभावपि न मयेत्यूचतुः । ततः पतितस्य परित्यागमदुष्टस्य परिग्रहं कर्तुमशक्नुवन्नृषिर्मृत्युमाहूय पप्रच्छ । केनायं व्यापादित इति । ततो धर्मसंकटे पतितोमृत्यू रुदन्नेव प्रश्नं व्युवाच विविच्य कथितवान् । हे

धर्मप्रह्लादन कुमालनाय । षष्ठचर्थे चतुर्थी । कुमालनस्य नेदं पतनीयमिति । धर्मप्रह्लादन त्वयेदं कृतमिति वक्तव्य इतरस्य नास्तीत्युक्तम् । तथापीतरस्यास्तीत्यर्थाद्गम्यत इति रुदन्व्युवाचेति । हशब्द ऐतिह्यद्योतनार्थः । प्रह्लादनशब्दे हकारपरो रेफः ॥

२७. ..... नावामिति षष्ठचन्तपाठे नावां मध्ये सांशयिकीं वर्जयेत् ॥

२८. द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्था ॥

PRAS'NA II., PATALA I., KANDIKÁ 1.

१. .....पाणिर्यस्मिन्नहनि गृह्यते तत्पाणिग्रहणं चतुर्थी-कर्मान्तो विवाहः। आधशब्द ऊर्ध्वार्थे वर्तते। तस्मादूर्ध्वं गृहमेधिनोर्गृहाश्रमवतोर्यद्व्रतं नियतं कर्तव्यम्। जातावेकवचनम्। तदुच्यते। पाणिग्रहणादधीति भार्यादिरग्निर्दायादिर्वेति शास्त्रान्तरोक्तो विकल्पो माभूदिति। गृहमेधिनोरिति द्विवचनमन्यतरस्य माभूदिति। अनेकभार्यस्यैकस्यामपि सत्यां भवत्येवानेकाग्निश्रितस्याधिकारस्य विद्यमानत्वाच्छास्त्रान्तरत्वाच्च।.....॥

२. कालयोरुभयोर्भोजनं कर्तव्यं सायं प्रातश्च नानन्तरेति परिसंख्येयं भोजनस्य रागतः प्राप्तत्वात्। मानवे तु स्पष्टमुक्तम्। सायं प्रातरित्यादि। अन्ये तु नियमं मन्यन्ते। शक्तौ सत्यां कालयोर्वर्जने च प्राणाग्निहोत्रलोपः। तस्यालोपार्थं कालयोरवश्यं भोजनं कर्तव्यमिति। तथा च बौधायनः। गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योनश्नंस्तु तपश्चरेत्। प्राणाग्निहोत्रलोपेन ह्यवकीर्णी भवेत्तु स इति॥ अन्यत्र प्रायश्चित्तत्वात्। प्रायश्चित्ते तु तदेव विधानमिति॥

५. अविशेषेणोभयोरपि कालयोः प्राप्तावाह॥ औपवस्तेत्यादि॥ यत्कालान्तर एकस्मिन्काले भोजनं तदप्यौपवस्तमेवोपवास एव। औपवस्तं तूपवास इति निघण्टुः। निष्ठासंप्रसारणं छान्दसम्। तदपि दिवा न रात्रौ श्रौते तथा दर्शनात्। .....॥

७. एतस्मिन्नहनीति न वक्तव्यं प्रकृतत्वात्। यथा तृप्तिश्चान्नस्येति भवत्येवमिदमपि भविष्यति। किंच पर्वस्विति बहुवचनान्तस्य प्रकृतस्यैतस्मिन्नहनीत्येकवचनान्तेन प्रत्यवमर्शोपि नातीव सामञ्जसो भवति तस्माद्वचवहितमपि पाणिग्रहणमहः प्रत्यवमृश्यते। तदर्थमेव गृह्ये॥ एतदहर्विजानीयात्तदहर्भार्यामावहेत्युक्तम्। एतस्मिन्नहनि पाणिग्रहणेहनि यदेनयोर्दंपत्योः प्रियं स्यात्तद्भुञ्जीयाताम्। ननु नात्मार्थमभिरूपमन्नं पाचयेदिति निषेधस्यायं विषय इति। प्रतिसंवत्सरं चैतत्कर्तव्यमिति। यथा चैत्रे मासे स्नातौ कृतविवाहस्यापरस्मिन्नपि संवत्सरे तस्मिन्मासे स्नातावेव कार्यमेवं तदेतदहरिति भवति। प्रतिमासं तु नक्षत्रागमे चैत्रादिभेदान्न तदेवेति प्रतिपत्तिः। तस्मात्प्रतिवत्सरमिदं विवाहनक्षत्रे॥

८. एतस्मिन्नेवाहनि स्थण्डिशायिनौ स्याताम् ॥

११. तस्य स्थालीपाकस्योपचारः प्रयोगप्रकारः पार्वणेन व्याख्यातः। एतदेव ज्ञापयति। न सामयाचारिकेषु पार्वणातिदेशः प्रवर्तत इति। केचित्तु सर्वमेवैतत्पर्वविषयं मन्यन्ते। तेषामुक्तो दोषः। पार्वणेन व्याख्यात इति चानुपपन्नम्। न हि स एव तेन व्याख्यातो भवति। श्वोभूते स्थालीपाक इति च व्यर्थम्। उपोषिताभ्यां पर्वसु कार्य इति पूर्वमेव विहितत्वात्। एतदहर्विजानीयादिति चास्य प्रयोजनं तत्पक्षे चिन्त्यम् ॥

१२. लोके शिष्टाचारसिद्धमेतत्कर्म नित्यं प्रतिसंवत्सरं कर्तव्यमिति। शिष्टा उपदिशन्ति। अपर आह। वक्ष्यमाणं कर्म शिष्टाचारसिद्धं नित्यं सार्वत्रिकं शिष्टा उपदिशन्तीति ॥

१३. होमप्रसङ्गादिदमुच्यते। .....उपसमिन्ध्यादुपसमिन्धीत काष्ठैरग्निं प्रज्वालयेत्।.....तत्र पुरस्तादुदग्वापवर्ग इति परिभाषितमुपदेशक्रमाच्च। प्राचीलेखाः पूर्वं लेखनीयाः। एवं चेदं कर्म लेखनकारणं नाम स्थण्डिलसंस्काररूपम्। ततश्च प्राचीः पूर्वं दक्षिणारम्भमुदक्संस्थमालिखेत्। अथोदीचीः पुरःसंस्थं दक्षिणारम्भमालिखेत्। अन्ये तु प्राचीरुदगारम्भं दक्षिणान्तमालिखन्ति ॥

१५. .....पूनर्गृहमेधिनोरिति वचनमस्मिन्कर्मणि स्वयंकर्तृत्वं स्यात्प्रयोजकत्वं माभूदिति। अन्य आह। पुनर्गृहमेधिनोरिति वचनात्पूर्वसूत्रं ब्रह्मचारिणोपि विषये सावित्र्या समित्सहस्रमादध्यादित्यादौ भवति पाके तु स्त्रिया नृ भवति। उपसमाधास्यन्निति लिङ्विवक्षितत्वात्। आर्याः प्रयताः (२. २. ३. ७.) इत्यत्र तु भवति ॥

१६. संवेशनं मैथुनम्। .....॥

१८. अन्तरालं मध्यम्। ऋत्वन्तरालेपि संनिपातः स्याद्दार एव सकामे सति। .....। अनुव्रतमित्यनुवृत्तेः प्रतिषेधेषु न भवति ॥

१९. तत्र ब्राह्मणवचनं प्रमाणम्। कामसा विजानितोः संभवामेति॥

२०. एवकारो भिन्नक्रमः। स्त्र्युपभोगार्थं वासः स्त्रीवासस्तेन संनिपातः स्यात्। न तेन प्रक्षालितेनापि ब्रह्मयज्ञादि कर्तव्यम् ॥

PATALA I., KANDIKÁ 2.

१. यदि वा रेतसो रजसश्च ये लेपास्तानद्भिर्मृदा प्रक्षाल्याचम्याङ्गानां शिरःप्रभृतीनां प्रोक्षणम्। अनृतौ व्यवस्था यावता प्रयतो मन्येत॥

३. ततः सुखानुभवानन्तरं परिवृत्तिरिहलोके जन्म भवति तस्यां च कर्मणो यः फलशेषोननुभुक्तोंशस्तेन जातिं ब्राह्मणादिकां विशिष्टे च कुले जन्म..... वर्ण हेमादितुल्यम्। ..... मेधां ग्रन्थधारणशक्तिं। प्रज्ञामर्थधारणशक्तिम्।.....॥

४. शरीरोत्पत्तिसंस्कारा अप्यवश्यापेक्षा इति दर्शयितुं दृष्टान्तमाह यथेत्यादि॥ चलोपोत्र द्रष्टव्यः ..... ॥

६. दोषपरिवृद्धावुदाहरणमाह॥ स्तेनेति॥ स्तेनः सुवर्णचोरः। अभिशस्तो ब्रह्महा। स्तेनोभिशस्तो वा ब्राह्मणादिरमुष्मिंल्लोकेपरिमिते निरये दोषफलमनुभूय तस्मिन्वृत्ते परिक्षीणे ब्राह्मणश्चाण्डालो जायते। शूद्राद्ब्राह्मण्यां जातश्चाण्डालः। राजन्यः पौल्कसः। शूद्रात्क्षत्रियायां जातः पुल्कसः स एव पौल्कसः। वैश्यो वैणो जायते वेणुर्नर्तकः स एव वैणः॥

७. यस्यां वर्णपरिध्वंसो वर्णेभ्यः परिच्यवनं तस्यां वर्णपरिध्वंसायां वृत्तौ सत्यां यथा ब्राह्मणाद्याश्चाण्डालाद्या जायन्त एतेन प्रकारेण स्तेनाभिशस्ताभ्यामन्ये दोषफलैः कर्माभिर्दोषफलासु सूकरादियोनिषु जायन्ते परिध्वंसाः स्वजातिभ्रष्टाः सन्त इत्यर्थात्ते तथावगन्तव्या इति॥

PATALA II., KANDIKÁ 3.

१. आर्यास्त्रैवर्णिकाः। ..... । प्रयताः स्नानादिना शुद्धा वैश्वदेवे गृहमेधिनोभोजनार्थे पाके। गृहमेधिनोर्यदशनीयस्येति (सू० १२). दर्शनात्। .....॥

२. .....संस्कर्तारः स्युरिति बहुवचने प्रकृते वर्जयेदित्येकवचनं प्रत्येकोपदेशार्थम्॥

३. केशादीनात्मीयानन्यदीयान्वालभ्य स्पृष्ट्वाप उपस्पृशेत्। नेदं स्ना-

नम्। किं तर्हि। स्पर्शनमात्रम्। केशालम्भे पूर्वमप्युपस्पर्शनं विहितम्। (१-५-१६-१९) इदं तु वचनं तत्रोक्तं वैकल्पिकं शकृदाद्युपस्पर्शनं माभूदिति॥

४. तेषां शूद्राणामन्नसंस्काराधिकृतानां स एव आचमनकल्पो वेदितव्यो यस्य गृहेऽन्नं पचति यदि ब्राह्मणस्य हृदयंगमाभिरद्भिर्यदि क्षत्रियस्य कण्ठगताभिरद्भिर्यदि वैश्यस्य तालुगताभिरद्भिरिन्द्रियोपस्पर्शनं च भवति॥

६. .....इदमेषामधिकमार्येभ्यः॥

७. आर्याणां परिहितं वासो निधाय कौपीनाच्छादनमात्रेणापि स्नानं भवति शूद्राणामपि पाकादन्यत्र।... ....॥

९. यदि शूद्राः परोक्षमन्नं संस्कुर्युरार्यैरनधिष्ठितास्तदा तत्परोक्षमन्नं संस्कृतमाहृतं स्वयमग्नावधिश्रित्य ..... देवपवित्रमित्याचक्षते। देवानामपि तत्पवित्रं किं पुनर्मनुष्याणामिति॥

११. .....विराड् विराजः साधनम्।.....॥

१३. .....उपयोक्तुरेव व्रतमध्ययनाङ्गत्वात्। अन्ये तु पत्न्या अपीच्छन्ति। उपयोगः प्रथमः प्रयोगस्तत्र पत्न्या अपि सहाधिकारं वदन्तः॥

१४. उत्तमेन वैहायसमिति वक्ष्यमाणस्य (२-२-४-८) ये भूताः प्रचरन्तीत्यस्यैकरात्रमुपवासः कर्तव्यः॥

१५. बलीनां मध्ये तस्यतस्य देशे संस्कारः कर्तव्यः। कः पुनरसौ। हस्तेन परिमार्जनमवोक्षणं च। तत्कृत्वा बलिं निवपति। न्युप्य पश्चात्परिषेचनं कर्तव्यम्। उपदेशक्रमादेव सिद्धे पश्चाद्ग्रहणं मध्ये गन्धमाल्यादिदानार्थमाहुः। तस्यतस्येति वचनं सत्यपि संभवे सकृदेव परिमार्जनमवोक्षणं च माभूत्। एकस्मिन्देशे समवेतानामपि पृथक्पृथग्यथा स्यादिति॥

१६. यत्र पच्यते स पचनोग्निः। औपासनवत औपासने विधुरस्य पचन इति व्यवस्थितो विकल्पः। अन्ये तु तुल्यविकल्पं मन्यन्ते। षड्भिरान्यैः। अग्नये स्वाहा। सोमाय स्वाहा। विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा। ध्रुवाय भूमाय स्वाहा। ध्रुवक्षितये स्वाहा। अच्युतक्षितये स्वाहेत्यन्तैः।.... ....केचित्सौविष्टकृतमपि सप्तमं जुह्वति। अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्यो-

षधिहविष्येषु सर्वत्र तस्य प्रवृत्तिरिति वदन्तः। अन्ये तु सोमाय स्वाहेति न पठन्ति। सौविष्टकृतं षष्ठं पठन्ति। .....॥

१७. पुरस्तादुपरिष्टाच्च परिषेचनं कर्तव्यं यथा पुरस्तादुक्तं गृह्ये (पट० १.)। अदितेनुमन्यस्वेत्यादि। अदितेन्वमँस्था देव सवितः प्रासावीरित्यन्तम्। सामयाचारिकेषु पार्वणातिदेशो न प्रवर्तत इति ज्ञापितत्वादप्राप्तविधिरयम्। अन्ये तु परिसंख्यां मन्यन्ते। परिषेचनमेव वैश्वदेवे नान्यतन्त्रमिति॥

१९. सति सूपे तेन संसृष्टा बलयः कार्याः। अन्ये त्वन्यैरपि व्यञ्जनैः संसर्गमिच्छन्ति।.....॥

२०. अग्नेः पश्चात्सन्नमाष्टमाभ्यां धर्माय स्वाहा। अधर्माय स्वाहेत्येताभ्यां बलिहरणं कार्यम्। उदगपवर्गं न प्रागपवर्गम्॥

२१. उदकं यत्र धीयते तदुदधानं मणिकाख्यम्।.....। अद्भ्यः स्वाहेत्येतेन॥

२२. ..... ओषधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा। रक्षोदेवजनेभ्यः स्वाहा॥.....।

२३. .....गृहाभ्यः स्वाहा। अवसानेभ्यः स्वाहा। अवसानपतिभ्यः स्वाहा। सर्वभूतेभ्यः स्वाहेत्येतैः प्रागपवर्गमित्येव॥

PATALA II., KANDIKÁ 4.

१. शय्यादेशे कामाय स्वाहा॥

२. देहली द्वारस्याधःस्थं दारु तस्या अधो वेदिकेत्यन्ये। अन्ये त्वन्तर्द्वारस्य ग्रहणम्। तत्रान्तरिक्षाय स्वाहेति॥

३. येनापिधीयते द्वारं सापिधानी कपाटम्। तदर्गलमित्यन्ये। तत्रोत्तरेण मन्त्रेण यदेजति जगति यच्च चेष्टति नाम्नो भागोयं नाम्ने स्वाहेत्यनेन॥

४. अगारस्येत्यनुवर्तते। तस्य यो ब्रह्मसदनाख्यो वास्तुविद्यायां प्रसिद्धो मध्येगारस्य तत्रोत्तरैर्दशभिः। पृथिव्यै स्वाहा। अन्तरिक्षाय स्वाहा। दिवे स्वाहा। सूर्याय स्वाहा। चन्द्रमसे स्वाहा। नक्षत्रेभ्यः स्वाहा। इन्द्राय स्वाहा। बृहस्पतये स्वाहा। प्रजापतये स्वाहा। ब्रह्मणे

स्वाहा । प्रागपवर्गमित्येव । अपर आह । मध्येगारस्येत्यत्र देशस्योपयुक्तत्वात् । ब्रह्मा यत्र सीदति गार्ह्येषु कर्मस्वग्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मसदनं तत्रेति ॥

५. अनन्तराणां बलीनां दक्षिणतः । स्वधा पितृभ्य इत्यनेन बलिं कुर्यात् । प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिश्च भूत्वा दक्षिणं पाणिमुत्तानं कृत्वाङ्गुष्ठतर्जन्योरन्तरालेन ॥

६. पितृबलेरुत्तरतो रौद्रो बलिः कर्तव्यो यथा देवाताभ्यस्तथा । प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिरिति नानुवर्तत इत्यर्थः । नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहेति मन्त्रः । तत्र यद्यपि पशुलिङ्गमप्यस्ति तथापि रुद्रस्यैव विशेषणमिति रौद्र इति व्यपदेशो नानुपपन्नः । देवतास्मरणमपि रुद्रायेत्येव कुर्वन्ति । रुद्राय पशुपतय इत्यन्ये । केचित्तूत्तरतस्तत्र मन्त्रो रौद्रो न पशुपतिदैवत्य इत्याचक्षते । तेषां मते देशः प्राग्वोदग्वा पितृयात् ॥

७. .....कुतः । धर्मभेदात् । पितृयस्याप्रदक्षिणं परिषेचनमितरस्य देवत्वात्प्रदक्षिणमिति ॥

८. उत्तमेन ये भूताः प्रचरन्ति दिवा नक्तं बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्याः । तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्ददातु स्वाहेत्यनेन वैहायसं बलिं दद्यात् । तं च नक्तमेव । वैहायसमिति वचनादाकाश एव बलिरुत्क्षेप्यः न च्छदिपरिष्कृते देशे । .....अपर आह । एवकारो भिन्नक्रमः । नक्तमुत्तमेनैव बलिरिति बल्यन्तराणां रात्रौ निवृत्तिः । अन्ये तूत्तमेन दिवा बलिं हरन्ति । ये भूताः प्रचरन्ति दिवा बलिमिच्छन्त इत्याश्वलायने च दर्शनात् । दिवाचारिभ्य इति दिवा नक्तंचारिभ्य इति नक्तमिति ।.....॥

१०. बलिहरणानन्तरमग्रं च देयं भिक्षवे ॥

१२. .....अन्तर्वत्नीरित्येव सिद्धे स्त्रीग्रहणं स्वस्रादीनामपि ग्रहणार्थम् । अन्तर्वत्नीग्रहणं सर्वपूजार्थम् ॥

१३. काले वैश्वदेवान्ते ।.....॥

१४. .....इतिशब्दप्रयोगादेवं धर्मज्ञा उपदिशन्ति ॥

१७. यदि पुनरसाक्षनधीयानोपि दशवर्षं पौरस्त्यमित्यादिना (१. ४-१४-१३) अभिवाद्यो भवति .....॥

१८. राजन्यवैश्यावधीयानावपि न प्रत्युत्तिष्ठेद्ब्राह्मणः । आसनादिकं तु देयमिति ॥

२०. अथवा येस्य गृहमेधिनो दासास्ते राजकुलादाहृत्य तं शूद्रं पूजयेयुः । अत एव ज्ञायते । शूद्राणामतिथीनां पूजार्थं व्रीह्यादिकं ग्रामे-ग्रामे राज्ञा स्थाप्यमिति ॥

२१. उपासने गुरूणामित्यादिना केषुचित्कालेषु यज्ञोपवीतं विहित-मिह तु प्रकरणाद्गृहस्थस्य नित्यमुत्तरं वासः कार्यमित्युच्यते ॥

२२. अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थं उपवीतकृत्ये भवति । न वाससैवेति नियमः ॥ ..... ॥

२३. ..... शिवं सर्वसमृद्धं भवति ॥

२४. तुशब्दोवधारणार्थो भिन्नक्रमश्च ब्राह्मण एव सर्वेषामाचार्यः स्मर्यते धर्मशास्त्रेषु । ..... ॥

PATALA II., KANDIKÁ 5.

१. कर्मणि षष्ठी । सर्वविद्या अप्युपनिषद उपाकृत्याध्येतुमारभ्य तद-हरनध्ययनम् । तस्मिन्नहन्यध्ययनं न कर्तव्यम् । उपनिषद्ग्रहणं प्राधान्य-ख्यापनार्थं ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठा आयाता इतिवत् ॥

२. अधीत्य वेदमधीत्य स्नास्यन्नित्यस्मिन्नवसर आचार्यसकाशा-त्सद्यो विप्रक्रमणं न कर्तव्यं नापगन्तव्यम् । प्रायेण मकारात्पूर्वमि*का-रमधीयते तत्राप्येष एवार्थः । इकारश्छान्दसोपपाठो वा । उपाकरणात्पर-मित्यन्ये ॥

४. .....उपसंगृह्य यद्यपि तस्य चाण्डालादिस्पर्शः संभा-व्यते तथापि न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् । न स्नायात् । पूजनसा-धनान्युपस्थाप्य । यथोपदेशं गृह्योक्तमार्गेण मधुपर्केण पूजयेत् । पूजावि-धानं गृह्योक्तस्यानुवादः । आसनादिषु विशेषमाह ॥

५. .....तरन्निर्देशान्नीच आसने गुणतोपि निकृष्ट आसीत॥

६. निषण्ण इति प्रह्व उच्यते स्थानयोगात् । न हि साक्षान्निषण्ण आचामयितुं प्रभवति । सव्येन पाणिना करकादिकमनुगृह्याधस्ताद्गृहीत्वे-तरेण करेण द्वारमवनम्येत्यर्थसिद्धत्वादनुक्तम् । एवमाचार्यमाचामये-

* परम् Mr.

स्वयमेव शिष्यः । एवं हि स धर्मयुतो भवति । आचार्ये प्रकृते पुनराचार्यग्रहणमतिथ्यादन्यत्राप्याचार्यमाचामयन्नेवमेवाचामयेदिति ॥

७. वाशब्दः समुच्चये । अन्यमप्येवमाचामयेत् । सचेत्समुदेतः कुलशीलवृत्तविद्यावयोभिरुपेतो भवति ॥

८. व्यवहितमपि स्यादित्यपेक्ष्यते ।.....॥

९. ..... निःशृङ्खणं नासिकामलनिःसारणम् । भ्रुक्षेपणं भ्रूविक्षेपः । छान्दसो ह्रस्वः । ..... निष्ठ्यमङ्गुलीस्फोटनम् । इति शब्दादन्यदपि स्वैरासनादिकं वर्जयेदित्यपेक्ष्यते ॥

१०. उपस्पर्शनमालिङ्गनमाघ्राणादि । भावाः संभावाश्चादुकप्रभृतयः । एता अप्याचार्ये संनिहिते दारप्रजाविषये विस्रब्धं न कुर्यात् । उवरादिपरीक्षायां न दोषः ॥

१३. .....परिवादान्दोषवादानाक्रोशान्श्लीलवादान् । परिवादस्य पुनःपुनर्वचनमतिशयार्थम् ॥

१४. विद्यया च विद्यानां परिवादाक्रोशांश्च वर्जयेत् । ऋग्वेद एव श्रोत्रसुखोन्ये श्रोत्रकटुका इति परिवादः । तैत्तिरीयमुच्छिष्टशाखा याज्ञवल्क्यादीनि ब्राह्मणानीदानीन्तनानीत्यादय आक्रोशाः ॥

१५. यया विद्ययाधीतया श्रुतया वा न विरोचेत न यशस्वी स्यात् .....॥

१७. ऋत्व इति रूपसिद्धिः । स्त्रीणामृतुदिनानि षोडश । तत्र भवः काल ऋत्यः । यलोपश्छान्दसः । चातुर्मास्येषु प्रयुक्तमृत्वे वा जायां नोपयास्त इत्यादि । ऋतुकाले वा जायामुपेयात् ॥

१८. यथागमं यथानेन प्रकारेणागमः पाठार्थयोस्तथैव शिष्येभ्यो निर्मत्सरेण विद्या संप्रदेया । एवंभूते विद्यासंप्रदाने युक्तो विहितः स्यात् ।.....

१९. यैः पुरुष आस्राव्यते बहिराकृष्यते त आस्रावाः शब्दादयो विषयाः ते विशिष्यन्ते । त्वक्शिश्नोदरारम्भणान् । त्वगादिभिरारभ्यन्त आलभ्यन्त इत्यारम्भणाः । तत्र त्वगालम्भनाः स्रक्चन्दनादयः । शिश्नालम्भनाः स्त्र्युपभोगाः । उदरालम्भना भक्ष्यभोज्यादयः । उपलक्षणं त्वगादिग्रहणम् ।.....॥

PATALA III., KANDIKÁ 6.

२ स चेत्साधुतां प्रतिजानीते साधुजन्योस्यमुष्य पुत्रोमुष्य पौत्रोमुष्य नप्ता साध्वाचारश्चास्मीति पित्रेवोपनायिवि शिक्षिताचारश्चास्मि सम्यक्कर्वीतपं विधिबलेन तु बाल्य एव सर्वे दिष्टां गतिं गताः। एतस्मात्केवलमनधीतवेद इति। ततोग्निरुपद्रष्टेत्यादिकं मन्त्रमुक्त्वा शास्तुं शासितुमध्यापयितुं धर्मांश्चोपदेष्टुं प्रतिपद्येतोपक्रमेत ॥

३. पञ्चयज्ञान्तेतिथीनेव भोजयेदित्युक्तं तत्प्रकारं वक्तुं तस्यावश्यं कर्तव्यतामनेनाह। अतिथिर्गृहानभिगच्छन्नग्निरिव ज्वलन्नभ्यागच्छति। तस्माद्भोजनादिभिरवश्यं तर्पयितव्यः। निराशस्तु गतो गृहं दहेदिति ॥

४. इदानीमतिथिलक्षणं वक्तुं तदुपयोगि श्रोत्रियलक्षणमाह ॥ धर्मेणेत्यादि ॥ विद्यार्थस्य यो नियमः स धर्मः। तेन च वेदानामेकैकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवति। पुरुषस्य हि प्रतिवेदमेका शाखा भवति या पूर्वैः प्रतिगृहीताध्ययनानुष्ठानाभ्यां प्रतिवेदं स्वशाखा। तामधीत्य श्रोत्रियो भवति। न तु प्रतिवेदमेकैकामधीत्य श्रोत्रियो भवति लोकविरोधात् ॥ लोके हि यां कांचनैकामेव शाखामधीत्य श्रोत्रिय इति प्रसिद्धः ॥

५. आदितो यच्छब्दो द्रष्टव्योन्ते स इति दर्शनात्। मध्ये श्रोत्रियलक्षणोपदेशात्तदुपजीवनेन सूत्रं योज्यम्। यः श्रोत्रियः स्वधर्मसंयुक्तं स्वधर्मनिरतं भार्यया सह वसन्तम्। .....धर्मपुरस्कार आचार्यस्यार्थे भिक्षणं धर्मस्तत्पुरस्कारः।

६. .....शान्तिरुपद्रवाणामभावः।..... ॥

७. ..... यथावयो वयसोनुरूपं प्रत्युत्थानाभिवादनादिना समेयात्संगच्छेत्। समेत्य च तस्यासनमाहारयेच्छिष्यादिभिः। स्वयमेव वाहरेत्।

८. .....स्वयं च बहुपादं मन्यते ॥

९. तस्य पादौ स्वयं प्रक्षालयेत्। द्वौ शूद्रौ प्रक्षालयेतामित्येके मन्यन्ते। दासवत इदमुक्तम् ॥

१०. अभिषेचनं करकादिना जलावसेकः। तमेकः कुर्यात्। इतरः प्रक्षालनम् ॥

११. स्वयं तु तैजसेन ॥

१२. यदा ब्रह्मचार्याचार्यप्रेषितः स्वयमेव वातिथिरभ्यागच्छति तदा नासावुदकाहरणस्य प्रयोजकः । नास्मा उदकमाहर्तव्यमिति ॥

१३. अत्रासमावृत्तेतिथावध्ययनसांवृत्तिरधिकेतरस्मादतिथेः । अध्ययनस्य सहनिष्पादनमध्ययनसांवृत्तिः । यः प्रदेशस्तस्यागच्छति तेन सह कियन्तंचित्कालं वक्तव्यमिति । प्रसिद्धे तु पाठे पूर्वपदान्तस्य समोकारस्य च्छान्दसं दीर्घत्वम् ॥

१४. ततः पादप्रक्षालनस्य सहाध्ययनस्य चानन्तरमतिथिं प्रियवचनेन सान्त्वयेत् । सान्त्वयित्वा गव्यादिभी रसैः फलादिभिर्भक्ष्यैरन्ततोद्भिरपि तर्पयेत्तृप्तिं कुर्यात् । अवराध्येनेति जघन्यकल्पनां सूचयति । अद्भिरप्यन्तत इत्यर्थः । इतिशब्दादेवमादिभिरन्यैरपि ॥

१५. आवसथो विश्रामस्थानम् । उपरिशय्या खट्वा । उपस्तरणं तूलिका । उपधानमुपबर्हणम् । अवस्तरणमुपरिपटः । अभ्यञ्जनं पादयोस्तैलं घृतं वा तत्सर्वं दद्याद्भोजनात्प्रागूर्ध्वं वापेक्षिते काले । इतिशब्दादन्यदप्यपेक्षितम् ॥

१६. ..... व्रीहियवग्रहणमुपलक्षणम् । इदं भुक्तवत्सु सर्वेष्वतिथावुपस्थिते द्रष्टव्यम् ॥

१७. भोजनकाले त्वाह । उद्धृतानीत्यादि । यावन्तो भोक्तारस्तावन्त्यन्नान्युद्धृत्य पृथक्पात्रेषु कुर्यात् । स्वयं विभागं कृत्वा तान्यन्नान्यवेक्षेत । किमिदं भूयः प्रभूतमिदं वेति । विचारे पुनः । छान्दस एवायं प्रयोगः ॥

PATALA III., KANDIKÁ 7.

१. स एषोभिहितो मनुष्ययज्ञः । प्राजापत्यः प्रजापतिना सृष्टस्तद्दैवत्यो वा..... ॥

२. योतिथीनां जाठरोग्निः स आहवनीयः । ..... यस्मिन्पच्यते लौकिकाग्निः सोन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः । तत्र ह्यन्वाहार्यं पच्यते ॥

३. .... ऊर्गन्नमिष्टमग्निहोत्रादि पूर्तं स्मार्तं कर्म तडागादि ॥

४. पय उपसेचनं यस्य तदन्नमग्निष्टोमसंमितम् । ..... आयुष्पश्चोपसमस्तमपि वृद्धिरिति सवध्यते ॥

५. ..... अप्रिया उदासीना द्विषतो निषिद्धत्वात् ॥

६. त्रिषु कालेषु दीयमानान्यन्नादीन्यस्य यज्ञस्य प्रातःसवनादीनि त्रीणि भवन्ति । तस्मात्सर्वेषु कालेषु दातव्यमिति । तत्राप्यर्थः स एव ॥

७. यद्नुमुक्तिष्ठन्तमनूक्तिष्ठति तदुदवस्यत्येवोदवसानीया सास्य यज्ञस्य । प्रायेणोच्छब्दं शिष्टा न पठन्ति केवलमनुशब्दमेव पठन्ति ॥

९. संसाधनमनुव्रजनम् ॥

११. इत्यस्य सवर्णे संबन्धः ॥

१२. राजाभिषिक्तः क्षत्रियोसावतिथयेभ्यागतायात्मनोपि सकाशाच्छ्रेयसीं पूजां कारयेत्पुरोहितेन ॥

१३. ..... अत्र स्वयमिति वचनादनाहिताग्निरन्येन शिष्यादिना कारयन्नपि न दुष्यति । अभ्युदेत्य ब्रूयाद्व्रात्य क्वावात्सीरिति कुशलप्रश्नः । व्रते सुकृते साधुव्रातः स एव व्रात्य इति पूजाभिधानम् । क्व पूर्वस्यां रात्रावुषितवानसि । व्रात्योदकमित्युदकदानम् । व्रात्य तर्पयामीति गोरसादिभिस्तर्पणम् । अनुस्वारसकारौ छान्दसौ । क्रियाभेदात्प्रतिमन्त्रमिति शब्दः ॥

१४. स यदि होमकालेप्यासीत । तदा पुरा होमादपरेणाग्निं दर्भेषु प्रादायित्वा ..... उपांशु जपेद्ब्रूयात् । प्रतिमन्त्रमितिशब्दभेदादर्थाभेदाच्चतुर्णां विकल्पः । समुच्चय इत्यन्ये । अत्राध्वर्युर्यजमानो वा होता स जपेत्ततो जुहुयात् ॥

१५. उद्धृतेष्विति वचनं सभ्यावसथ्यापेक्षम् । यत्र तु त्रयोग्नयस्तस्यापि । अहुतेष्विति वचनमनेन सामान्याधिकरण्यम् । होमा हि त्रिष्वपि भवन्ति । तेनाहवनीयहोमानन्तरमतिथावागतेपि त्रिषु होमो न भवतीति वक्ष्यमाणो विधिर्भवत्येव । ..... तस्य दोषमाथर्वणिकानां ब्राह्मणवाक्यमाह । तदत्र न पठितमाथर्वणे पठितम् । अस्मिन्पक्षे स्वयं होमो नियतः ॥

१६. पृथिव्यां भवांल्लोकानभिजयति । द्वितीययान्तरिक्ष्यान् । ....चतुर्थ्या परावतः सुखस्य परा मात्रा येषु तानभिजयति । .... ॥

१७. विद्यादिभी रहितोसमुदेतः । स चेदतिथिरितिब्रुवाण आगच्छेत् । तदा तस्मा आसनादिकं श्रोत्रियाय ददामीत्येवं मनसि कृत्वा दद्यात् । एवं ददतोस्य तद्दानं समृद्धं भवति श्रोत्रियायैव दत्तं भवति ॥

PATALA IV., KANDIKÁ 8.

१. येन गृहस्थेन कृतावसथः स्यात्कृतवासो दत्तावासः स्याद्द्वितीयायान्तरिक्ष्यानिति वचनात्स द्वितीयादिष्वहःसु नतं प्रत्युत्तिष्ठेत् । नाप्यासनात्प्रत्यवरोहेत् । स चेदस्मिन्नहनि पूर्वमेवाभिवादितः । अनभिवादिते तु प्रत्यभिवादनाय प्रत्युत्तिष्ठेत्प्रत्यवरोहेच्च ॥

३. आगामिभ्योतिथिभ्यो यथा गृहे न किंचिदवशिष्यते तथा गव्यादयो रसा न भोज्याः । सद्यः संपादयितुमशक्यत्वात् ॥

४. .....अभिरूपमन्नं स्वाद्वपूपादिकम् ..... ॥

७. एतद्व्याख्यातम् (पट०. १) ..... ॥

१०. वेदाध्याय इत्यत्र विवक्षितं वेदमाह । षडङ्ग इत्यादि । षड्भिरङ्गैर्युक्तो वेदोत्र गृह्यते ।

११. छन्दो वेदस्तं कल्पयन्ति । प्रतिशाखं शाखान्तराधिकरणन्यायेन प्राप्तेन चाङ्गकलापेनोपेतस्य कर्मणः प्रयोगकल्पनयोपस्कुरुत इति छन्दःकल्पः सूत्राणि । व्याकरणमर्थविशेषमाश्रित्य पदमन्वाचक्षाणं पदपदार्थप्रतिपादनेन वेदस्योपकारकं विद्यास्थानम् । सूर्यादिज्योतींष्यधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं ज्योतिषम् । तदप्यध्ययनोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयदुपकारकम् । निरुक्तमपि व्याकरणस्य कात्स्न्र्यम् । शीक्षा वर्णानां स्थानप्रयत्नादिकमध्ययनकाले कर्मणि च मन्त्राणामुच्चारणप्रकारं च शिक्षयति । पृषोदरादित्वाद्दीर्घः । गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि यया विचीयन्ते विविच्य ज्ञायन्ते सा छन्दोविचितिः । एतान्यङ्गानि । ..... ॥

१२. शब्दार्थतया यान्यारभ्यन्ते न प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरतया तानि शब्दार्थारम्भणानि कर्माणि वैदिकान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि । तेषां समाम्नाय उपदेशस्तस्य समाप्तौ स यावता ग्रन्थजातेन समाप्तेनुष्ठानपर्यन्तो भवति तत्र वेदशब्दो वर्तते । वेदयति धर्मं विन्दत्यनेनेति वा

धर्ममिति । न च मन्त्रब्राह्मणमात्रेणानुष्ठानपर्यन्त उपदेशो भवति किंतु कल्पसूत्रैरपि सह ततश्च तेषामपि वेदस्वरूप एवानुप्रवेशात्पञ्चैवाङ्गानि तत्र षट्संख्या विप्रतिषिद्धेति परिहरति ।

१३. अङ्गान्येव कल्पसूत्राणि न वेदरूपाणि पौरुषेयत्वस्मरणात् । कतिपयान्येव हि तेषु ब्राह्मणवाक्यानि भूयिष्ठानि स्ववाक्यानि । अङ्गानां च तेषां प्रधानवाचिभिश्छन्दःशब्दैर्वेदो ब्राह्मणमित्यादिभिर्व्यपदेशो न न्याय्य इति न्यायवित्सिद्धान्तः । ताविमौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कल्पसूत्राधिकरणे स्पष्टतरं द्रष्टव्यौ । यत्तूक्तं न च मन्त्रब्राह्मणमात्रेण पूर्ण उपदेश इति । नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति। पुरुषापराधः स भवति। अङ्गं तु भवानाचष्टे कल्पसूत्रकाराणामियं प्रयोगकल्पना कुतस्येति । न्यायोपबृंहिताभ्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामिति वक्तव्यम् । नान्या गतिः । एवं सति भवानपि यततां तादृशः स्यामिति । ततो मन्त्रब्राह्मणाभ्यामेव भोत्स्यत इति ॥

१४. अतिथिमागतं केनचित्प्रकारेण निराकृत्य भोजने प्रवृत्ते यत्र गते भोजने यदवस्थाप्राप्ते भोजने.....॥

PATALA IV., KANDIKÁ 9.

४. यदि तस्यान्यपरतयानुज्ञायां प्रतीभा बुद्धिर्न जायते । ....प्रतेर्दीर्घश्छान्दसः ॥

७. उपेतः कृतोपनयनोसमावृत्तः । ....तस्मात्केषुचिज्जनपदेषु भार्ययानुपेतेन च सह भोजनमिति तस्य दुराचारत्वमनेन प्रतिपाद्यते ॥

९. विहारे यज्ञकर्मणि.....॥

१०. ये नित्यभक्तिका भक्ताहा दासकर्मकरादयः । ..... ॥

११. दासो भूत्वा यः कर्म करोति स दासकर्मकरः ।.....॥

१२. कर्मस्वग्निहोत्रादिष्वर्जनेषु च यथा स्वयमसमर्थो भवति । तथात्मानं नोपरुन्ध्यात्कुटुम्बी ॥

PATALA V., KANDIKÁ 10.

१. भिक्षणं याचनं तत्राचार्यादयो निमित्तम् । तुभूषां भर्तुमिच्छा पोषणेच्छा। अर्हतो विद्यावतोग्निहोत्रादिनियमे योग्यस्यार्थाभावे तद्योपः ॥

२. तत्रैवंभूते भिक्षणे याचतः श्रुतवृत्तादिकान्गुणान्समीक्ष्य । .... । अदाने प्रत्यवायः । ..... ॥

४. ..... पुत्रादिभ्यो दीयत इति दायमादत्तइति दायादस्तस्य भावो दायाद्यं दायस्वीकारः । ..... ॥

५. अन्यच्चान्यत्केनाप्यपरिगृहीतमरण्यमूलफलादि तेनापि जीवेदिति प्रकरणाद्गम्यते । एतेन विधिर्व्याख्यातः ॥

७. गवां रक्षणं गोरक्ष्यम् । भावेष्यत् । ..... ॥

८. ..... पणमानं नाप्येतावद्देयमिति परिभाषमाणम् ॥

१०. युद्धविषये तथा प्रतिपत्तव्यं यथा तद्योगा उपायमुपदिशन्ति तस्मिन्युद्धकर्मणि युद्धशास्त्रे वा येषामभियोगस्ते तद्योगाः ॥

१२. यथाशास्त्रं गर्भाधानादिभिः संस्कारैः संस्कृताः शास्त्रैरधिगता अधिकृताः । तेषामजितेन्द्रियतया विप्रतिपन्नानां स्वकर्मच्युतानां निषिद्धेषु च प्रवृत्तानां शास्ताचार्यादिर्निर्वेशं प्रायश्चित्तमुपदिशेत् यथाकर्म कर्मानुरूपं यथोक्तं धर्मशास्त्रेषु ॥

१४. स राजा पुरोहितं धर्मशास्त्रेषु कुशलमर्थशास्त्रेषु च गमयेत् । विनीयतामसाविति ॥

१६. नियमैस्ततस्तान्बन्धनोपवासादिभिरुपशोषयेत् । बलविशेषेण बलानुरूपं वधदास्यवर्जं वधस्ताडनादि । वधं दास्यादि च वर्जयित्वान्य द्बन्धनादिकं कारयेद्यावत्ते मन्येरन् । चरेम प्रायश्चित्तमिति ॥

PATALA V., KANDIKÁ 11.

१. .....अभिविधावाकारः ॥

३. आ दैवप्रश्नेभ्यः साक्षिप्रश्नादिभि. शपथान्तैः सुविचितं यथा भवति तथा विचित्य निरूप्य राजा दण्डाय प्रतिपद्येतोपक्रमेत ॥

५. राजाभिषिक्तः। स यदि ब्राह्मणेन समेतो न भवति तदा तस्य पन्था दातव्यः। क्षत्रियैरप्यनभिषिक्तैरेतदर्थमेवेदं वचनम्। अन्यत्र वर्ण-ज्यायसां चेति (सू० ८) वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम्॥

६. आपदि शिष्यभूतब्राह्मणविषयमिदम्।.....॥

७. .....इतिशब्दात्सर्वैः स्थविरबालकृशादिभ्यश्च॥

१२. श्रौतेषु गार्ह्येषु स्मार्तेषु च कर्मसु श्रद्धा शक्तिश्च धर्मसंपत्तिः। पुत्रवत्त्वं प्रजासंपत्तिः॥

१४. हि यस्मादाधाने सती विद्यमाना सहायिता कर्मभिः संबध्यते-धिक्रियते। कैः। येषामग्निहोत्रादीनामेतदाधानमङ्गमुपकारकं तैः। अत्र दारे सतीति वचनान्मृते तस्मिन्प्रागूर्ध्वं वाऽग्न्याधानात्सत्यामपि पुत्रसंपत्तौ धर्मसंपत्त्यर्थं दारग्रहणं भवत्येव।.....॥

१६. मातुर्योनिसंबन्धा मातुलादयः। चकरात्पितुरप्येवम्।....।

१७. ..... प्रजां दुहितरं सहत्वकर्मभ्यः सह कर्तव्यानि यानि कर्माणि तेभ्यस्तानि ..... प्रजासहत्वकर्मभ्य इतिपाठे प्रजार्थं सहत्वकर्मार्थं.....॥

२०. ... ..समो दीर्घः पूर्ववत्॥

PATALA V., KANDIKA 12.

१. .....कन्यायै गृहे क्षेत्राभरणादिदानेन नासुरः॥

२. प्रमथ्य यत्र हरेत्स राक्षसो विवाहः।.....द्वौ चावरौ विवाहौ शास्त्रान्तरेपूक्तौ।.....।

५. ब्राह्मणस्य पाणिसमूढमुपलिप्तं संमृष्टं वा भूप्रदेशं.....।

१०. पृथगवस्थितानामग्नीनामेकत्र समावेशनं न कुर्यात्। अग्नावग्निं न प्रक्षिपेदित्यन्ये॥

१५. यावदङ्गानां ग्लानिर्भवति तावत्प्राणानायच्छेत्। प्राणवायुमाकृष्य धारयेत्प्राणायामं कुर्यादित्येके मन्यन्ते। शक्त्यपेक्षो विकल्पः।....॥

१८. नियमानामुदक्शिरो मूत्रं कुर्यादित्येवमादीनां व्यतिक्रमे चा तमिनोः प्राणमायच्छेदिति सर्वशेषः॥

२२. आदितो द्वौ गतौ । कुनखो कृष्णनखः । श्यावा दन्ता यस्य स श्यावदन् । विवर्णदन्तः । विभाषा श्यावारोकाभ्यामिति (पा० ५-४-१४४) दन्नादेशः । तस्यान्तलोपश्छान्दसः । ज्येष्ठायामनूढायां पूर्वं कनिष्ठाया वोढाग्रेदिधिषुः । पश्चादितरस्या वोढा दिधिषूपतिः । ज्येष्ठे त्वकृताधाने कृताधानः कनिष्ठः पर्याधाता । ज्येष्ठः पर्याहितः । ज्येष्ठेकृतसोमयागे कृतसोमयागः कनिष्ठः परियष्टा । ज्येष्ठः परोष्टः । अकृतविवाहे ज्येष्ठे कृतविवाहः कनिष्ठः परिवेत्तेति प्रसिद्धः । ज्येष्ठः परिवित्तः प्रसिद्धः । ज्येष्ठे चागृहीतभागे कनिष्ठो भागं गृह्णाति स परिविविदानः । परिविन्न इतरः । चकारः पर्याधातृप्रभृतीनां समुच्चयार्थः । एतेष्वभिनिमुक्तादिषु योय उत्तरस्तस्मिन्द्वादशमासादिरशुचिकरनिर्वेशो यः पूर्वमुक्तस्तत्रतत्र गरीयान्भवति । पूर्वत्रपूर्वत्र लघीयांल्लघीयान् । अभिनिमुक्ताभ्युदितयोस्त्वनन्तरोक्तं प्रायश्चित्तद्वयमपि विकल्पेन भवति ॥

२३. यस्मिन्कौनख्यादिके लिङ्गे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तच्चरित्वा कौनख्यादिकं लिङ्गमुद्धरेदित्येके मन्यन्ते । अन्यत्र दाराग्निभ्य इति स्मृत्यन्तरम् ॥

PATALA VI., KANDIKÁ 13.

१. सवर्णा चापूर्वा च शास्त्रविहिता चेति कर्मधारयः । सवर्णा सजातीया । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीत्यादि । अपूर्वानन्यपूर्वान्यस्या अदत्ता न विद्यते पूर्वः पतिर्यस्या इति । शास्त्रविहिता शास्त्रोक्तेन संस्कारेण संस्कृता । सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेदित्यादिशास्त्रानुगुणा वा । एवंभूतायां भार्यायां यथर्तु गृह्योक्तेनर्तुगमकल्पेन गच्छतो ये पुत्रा जायन्ते तेषां स्वकर्म ब्राह्मणस्येत्यादिना (२-५-१-४) पूर्वोक्तैः कर्मभिः संबन्धो भवति ।

२. दायेन च तेषां संबन्धो भवति ॥

३. च चेदर्थे । अव्यतिक्रमश्चेत्तादि ते मातरं पितरं च न व्यतिक्रमेयुः । व्यतिक्रमे तु दायहानिरिति । अपर आह । उभयोरपि दायेन तेषां व्यतिक्रमो न कर्तव्यः । उभयोरवश्यं देयो दायस्तेभ्य इति ।

४. पूर्ववत्यन्येन पाणिग्रहणेन द्वितीयायाम् । असंस्कृता विवाहसंस्कार-रहिता । वर्णान्तरं ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिः । पूर्ववत्यादिषु मैथुने सति दोषो भवति । कस्य । तयोरेव मिथुनीभवतोः ॥

५. तत्रेति पञ्चम्यास्त्रल् । इतराभ्योऽपि दृश्यन्त इति (पा० ५-३-१४) ताभ्यामुभाभ्यां पुत्र एवातिशयेन दोषवान् । तत्र पूर्ववत्यामुत्पन्नौ कुण्ड-गोलकौ ..... असंस्कृतायामुत्पन्नस्य नामान्तरं नास्ति । किंतु दुष्टत्वमेव । वर्णान्तरे जात्यन्तरम् ॥

६. मनुः (९.६.१४.११) पुत्रेभ्योदायमिति दायविभागं वक्ष्यन्नन्यस्य भार्यायामन्येनोत्पादितः पुत्रः किमुत्पादयितुराहोस्विःक्षेत्रिण इति विचारे निर्णयमाह ॥ उत्पादयितुरिति ॥

७. न केवलं ब्राह्मणं वैदिकगाथा अप्युदाहरन्ति ॥ अथापीत्यादि ॥ जनयितुः पुत्रः क्षेत्रिणो वेति विचारे पराजितस्य क्षेत्रिणो वचनम् । तावन्तं कालमहं जनको मन्यमान इदानीमेव स्त्रीणामीर्ष्यामि परपु-रुषसंसर्गं न सहे । कदा । यदा यमस्य सादने यमलोके जनयितुः पुत्रो भवति । पुत्रकृत्यं परलोकं गतस्य जनयितुरेव न क्षेत्रिणोऽनुबन्धभाजः । एष एवार्थः किंचिद्विशेषेणोच्यते । रेतोधाः बीजप्रदः पुत्रं नयति पुत्रदत्तं पिण्डादिकमात्मानं प्रापयति । परेत्य मृत्वा यमसादने पितृलोके । तस्मा-त्कारणाद्भार्यां रक्षन्ति परेतसो बिभ्यतो बिभ्यतः । छान्दसो नुम् । अतो यूयमप्यप्रमत्ता अबहिता भूत्वैतं तन्तुं प्रजासंतानं रक्षथ रक्षतेत्यर्थः । लोडर्थे लट् । किमर्थम् । वो युष्माकं क्षेत्रे परेषां बीजानि मावाप्सुः । व्यत्य-येनायं कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । मावाप्सतोप्तानि माभूवन्मोप्येरन् । यस्मा-त्सांपराये परलोके जनयितुः पुत्रो भवति । वेत्ता परिणेता क्षेत्री त्वेतं तन्तुं पुत्रं कुटुम्बं मोघं निष्प्रयोजनं कुरुत आत्मसात्करोति । इतिशब्दो गाथा-समाप्तौ । तच्च क्षेत्रिणोऽनुज्ञानमन्तरेण पुत्रोत्पादनविषयम् । यदा क्षेत्री रुग्णो वन्ध्यो वा प्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयेति यदा वा संतानक्षये विधवां नियुञ्जते । यथाविचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे सत्यवतीवाक्याद्वेदव्यासेनोत्पन्नः पुत्रः उभयोरपि भवति बीजिनः क्षेत्रिणो द्वयामुष्यायणश्च भवति । तथा-चार्य एवाह । यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेदिति । . . ॥

८. यदि पूर्ववत्यादिषु मैथुने दोषः कथं तर्हि क्रतुभरद्वाजौ व्यत्यस्य भार्ये जग्मतुर्वसिष्ठश्चाण्डालीमक्षमालां प्रजापतिः स्वां दुहितरम् ।

तत्राह ॥ दृष्ट इत्यादि ॥ सत्यं दृष्टोयमाचारः पूर्वेषाम् । स तु धर्मव्यतिक्रमो न धर्मो गृह्यमाणकारणत्वात् । ..... ॥

१०. तदिति नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषे । तं व्यतिक्रमं तच्च तेषां साहसमन्वीक्ष्य स्वयमपि दृष्ट्वा स्वयमपि प्रयुञ्जानोवर इदानींतनः सीदति प्रत्यवैति । ..... ॥

११. दानग्रहणेन विक्रयोपि गृह्यते त्यागसाम्यात् । क्रयधर्म इति च प्रतिग्रहस्यापि ग्रहणं भवति धर्मग्रहणात्स्वीकारसाम्याच्च । अपत्यस्य दानप्रतिग्रहक्रयविक्रया न कार्याः । द्वादशविधेषु पुत्रेषु दत्तक्रीतयोरपि मन्वादिभिः पठितत्वान्नायं सामान्येन प्रतिषेधः । किंतु ज्येष्ठपुत्रविषयः स्त्रीविषयो वा । तथा च वसिष्ठः । न ज्येष्ठंपुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा । स हि संतानाय पूर्वेषाम् । न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः । .. पुत्रग्रहणेपत्यशब्दोपादानमपि ज्येष्ठपुत्रविषयं तस्य लिङ्गम् । न पतन्त्यनेनेत्यपत्यमिति ..... ॥

१२. आर्षे विवाहे दुहितृमते दानं क्वचिच्छ्रूयते । तस्माद्दुहितृमते रथेन साकं गवां शतं देयं तच्च दानं दुहितृमान्मिथुया कुर्यान्मिथ्याकुर्यात् । मा देवानां मिथुयाकर्म भागमिति (अथर्वसं०. ४.३९) श्रूयते । मिथ्याकुर्यादिति कोर्थः । वरायैव पुनर्दद्यादिति । तदिदं दानं काम्यं कामनिमित्तं यथा पुत्रो विवाहस्तथा पुत्राः प्रजा भवन्तीति । ऋषितुल्याः पुत्राः स्युरिति ततश्च धर्मार्थं न क्रयार्थम् । यस्तु तस्यां विवाहक्रियायां क्रयशब्दः क्वचित्स्मृतौ दृश्यते स संस्तुतिमात्रं द्रव्यदानसाम्यान्न मुख्यक्रयत्वप्रतिपादनार्थम् । कुतः । हि यस्माद्धर्मादेव हेतोः संबन्धो दंपत्योरिति । आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयमित्यात्राप्येष एव न्यायः .....। एतच्च दानं क्रयधर्मश्चापत्यस्य न विद्यत इत्यस्य व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमुक्तम् ॥

PATALA VI., KANDIKÁ 14.

१. अथ दायविभागः ॥ एकधनेनेत्यादि ॥ एकेन प्रधानेन केनचिद्धनेन गवादिना ज्येष्ठं पुत्रं तोषयित्वा तृप्तं कृत्वा जीवत्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्समम् । आत्मना परस्परं च तेषां सामान्याभिधानात् । क्रमागतं

स्वयमर्जितं च । क्लीबादीन्वर्जयित्वा । क्लीबादिग्रहणं च जात्यन्धादीनामुपलक्षणार्थम् । तथा च* मनुः ।

अनर्हौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रिया इति ॥

अन्धादीनां पुत्रसद्भावे तेंशहराः । एवमुन्मत्तपतितौ वृत्त्यनिमित्ते क्लीबादयस्तु न भर्तव्याः† ।

अथ विभागकालः स्मृत्यन्तरवशाद्ग्राह्यः । अत्र नारदः ॥

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।
निवृत्ते चापि रमणात्पितर्युपरतस्पृह इति ॥

यदा च पुत्राणां पृथग्धर्मानुष्ठाने शक्तिश्रद्धे भवतः सोपि कालस्तस्मिन्धर्म्ये पृथक्क्रियेति दर्शनात् । जीवन्निति वचनं जीवन्नेवावश्यं पुत्रान्विभजेदेष धर्म इति प्रतिपादनायान्यथा तदनर्थकमजीवतोप्रसङ्गात् । स्मृत्यन्तरे तु स्वयमर्जिते पितुरिच्छया विषमो विभागो दर्शितः । न स धर्म इत्याचार्यस्य पक्षः । भार्याया अप्यंशो न दर्शितः । आत्मन एवांशस्तस्या अपीति मन्यते । वक्ष्यति च जायापत्योर्न विभागो विद्यत इति । केचित्तु पितुर्द्वावंशावित्याहुः । द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पितेति दर्शनात् । अयमप्याचार्यस्य पक्षो न भवति । यथा पुत्राणामेक एवांशः सभार्याणां तथा पितुरपीति । अथवा पुत्राणामेवांशसाम्यम् । आत्मनस्त्वाधिक्येपि न दोषः । अत्र हारीतः । पिताग्रयणः पुत्रा इतरेग्रहाः । यदाग्रयणः स्कन्देदुपदस्येदितरेभ्योपि गृह्णीयादिति । विभागादूर्ध्वं पित्रोर्जीवनाभावे पुत्रभागेभ्यो ग्राह्यमित्युक्तं भवति । जीवविभागः ॥

२. अत्र मृते कुटुम्बिनि तद्धनगतिमाह ॥ पुत्राभावे य इति ॥ पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः । पुत्राभाव इति वचनात्सत्सु पुत्रेषु त एव गृह्णीयुः । अविशेषात्समम् । तत्र नारदीये विशेषः । यच्छिष्टं प्रीतिदायेभ्यो दत्त्वर्णं पैतृकं च यत् । भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी स्यादन्यथा पितेति ॥

---

* अथाह N. U.

† पतितौ वृत्तिनिमित्ते क्लीबादयस्तु न भर्तव्याः । M. U. P. U.; N. U. leaves out वृत्तिनिमित्ते.

कात्यायनस्तु । भ्रात्रा पितृव्यमातृभ्यां कुटुम्बार्थमृणं कृतम् । विभागकाले देयं तद्विंशिभिः सर्वमेव स्यिति ॥ अत्र याज्ञवल्क्यः । पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेदिति । अत्र चोक्तम्* । पुत्रैरेव सह वृत्तिः स्यादिति । तथा च मनुः ॥ पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति ॥ एवं मातुरप्यभावे तद्धनं† भर्तृकुललब्धं स्वयमर्जितं च पुत्रा अप्रत्ताश्च दुहितरः समं गृह्णीयुः । स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी । अप्रत्ता चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकमिति बृहस्पतिः ॥ पितृकुललब्धं चाप्रत्ता एव दुहितरः । ‡मातुस्तु यौतकं यत्स्याद्कुमारीभाग एव स इति § मनुः ॥ अप्यप्रत्ता दुहितरः पुत्राश्च ॥ जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदरा भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभय इति मानवमेव ॥ अत्र व्यासः । असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धनात् । संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधीति ॥ अत्र क्रमविवाहे बृहस्पतिः । ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा विप्रोत्पन्नास्त्वनुक्रमात् । चतुस्त्रिद्व्येकभागान्वा¶ भजेयुस्ते यथाक्रमम् ॥ मानवे च स्पष्टमुक्तम् ॥ सर्वं वा रिक्थजातं तद्दशधा प्रविभज्य तु । सम्यग्विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्मवित् ॥ चतुरोंशान्हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः । वैश्यापुत्रो हरेद्व्यंशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥ यस्य तु ब्राह्मणी वन्ध्या मृता वा तस्य क्षत्रियादिसुतास्त्रिद्व्येकभागाः । यस्य त्वेकस्यामेव पुत्रः स सर्वमेव हरेत् । शूद्रापुत्रवर्जम् । यथाह देवलः । आनुलोम्यैकपुत्रस्तु पितुः सर्वस्वभाग्भवेत् । निषाद एकपुत्रस्तु विप्रस्वस्य तृतीयभाक् ॥ द्वौ सकुल्यः सपिण्डो वा स्वधादाता स्वयं हरेदिति । निषादः पारशवः । क्षेत्रविषये बृहस्पतिः । न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै । यद्यप्यस्य पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥ शूद्रो द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति । सजातावाप्नुयात्सर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ याज्ञवल्क्यः । जातो हि दास्यां शूद्रेण कामतोंशहरो भवेत् । मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिनमिति ॥ भार्याविषये विष्णुः । मातरः पुत्रभागानुसारिभागहारिण्य इति । अत्र ।

---

* एतदत्र नोक्तं पितुरूर्ध्वं मातुः समांशः पुत्रैरेव सह वृत्तिः स्यादिति Mr. U.

† Om. Mr. U.

‡ मनुस्तु Mr. U.

§ मनुः Om. N. U.; Mr. U.

|| प्रत्ताश्च Mr. U.

¶ भागानिच्छूद्रो द्वैकभागिनाविति Mr. U.

औरसोधर्मपत्नीजः क्षेत्रजः पुत्रिकासुतः । पुनर्भवश्च कानीनः सहोढो गूढसंभवः ॥ दत्तः क्रीतः स्वयंजातः कृत्रिमश्चापविद्धकः । यत्र क्वचोत्पादिताश्च पुत्राख्या दश पञ्च च ॥ अनेनैव क्रमेणैषां पूर्वाभावे परःपरः । पिण्डदोशहरश्चेति प्रायेण स्मृतिषु स्थितिः ॥ तत्रौरसो धर्मपत्नीजः सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायामिति पूर्वमुक्तः । गौतमः । पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्योग्निं प्रजापतिं यष्टास्मदर्थमपत्यमिति संवाद्येति । बृहस्पतिः । एक एवौरसः पित्र्ये धने स्वामी प्रकीर्तितः । तत्तुल्यः पुत्रिकापुत्रो भर्तव्यास्त्वितरे स्मृताः ॥ अत्र मनुः । पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोनुजायते । समस्तत्रविभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रिय इति । याज्ञवल्क्यः । अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्थो पिण्डदाता च धर्मत इति ॥ स्वयमेवोत्पादयितुर्बीजजः क्षेत्रिणस्तु क्षेत्रजः । बृहस्पतिः । पुत्रोथ पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ । रिक्थे पिण्डानुदाने च समौ संपरिकीर्तितावितिः ॥ काश्यपः । सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः । वाचादत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रसवा च येति ॥ कात्यायनः । क्लीवं विहाय पतितं या पुनर्लभते पतिम् । तस्यां पौनर्भवो जातो व्यक्तमुत्पादकस्य स इति ॥ मनुः । पितृवेश्मनि या कन्या यं पुत्रं जनयेद्रहः । तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भव इति ॥ नारदः । कानीनश्च सहोढश्च गूढायां यश्च जायते । तेषां वोढा पिता ज्ञेयस्ते च भागहराः पितुरिति ॥ विष्णुः । अप्रत्ता दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत तुल्यतः । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनमिति ॥ अनूढायामेव मृतायां मातामहस्य पौत्रः । अन्यथा वोढुः पुत्रः । मनुः । या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापिवा सती । वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥ उत्पद्यते गृहे यस्य न च सांकेतकस्य सः । स गृहे गूढमुत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥ दत्तः पूर्वमेवोक्तः । पैठीनसिः । अथ दत्तः क्रीतः कृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परस्य परिग्रहेणार्पणेन जातास्ते संगतकुलीनाः व्याप्तुप्यायणा भवन्तीति । मनुः । भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥ क्रीणीयाद्यस्तु पुत्रार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् । स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोसदृशोपिवा ॥ मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् । आत्मानं स्पर्शयेद्यस्तु स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ॥ सदृशं तु प्रकुर्वीत

गुणदोषविवर्जितम् । पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥ मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं पथि गृह्णीयादपविद्धः स उच्यत इति ॥ सर्व एते सजातीयाः । सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति याज्ञवल्क्यवचनात् । विष्णुः । यत्र क्वचनोत्पादितश्च द्वादश इति । याज्ञवल्क्यः । पिण्डदोंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परःपर इति । मनुः । श्रेयसःश्रेयसोभावे पापीयान्रिक्थमर्हतीति । नारदः । क्रमादेते प्रवर्तन्ते मृते पितरि तद्धने । ज्यायसोज्यायसोभावे जघन्यस्तदवाप्नुयादिति ॥ देवलः । सर्वे ह्यनौरसस्यैते पुत्रा दायहराः स्मृताः । औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न तिष्ठति ॥ तेषां सवर्णापुत्रा ये ते तृतीयांशभागिनः । शेषास्तमुपजीवेयुर्ग्रासाच्छादनसंभृता इति ॥ षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् । औरसो विभजेद्दायं पित्र्यं पञ्चममेव चेति ॥ बृहस्पतिः । क्षेत्रजाद्याः सुतास्त्वन्ये पञ्चषट्सप्तभागिन इति ॥ हारीतः । विभजिष्यमाण एकविंशं कानीनाय दद्याद्विंशं पौनर्भवायैकोनविंशं व्यामुष्यायणायाष्टादशं क्षेत्रजाय सप्तदशं पुत्रिकागर्भपुत्रायेतरांशानौरसायेति । वासिष्ठः । पुत्रं प्रतिगृह्योत्पन्नतिप्रक्रम्य तस्मिंश्चैत्प्रतिगृहीत औरस उत्पद्येत चतुर्थभागिति । एवमेतेषु शास्त्रेषु विद्यमानेषु पुत्रेषु यदाचार्येण पूर्वमुक्तं तेषां कर्मभिः संबन्धो दायेनाव्यतिक्रमश्चेति तद्धर्मपत्नीजे पुत्रे सति क्षेत्रजादीनां समांशहरत्वप्रतिषेधपरं वेदितव्यम् ॥ अथाविभाज्यम् ॥ अत्र मनुः ।अनुपघ्न्यपितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् । स्वयमीहितं लब्धं तदकामो दातुमर्हति ॥ कात्यायनः । नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनात्क्वचित् । समं विद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम् ॥ परभक्तप्रदानेन प्राप्तविद्यो यदान्यतः। तथा प्राप्तं तु विधिना विधिप्राप्तं तदुच्यत इति ॥ व्यासः । पितामहपितृभ्यां च दत्तं मात्रा च यद्भवेत् । तस्य तन्नापहर्तव्यं शौर्यभार्याधनं तथेति ॥ याज्ञवल्क्यः । क्रमादभ्यागतं द्रव्यं गतमभ्युद्धरेत्तु यः । दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥ पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् । न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ व्यासः । साधारणं समाश्रित्य यत्किंचिद्वाहनायुधम् । शौर्यादिना यदाप्नोति भ्रातरस्तत्र भागिन इति ॥ इति पुत्रदायादविभागः ॥ तदभावे तु मृतस्य यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः स किंचिद्दायं हरेतेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । सप्तमः पिण्डदस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुष-

मिति । सपिण्डलक्षणं तेषु योयः प्रत्यासन्नः स गृह्णीयादिति ॥ भार्या तु रिक्थग्राहिणः सपिण्डा रक्षेयुरित्याचार्यपक्षः । श्रूयते हि । तस्मान्निरिन्द्रिया ह्यदायादाः स्त्रियो मता इति ॥ मनुरपि । निरिन्द्रिया अदायादाः स्त्रियो नित्यमिति श्रुतिः । अत्र सपिण्डाद्यभावे बृहस्पतिः । अन्यत्र ब्राह्मणात्किंतु राजा धर्मपरायणः । तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः ॥ अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थमपराह्णे तु सेन्धनम् । वसनं त्रिपणक्रीतं देयमेतत्त्रिमासतः ॥ एतावदेव साध्वीनां चोदितं विधवाधनम् । वसनस्याशनस्यैव तथैव रजकस्य च । धनं व्ययीत्य यच्छिष्टं दायादानां प्रकल्पयेत् । धूमावसानिकं श्राव्यं संध्यायां स्नानतत्परा । वसनाशनवासांसि विगणय्य धवे मृत इति ॥ व्यासः । द्विसहस्रपरो दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु । यच्च भर्त्रा धनं दत्तं यथाकाममवाप्नुयात् ॥ पणानां द्वे सहस्रे तु परिमाणस्य हि द्विसाहस्रः ॥ एष एव परो दायः स्त्रियो नाधिक इति ॥ एतत्प्रभूते धने ज्ञातयश्च रक्षेयुरिति शङ्कायां पत्नी दुहितरश्चैवेत्यादि यानि पत्न्या दायप्राप्तिपराणि तान्यपि एवमेव द्रष्टव्यानि ॥ गौतमस्तु पुत्राभावे पत्न्याः सपिण्डादिभिः समांशग्रहणमाह । पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा रिक्थं भजेरन् ॥ पत्नी चेति । अस्यार्थः । अनपत्यस्यार्थं पिण्डसंबन्धाः सपिण्डाः प्रत्यासन्नक्रमेण भजेरन् । तदभावे गोत्रसंबन्धाः सगोत्राः तदभाव ऋषिसंबन्धाः समानप्रवराः स्त्री च पत्नी च । अत्र स्त्रिया सह सपिण्डा भजेरन् । अत्र पितरि भ्रातरि च सोदर्ये जीवति सोदर्यो भ्राता गृह्णीयादित्येके । तथा च शंखः । अपुत्रस्य स्वर्यातस्य भ्रातृगामि द्रव्यम् । तदभावे मातापितरौ लभेयाताम् । पत्नी वा ज्येष्ठेति । देवलः । ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन्सहोदराः । कुल्या दुहितरो वापि म्रियमाणः पितापि च ॥ सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रममिति । याज्ञवल्क्यः । संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः । दद्याच्चापहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च ॥ अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् । असंसृष्टयपि चादद्यात्संसृष्टी नान्यमातृजः । अत्र सोदर्य इति विशेषवचनात्पत्नी दुहितरश्चेत्यत्र भ्रातृग्रहणं भिन्नोदरविषयमपि प्रत्यासन्न्यतिशयात्पितेवेत्याचार्यस्य पक्षः । तदभावे भ्राता सोदर्यः । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे भिन्नोदराः । तदभावे पितृव्य इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ मात्रादयोपि जीवनमात्रं लभेरन्निति ॥

३. तदभावे सपिण्डाभाव आचार्यो दायं हरेत्। तस्याप्यभावेन्तेवासी हरेत् हत्वा तदर्थं धर्मकृत्येषूपयोजयेत्। वाशब्दात्स्वयं वोपयुञ्जीत॥

४. दुहिता वा दायं हरेत्। पुत्राभाव इत्येके। अनन्तरोक्तविषय इत्यन्ये॥

५. सर्वग्रहणाद्बन्धूनां सगोत्राणां चाप्यभावे॥

६. एक एवं मन्यन्ते ज्येष्ठ एव दायहर इतरे तमुपजीवेयुः॥ सोपि तान्पितेव परिपालयेत्। ..... ॥

७. क्वचिद्देशे सुवर्णादि ज्येष्ठस्य भाग इत्याह। भूमौ जातं भौमं धान्यं माषादि। कृष्णायसमित्यन्ये॥

८. रथः पितुरंशो गृहे च यत्परिभाण्डमुपकरणं पीठादि तदपि।

९. भार्यायास्तदृतोलंकारोंशो ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यश्च लब्धं तच्चेत्येके॥

१०. ज्येष्ठो दायाद इति (सूत्र० ६) यदुक्तं तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धं विरुद्धम्। येन विरुद्धं तद्दर्शयति॥

११. पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशादविशेषेण श्रवणात्तत्रापि चोद्यम्॥

१२. अथापि ननुचेत्यर्थे। ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ति *पृथक्कुर्वन्तीत्येकत्वच्छूयते। यथैक एव ज्येष्ठो दायादस्तदनुरूपमपि श्रूयत इति परिहरति॥

१३. अथेति परिहारोपक्रमे। पशूनां मध्येजाश्चावयश्च जातिभेदेपि सह चरन्ति। रेभा शोभा। इह तु तद्वत्युपचारः। स्नातकस्य मुखं कुण्डलादिना शोभते। इवशब्दो वाक्यालंकारे। श्रोत्रियस्य स्त्रीकामतमत्वमाचार्यकुले चिरकालं ब्रह्मचारिवासात्। यथैतानि वाक्यानि दृष्टार्थमात्रमनुवदन्ति न किंचिद्विदधति तथा तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रमित्यादिकमपीति न्यायविद आहुः। न च केवलमयमेवानुवादः। किं तर्हि मनुः पुत्रेभ्य इत्ययमप्यनुवाद एव॥

१४. हिशब्दो हेतौ। यस्मादेतावनुवादौ न कस्यचिद्विधायकौ तस्माच्चे धर्मयुक्ताः सर्व एव ते भागिनः॥

---

* न तुचेत्यर्थे ज्येष्ठं पुत्रं धनं निरवसाययन्ति धनेन पृथक्कुर्वन्तीति. N. U.; Hir. U.

१५. यस्तु ज्येष्ठोप्यधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति विनियुङ्क्ते तमभागं कुर्वीत जीवद्विभागेपि तस्मै भागं न दद्यात् । ऊर्ध्वं विभागेपि भ्रातरः । अपिशब्दात्किमुतान्यमिति ज्येष्ठस्य प्राधान्यं ख्याप्यते ॥

१६. जीवन्पुत्रेभ्यो भागं विभजेदित्यत्र भार्याया भागो न दर्शितः । तत्र कारणमाह । जायापत्योरिति । कर्मार्थं द्रव्यं जायायाश्च न पृथक् कर्मस्वधिकारः । किंतु सहभावेन यस्त्वया धर्मश्च कर्तव्यः सोनया सहेति वचनात् । तत्र किं पृथग्द्रव्येणेति ॥

१७. पुण्यफलेषु स्वर्गादिष्वपि तथा सहत्वमेव । दिवि ज्योतिरजरमारभेतामित्यादिभ्यो मन्त्रलिङ्गेभ्यः । द्रव्यपरिग्रहेषु द्रव्यार्जनेष्वपि तथा सहत्वमेव । तद्वत् । पतिरार्जयति जाया गृहे निर्वहतीति योगक्षेमावुभयायत्ताविति द्रव्यपरिग्रहे सहत्वम् । तदेवोपपादयति ॥

१८. हि यस्माद्भर्तुः प्रवासे सति नैमित्तिके दाने छिन्दत्पाणि दद्यादित्यादिके दाने कृते भार्याया न स्तेयमुपदिशन्ति धर्मज्ञाः ..... ॥

PATALA VI., KANDIKA 15.

१. ज्येष्ठो दायाद इत्यादिकं शास्त्रविप्रतिषेधादप्रमाणमित्युक्तम् । एतेन देशधर्माः कुलधर्माश्च व्याख्याताः । शास्त्रविप्रतिषिद्धा मातुलसुतापरिणयादयोप्रमाणं विपरीताः प्रमाणमिति । ..... ॥

२. मातुर्योनिसंबन्धा मातुलादयः पितुश्च सप्तमात्पुरुषात्संबन्धाः सपिण्डाः ॥

७. ये च तान्बालान्मृतान्हरन्ति निर्हरन्ति । ..... ॥

८. भार्या पत्नी । परमगुरव आचार्यमातापितरः । संस्था मरणम् । भार्यायां संस्थितायां परमगुरूणां च संस्थायां सत्यां न केवलमुदकोपस्पर्शनम् । किं तर्हि परेद्युरा तस्मात्कालादभोजनम् ॥

१०. .....सकृदुन्मज्य प्रेतदिक्संस्थमुदकमूर्ध्वमुत्क्षिप्यामुकायामुष्मै प्रेतायामुकगोत्रायेदं प्रेतपतिलोकमुपतिष्ठत्वित्युत्सिञ्चेयुराचारात् । उदकादुत्तीर्य तीर उपविशन्ति दक्षिणामुखा एव । एवं त्रिरेवं त्रिरुपमज्योपविशेयुः । तत्प्रत्ययं तेषां मृतानां भार्यादीनां यथा प्रत्ययो भवति

मह्यमुदकं दत्तमिति यथा ज्ञानं भवति तथोदकमुत्सिञ्चन्ति । आचारात्वि-
ज्यत्वाच्चैकवाससा त्रिर्हस्ताभ्यां तिलोदकमेकोत्तरवृद्धिः । भरद्वाजगोत्राय
यज्ञशर्मण एतत्तिलोदकं ददामीति प्रयोगः । उत्सिच्याप्रतीक्षाः पृष्ठतो न
निरीक्षमाणा ग्राममेत्य गृहं प्रविश्य । अनेन बहिरिदं कर्मेति गम्यते ।
यत्तत्र मृतविषये स्त्रियः कर्तव्यमाहुरभ्युपस्पर्शनगवालम्भनादीनि । स्त्रिय
इति स्मृतीनां ग्रहणमिति प्रामाणिका व्याचक्षते ॥

१२ एकान्तेपि विधिप्रतिषेधानुसारिणः शुचयस्तान् । मन्त्रवतोधीता-
विस्मृतवेदान् .....॥

१३. सप्तम्यर्थे तसिल् । देशः प्रयागादिः । कालः सूर्यग्रहणादिः ।
शौचं कृच्छ्रादि । सम्यक् समीचीनः प्रतिग्रहीता तुल्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रेया-
नित्यादिः । .....॥

१४. .....यस्माद्वोद्धृत्याग्रं न दीयते न तद्भोक्तव्यम् ॥

१५. क्षारं तद्यद्भक्ष्यमाणं पश्यतो लालोत्पद्यते सुधालिकुचादि ॥

१६. अवरान्नं कुलित्थादि । तत्संसृष्टान्नस्य होमो न विद्यते ।

१७. यस्यैवंविधमेव भोज्यमुपस्थितं तस्य कथं भोजनं कर्तव्यम् ।
तत्राह । अहविष्यस्येति ॥ वैश्वदेवमन्त्रैरेवमहविष्यहोमः । तदेवं क्रिय-
माणं हुतं च भवति । अहवनार्थनिवृत्तेः । अहुतं चाग्नौ भवति भस्ममा-
त्रत्वात् ॥ अपर आह । यान्यहविष्यानि व्यञ्जनान्यहरहर्भोज्यानि
तेषामेव संस्कारो न सकृच्च होममन्त्रक इति ॥

२३. उपनयनादर्वाङ्नाप्रयता इत्यपरं दर्शनम् ।

२५. उपनयनमिति परामृशनस्तच्छब्दस्य निष्ठाशब्दसामानाधिक-
रण्यात्स्त्रीलिङ्गना । सा निष्ठा तदुपनयनमवसानमनधिकारस्येति ॥

२६. अस्मिन्नर्थे स्मृतिरपि भवति । प्रागुपनयनात्कामचारवादभ-
क्षोहुताद्ब्रह्मचारी .... इति गौतमः (२.१–३) ॥

PATALA VII., KANDIKÁ 16.

१. मासिकश्राद्धविधित्सया तस्य प्ररोचनार्थोयमर्थवादः प्रस्तूयते..
.....॥

२. तादर्थ्य एषा चतुर्थी । प्रजानां निःश्रेयसार्थम् । निःश्रेयसा

चेति पाठे छान्दसो यकारस्य चकारः । अपर आह । छान्दसो लिङ्व्यत्ययः । प्रजानिःश्रेयसं चास्य कर्मणः फलमिति ॥

३. तत्र श्राद्धशब्दे कर्मणि पितृपितामहप्रपितामहा देवताः । ब्राह्मणास्तु भुञ्जाना आहवनीये कृत्ये वेदितव्याः । त्रीणि श्राद्धे करणानि होमो ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं चेति । तत्र भोजनस्य प्रधानतरत्वख्यापनार्थमयमर्थवादः ॥

४. तदिदं कर्म मासेमासे कर्तव्यम् । वीप्सावचनाद्यावज्जीविकोभ्यास इति पूर्वं व्याख्यातम्* ॥

५. अपरपक्षस्येत्यनुवर्तते ..... ॥

८. ..... तस्यापत्ये प्रजासंताने स्त्रीप्रायं प्रायेण स्त्रियो भवन्ति ।

९. पुत्रा जायन्ते । अचोराः पुत्रा भवन्ति ॥

१०. व्रताध्ययनसंपत्तिर्ब्रह्मवर्चसम् ।

१२. ..... बहवश्च भवन्ति भव्याः स्ववित्तादिभिः शोभमाना भवन्ति । ..... ॥

१३. कर्षः कृषः । राद्धिः सिद्धिः ॥

१७. व्यवहारो वाणिज्यं शास्त्रपरिज्ञानं वा ॥

२०. .....अपत्यानि दर्शनीयानि । किंतु ते पुत्रा युवमारिणो भवन्ति युवान एव म्रियन्ते । अयुवमारिण इत्यन्ये ॥

२५. .....तीर्थे पात्रे ..... ॥

२६. उत्तरत्र मांसग्रहणादिहापि मांसस्य ग्रहणम् । .....

२८. एतेन माहिषेण मांसेनान्येषामपि ग्राम्यारण्यानां मेध्यं व्याख्यातं पितृणां प्रीतिकरमिति । मेध्यग्रहणं प्रतिषिद्धानां माभूदिति ॥

---

* कर्तव्यमितिशेषः । अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । नित्यमुक्तमेवान्यमावास्यायां स्पष्टमाह । P. U.; Mr. and Mahádeva in Hir. U.

PATALA VII., KANDIKÁ 17.

१. खड्गचर्मोपस्तरणेष्वासनेषूपविष्टेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दत्तेन खड्गमांसेनात्यन्तं कालं पितॄणां प्रीतिर्भवति । आनन्त्यमिति वा पाठे स्वार्थे ष्यञ् ॥

४. .....सृष्ट उत्साहवान् । सृष्टश्चेद्ब्राह्मणवधेहत्वापीति दर्शनात् । वृत्तिसर्गता वनेषु क्रम इत्यत्र सर्ग उत्साहः । ..... कीदृशान् । ब्रह्मविद आत्मविदः । योन्यादिभिरसंबन्धान् ..... मन्त्रसंबन्धा ऋत्विग्याज्याध्वर्यादयः । आत्मनान्तेवासिसंबन्धाः शिष्याचार्याः ॥

६. एतेन सोदर्येणान्तेवासिनो बहुवचननिर्देशात्पूर्वत्र योन्यादिसंबन्धा व्याख्याताः । अन्येषामलाभे समुदेता भोजयितव्या इति ..... ॥

८. परस्परं भुञ्जतेस्यामिति संभोजनी । अधिकरणे ल्युट् । .... ॥

९. तद्व्याचष्टे ॥ इहैवेत्यादि ॥ संभुञ्जती परस्परभोजनस्य निमित्तभूता दक्षिणा श्राद्धदानक्रिया गृहाद्गृहं गत्वेहैवेह लोके नश्यतीत्यर्थः ॥

१०. ..... यो वयोवृद्धः स तावद्ग्राह्यः । तत्रापि यो द्रव्येण कृश ईप्समानश्च भवति स ग्राह्यः । यद्वा वयोवृद्धो ग्राह्यो द्रव्यकृशो वृद्धोपि द्वयोस्तु समवयि यथा रुचिरिति ॥

११. श्वः श्राद्धं भविता । तत्राहवनीयार्थे भवद्भिः प्रसादः कर्तव्य इति ॥

१२. ..... अद्य श्राद्धमिति ॥

१३. तृतीयमामन्त्रणमाह्वानं भोजनकाले सिद्धमागम्यतामिति तृतीयं भवति ॥

१४. न केवलमेव निवेदनं त्रिर्भवति । किं तर्हि । यच्च यावच्च श्राद्धे क्रियते तत्सर्वत्र त्रिरावर्त्यमित्येके मन्यन्ते ॥

१६. सर्वेषु श्राद्धेषु त्रिष्वपि वृत्तेषु समाप्तेषु सर्वतस्त्रयाणां श्राद्धानां य ओदनशेषस्ततः समवदाय शेषस्य ग्रासावरार्ध्यं प्राश्नीयात् । यथोक्तं गृह्ये । उत्तरेण यजुषा शेषस्य ग्रासावरार्ध्यं प्राश्नीयादिति । तत्र प्रयोगः । पूर्वेद्युर्ब्राह्मणेभ्यो निवेदनं । तद्वदपरेद्युर्भोजनकाल आमन्त्रणम् ।

ततो होमादिपिण्डदानान्तमपवर्ज्य । ततः समवदाय प्राणे निरिष्टीमृतमिति मन्त्रेण प्राशनमिति ॥

१७. प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा ।
विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती ॥

इति वैयाकरणाः । तस्याः शरवत्या उदक्तीरवर्तिन उदीच्यास्तेषां वृत्तिराचारः । आसनेषूपविष्टानां ब्राह्मणानां हस्तेषूदपात्रानयनम् । उदपात्रादप आदायार्घ्यदानमिति । अमुष्मै स्वधानम इति गृह्योक्तेन प्रकारेणार्घ्यं दद्यात् । पितरिदं तेऽर्घ्यं पितामहेदं तेऽर्घ्यं प्रपितामहेदं तेऽर्घ्यमिति मन्त्रा आश्वलायनके । ततस्तिलाञ्छाद्धभूमौ विकिरेत् । यद्यप्युदीच्यवृत्तिरित्युक्तं तथापि प्रकरणपाठसामर्थ्यात्सर्वेषामेव भवति ॥

१९. अथ ब्राह्मणाः काममित्यादीत्यतिसृजेयुरनुज्ञापयेयुः । तैश्चातिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्च । उद्धरणं नाम ब्राह्मणार्थे पक्वादन्नादन्यस्मिन्पात्रे पृथक्करणम् । तत्सूत्रकारेणाष्टकाश्राद्धे ज्ञापितम् ॥

२०. श्वभिरिति बहुवचनाद्ग्रामसूकरादीनां तादृशानां ग्रहणम् । अपपात्राः पतितादयः प्रतिलोमाश्च ..... ॥

२१. ... .शिपिविष्टः खलतिः । विवृतशेफ इत्यन्ये । आयुधीयपुत्रः क्षत्रियवृत्तिमाश्रितो य आयुधेन जीवति ब्राह्मणस्तस्य पुत्रः । शूद्राद्ब्राह्मण्यामुत्पन्नश्चाण्डालः । न तस्य प्रसङ्गः । ब्राह्मणान्मन्त्रविद इत्युक्तत्वात् । तस्मादेवं व्याख्येयम् । क्रमविवाहे शूद्रायामुत्पाद्य पश्चाद्ब्राह्मण्यामुत्पादयति । तस्य पुत्रः शूद्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामिति । स पिता हि शूद्रः संपन्नः । श्रूयते हि । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनरिति.....॥

२२. त्रिमधुर्मधु वाता ऋतायत इति त्र्यृचः । तत्र हि प्रत्यृचं त्रयो मधुशब्दाः । इह तु तदध्यायी पुरुषस्त्रिमधुः । त्रिसुपर्णश्चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशेत्यादिकास्त्र्यृचः । अन्ये तु तैत्तिरीयके ब्रह्म मे तु मामित्यादयस्त्रयोनुवाका इत्याहुः । तत्र हि य इदं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यादिति श्रूयते । पूर्ववत्पुरुषे वृत्तिः । नाचिकेतोग्निर्वह्वीषु शाखास्वभिधीयते । तैत्तिरीयककठवल्लीशतपथेषु तं यो वेद मन्त्रब्राह्मणेन सह स त्रिणाचिकेतः । नाचिकेतोग्निस्त्रिश्चित्येक । विरजोनुवाकाध्यायीत्यन्ये । प्राणापाने-

त्यादि । अश्वमेधः पुरुषमेधः सर्वमेधः पितृमेध इति चत्वारो मेधास्तदध्यायी चतुर्मेधः । चतुर्णां यज्ञानामाहर्तेत्यन्ये । ....अनूचानपुत्रस्त्रैविद्यपुत्रः श्रोत्रियपुत्र इत्यपि पठन्ति । तदादरार्थं द्रष्टव्यम् । .. ..वेदाध्यायीत्यस्याप्यन्त इति पशब्दं पठन्ति सोपपाठः । एतेन पञ्चाग्नी अविभक्तिकपाठो व्याख्यातः ॥

२३. श्राद्धकर्मण्यारब्धे केनचित्कारणेन विलम्बे मध्य आदित्योस्तमियात्तदा श्राद्धशेषं नक्तं न कुर्वीतापरेद्युर्दिवैव कुर्वीत ॥

२४. पूर्वेद्युर्निवेदनप्रभृत्या पिण्डनिधानान्मध्ये कतुर्भोजनप्रतिषेधः ॥

२५. न च नक्तमित्यस्यापवादः । राहुदर्शने नक्तमपि कुर्वीत । तत उदीच्यास्त्वेतत्प्रायेण न पठन्ति तथा च पूर्वैर्न व्याख्यातम् ।

PATALA VIII., KANDIKÁ 18.

१. विलयनं नवनीतम् । अल्पं यस्य दध्नो हस्तादिना मथनमात्रं न जलमिश्रं तन्मथितम् । ..... मांसमप्रतिषिद्धमपि वर्जयेत् ॥

२. कृष्णधान्यं कृष्णकुलित्यादि न कृष्णव्रीह्यादयः । ..... ॥

३. अहविष्यं कोद्रवादि ..... ॥

४. ....अच्छायोपग इति च्छायामनुपगच्छन् । स्थानासनिकः स्थानासनवान्दिवा स्थानं रात्रावासनं न कदाचिच्छयनम् । एतद्विलयनाद्यारभ्यानन्तरोक्तं व्रतम् । एतद्व्रतमष्टाचत्वारिंशद्वर्षसाध्येन ब्रह्मचारिव्रतेन संमितं सदृशम् । यावत्तस्य फलं तावदस्यापीत्याचक्षते धर्मज्ञाः । न केवलं स्मृत्यादिकमेव प्रयोजनमिति । अपर आह । विलयनं मथितमित्यादिकं व्रतान्तरं स्मृत्यादिकमस्य । अधोनाभीत्यादिकं तु संमितं व्रतमिति च । तच्च ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य च भवति । तथा च बौधायनः । अष्टाचत्वारिंशत्संमितमित्याचक्षते । तस्य संक्षेपः संवत्सरः । तत्संवत्सरव्रतमनुव्याख्यास्यामः । स यदि ब्रह्मचारी स्यान्नियमेन प्रतिपद्येत । अथ यद्यब्रह्मचारी स्यात्केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वा तीर्थं गत्वा स्नात्वेत्यादि ॥

६. ..... अन्नं संस्कुर्वन्ति । शुचय इति वचनमाधिक्यार्थमार्याः प्रयता इति पूर्वमेव प्रायत्यस्य विहितत्वात् ॥

१३. तेषां संवत्सरस्याङ्गामुत्तममहः समाप्तिदिनं । लोहेन लोहितवर्णेनाजेन श्राद्धं कार्यम् । दृश्यते चास्मिन्नर्थे लोहशब्दः । लोहस्तूपरो भवति । अथ तूपरः कृष्णसारङ्गो लोहितसारङ्गो वेति च । केषुचिद्भवति श्यामं च मे लोहं च म इति ॥

१४. मानं धिष्ण्यं वेदिका । दृश्यते हि मिनोतेरस्मिन्नर्थे प्रयोगः । अग्रेणाग्नीध्रं चतुरस्रं विमिन्वति पुरस्तादुन्नतं पश्चान्निनतमिति । तस्यैव चायमुपसर्गरहितस्य प्रयोगः । तन्मानं कारयेत्कर्मकरैः । प्रतिच्छन्नं च तद्भवति तिरस्करिण्यादिना । इदमपि ग्रायाद्बहिरेव ॥

१९. अत ऊर्ध्वं मासिश्राद्धं क्रियतां वा माकारि । अकरणेपि न प्रत्यवाय इति ॥

PATALA VIII., KANDIKÁ 19.

१. गौराणां सर्षपाणां संबन्धीनि चूर्णानि कर्मकरैः कारयेत् । कारयित्वा तैश्चूर्णैः पाणिपादौ मुखं कर्णौ च प्रक्षालयेत् । प्रक्षाल्य चूर्णशेषं प्राश्नीयात् * । एतत्तावत्प्रतिनिध्यं विशेषकृत्यं परं तु प्रत्यहं कर्तव्यम् । प्राश्य च यदसौ वातो नातिवात्यधो नातीत्य वाति तदासनस्तादृगासनो भुञ्जीतेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तत्र वस्तस्याजिनमासनं स्यादिति प्रथमः कल्पः । वाग्यतो दक्षिणां दिशमभिमुखो भुञ्जीत ॥

२. .....तस्मान्मातृवता नैतद्भूतं कार्यम् ॥

३. चमोदने । चम्यते स चमसो भोजनपात्रम् । स औदुम्बरस्ताम्रमयः ॥

४. सुवर्णेन मध्येलंकृतः ॥

५. प्रशस्तो भोजने ॥

६. न चान्येन कर्तुः पित्रापि तत्र पात्रे भोक्तव्यम् । अभिधा त्वर्थानुवादिनी । भोक्तव्य इति पुल्लिङ्गपाठेप्येष एवार्थः ॥

७. .....संनयन्पिण्डीकुर्वन् ॥

९. भोजनपात्रं सव्येन पाणिना न विमुञ्चेत् ॥

---

* प्राश्येति पाठे प्राश्येद्विकिरेत् add Mr. U.; P. U.

१०. विमुञ्चेद्वा । किमर्थमेतत्प्रकारान्तरं यावता च संभवति । सत्यम् । प्रक्रमात्तु नियम्यत इति न्यायेन य एव प्रकारः प्रथमे भोजने स एवान्तादनुष्ठातव्य इति तदर्थमिदम् ॥

१३. पाणिरत्र दक्षिणः ॥

१७. तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेदित्यादौ (२.८.२०.३.) ब्राह्मणः स्वयं न भुञ्जीत । उद्देश्यान्नानि पितृभ्यो देवताभ्यश्च संकल्पितानि तानि च न भुञ्जीत ॥

१८. उत्तराच्छादनमुपरिवासस्तेन यज्ञोपवीतं कृत्वा भुञ्जीत । अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थं इत्ययं कल्पो भवतीत्येके । समुच्चय इत्यन्ये ॥

२१. .....इतिशब्दाच्चान्यदेवंयुक्तम् ।

२२. मघासु पूर्वपक्षेपि श्राद्धविधानेन सर्पिर्मिश्रमन्नं ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥

PATALA VIII., KANDIKÁ 20.

१. येनोपायेनोपयोजयितुं शक्नुयादभ्यङ्गे उद्वर्तने भक्ष्ये भोज्ये चेति तेनोपायेन मासिश्राद्धे तिलानां द्रोणंद्रोणमुपयोजयेत् । तत्रैक एकैकस्य ब्राह्मणस्य द्रोणंद्रोणमुपयोजयितुमशक्यत्वात्समुदेतानुपयोजयेत् । द्रोणंद्रोणमिति वीप्सावचनं प्रतिमासिकश्राद्धमुपयोजनार्थमिति केचित् । अन्य एवंभूताः प्रबला यत्नेन वीक्ष्य भोज्या इति ॥

५. द्वितीये तिप्ये प्राप्ते द्वौ भोजयेदन्यत्समानमेवा तृतीयात् ॥

७. ..... ब्राह्मणभोजनं स्वभ्युच्चयेन भवति । चतुर्थप्रभृति चत्वारः पञ्चमप्रभृति पञ्चेत्यादि ॥

१०. आक्तेजांसि तक्रवाजिनादीनि नोपभुञ्जीत ॥

१३. .....सर्वाङ्गुलीनां यद्वा पर्वसंधीनां स्फोटनानि च वर्जयेदकारणात् । कारणं श्रमवातादि । वादनस्फोटनानीति समासपाठ एष एवार्थः ॥

१५. धर्माविरुद्धा ये द्रव्यपरिग्रहास्तेषु योक्तोत्पादयिता स्यात् । एकश्चशब्दोनर्थकः । केचिन्नैवं पठन्ति ।

१६. तीर्थं गुणवत्पात्रं यज्ञो वा ।

१७. यन्ता नियन्ताप्रदाता । ..... ॥

१८. अर्थप्रदानप्रियवचनानुसारादिभिर्मनुष्याणां संग्रहणशीलः स्यात् ॥

PATALA IX., KANDIKÁ 21.

१. .....इतिशब्दः परिसमाप्त्यर्थः । एतावन्त एवाश्रमा इति । चतुर्णामेवोपदेशे चत्वार इति वचनम् । ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याप्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति स्मृत्यन्तरोक्तं माग्राहीति ॥

२. ..... क्षेममभयपदम् ..... ॥

४. अनूत्सर्गश्छान्दसो दीर्घः । *

५. प्रत्याश्रमं यानि कर्माणि विहितानि तानि बुद्ध्वा।.....॥

७ अथानन्तरं परिव्राजो धर्मा उच्यन्ते । ..... ।

८. अत एव ब्रह्मचर्याश्रमादेव ब्रह्मचर्यवानविप्लुतब्रह्मचर्यः प्रव्रजति प्रव्रज्यां कुर्यात् । यदि तत्रैव पक्वकषायो भवति । श्रूयते च । ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वेति यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति। अत एवेति वचनाद्गृहस्थाश्रमप्रविष्टस्य तत्परित्यागेनाश्रमान्तरप्राप्तिराचार्यस्याभिमतैवेति । तत्रायमभिप्रायः । दारपरिग्रहे सति यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रुत्या विरुध्यते । स कथं परिव्रजेदिति । तस्मात्सत्यपि वैराग्ये काम्यकर्मपरित्यागेन नित्यानि नैमित्तिकानि च कुर्वन्प्रतिषिद्धानि च वर्जयन्गृहस्थो मुच्यत इति । तच्चाह याज्ञवल्क्यः । न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोतिथिप्रियः । श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोपि विमुच्यत इति ॥ अथ योनाहिताग्निस्तस्य विरक्तस्योत्तमाश्रमप्रवेशे को विरोधः । जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाञ्जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति । मनुरपि । ऋणानीत्यादि....॥ नन्वेवं ब्रह्मचर्यादपि प्रव्रज्या नोपपद्यते । अथ तत्र यदहर्विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति श्रुत्या युक्तं प्रव्रजितुम् । तदा विरक्तस्य गृहस्थस्यापि युक्तं

---

* Om. N. U.

भविष्यति । स्मर्यते च । प्राजापत्यामित्यादि ..... । तथा या गृहस्थो वृद्धो मृतभार्यः पुनर्दारक्रियायामसमर्थस्तस्यापि युज्यते प्रव्रज्या । तस्माद्यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदित्येष एक एवांशः प्रव्रज्यायाः । सर्वमन्यदविरक्तस्येति युक्तम् । एवकारस्तु सूत्रे श्रुत्यनुरोधेनोक्तः । यथा गृहाद्वा वनाद्वेति ब्रुवाणैव श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्याह तथेति ॥

१०. .....शर्म सुखं वैषयिकं तदस्य नास्तीत्यशर्मा । .. ..इहार्थाः कृष्यादयः परलोकार्था जपहोमादयो यस्य न सन्ति सोनिहोनमुत्र इत्युक्तः । एवंभूतश्चरेदेकस्मिन्ग्रामे द्वादशाहमात्रमपि न वसेत् ..... ॥

११. यत्परैर्मुक्तं परित्यक्तमयोग्यतया ।.....॥

१२. सर्वैरेव वासोभिः परिमोक्षमेके उपदिशन्ति । न किंचिदपि वासो विभृयात् । नग्न एव चरेदिति । अपर आह । सर्वतो विधितो निषेधतश्चास्य परिमोक्षमेके ब्रुवत इति न किंचिदस्य कृत्यं न किंचिदस्य वर्ज्यमिति ॥

१३. ....आत्मानमध्यात्मपटलोक्तमन्विच्छेदुपासीतेति । .... ॥

१४. आत्मनि बुद्धेरगते सति तदेव ज्ञानं सर्वमलं प्रक्षाल्य क्षेमं प्रापयति । स्मर्यते च । यथैधांसीत्यादि (भगवद्गीता ४.३७) । तदिदं निराकरोति ॥

१५. यान्येव यतेरवश्यं कर्तव्याकर्तव्यप्रतिपादनपराणि शास्त्राणि तैरेतद्विप्रतिषिद्धम् । तत्र मनुः । क्रुध्यन्तमित्यादि (६, ८) अतो यतिमेव प्रकृत्य यानि कर्माणि विहितानि तानि कर्तव्यानि । यानि प्रतिषिद्धानि तानि वर्ज्यानीति । बुद्धे क्षेमप्रापणमित्येतत्पक्षविरुद्धमाह ॥

१६. आत्मबोधमात्रेण चेत्क्षेमं प्राप्येत तर्हीहैव शरीरे दुःखं नोपलभेत ज्ञानी । न चैतदस्ति । न हि ज्ञानी मूर्धाभिषिक्तं मन्यमानोपि क्षुधादुःखमेव तावत्क्षणमात्रमपि सोढुं प्रभवति । कथं तर्हि तत्त्वज्ञानमात्रेण दुःखं नानुभूयत इत्यस्ति शास्त्रम् । अशरीरं वा वसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः । तरति शोकमात्मवित्इति श्रुतिभिरिहैव विशोकत्वं ज्ञातं तद्विरुध्यते । तत्राह ॥

१७. तत्त्वज्ञाने ज्ञातेपि दुःखक्षयाभावाद्दुःखक्षयो येन साधनेन भवति

तदन्यत्परं ज्ञानोत्पत्तेरनुष्ठेयमस्तीति व्याख्यातम् परलोकभवं दुःखमनेनैव व्याख्यातम् । तत्त्वध्यात्मपटले सूचितम् । तस्मात्स्वकर्मभिः परिपक्वकषायः श्रवणमननिदध्यासनैः साक्षात्कृतात्मस्वरूपः प्रतिषिद्धेषु कटाक्षमप्यनिक्षिपन्मैत्र्यादिवासनाभ्यासेन वासनानाशोष्टाङ्गयोगेन मनोनाश इति तदनुष्ठेयं ततो मुच्यते ॥

१९. प्रकर्षेण व्रजत्यपुनःप्रवेशाय वनं प्रतिष्ठत इति । ....। गतमन्यदुत्तरं च ॥

२१, कः पुनरस्यैकोग्निः । न तावदौपासनोब्रह्मचारित्वात् । तस्माल्लौकिकेग्नौ यथापूर्वं सायं प्रातः समिधमादध्यादित्येवार्थो विवक्षितः । अपर आह । श्रामणकेनाग्निमाधायेति गौतमः । श्रामणकं नाम वैखानसं सूत्रं तदुक्तेन प्रकारेणैकोग्निराधेयस्तस्मिन्सायं प्रातरग्निकार्यमिति । अन्यद्गतम् ।

PATALA IX., KANDIKÁ 22.

३. मूलादिभिः स्वयंगृहीतैः कंचित्कालं वर्तयित्वा ततोन्ते प्रवृत्तानि स्वयमेव पतितान्यभिनिश्रयेदिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तान्यभिनिश्रित्य तैर्वर्तयेदिति ॥

४. .....तत आकाशमित्यभिनिश्रयेन्न किंचिद्रक्षयेदिति ॥

५. संयुज्यते संश्रीयत इति संयोगः । तेषां मूलादीनां मध्य उत्तरमुत्तरं द्रव्यसमाश्रयणं फलतो विशिष्टम् ॥

६. अथेति पक्षान्तरोपन्यासे । पूर्वं ब्रह्मचर्यादेव वनवास उक्त एकेत्वाचार्यास्तस्यैव वानप्रस्थस्यानुपूर्व्यं कर्मण्युपदिशन्ति ॥

९. .....अस्मिन्पक्षे प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं परिव्राज इत्युक्तेन प्रकारेण श्रौताग्नीनात्मनि समारोप्य श्रामणकेनाग्निमाधायैकाग्निर्भवेत् ॥

१०. इदं सकुटुम्बस्यैकाकिनश्च समानम् । एकाकिन एवेत्यन्ये ॥

११. यदा शिलोञ्छवृत्तिर्जातात ऊर्ध्वं न किंचिदपि प्रतिगृह्णीयात् ॥

१४. सर्ववर्णाश्रमसाधारणमेतत् । तथा चोत्तरत्र तस्य ग्रहणम् ॥

१५. .....काजमपि वास्यादिवदुपकरणविशेषो दारुमयः ॥

१६. .....भार्यायै दत्त्वा.....॥

१७. .....प्रतीक्षातिथिपूजा ..... ॥

१८. येषु दर्शपूर्णमासादिषु पुरोडाशा विहिता गृहस्थस्य तत्स्थाने चरवः कार्या न पशुवधादि ॥

१९. सर्वं कर्मकाण्डं साङ्गप्रधानमुपांशु भवति । ..... ॥

२०. उपांशुवचनादेव सिद्धे पुनर्वचनमाभिमुख्यप्रतिषेधार्थम् । तेनारण्यस्था यथा नाभिमुख्येन शृणुयुस्तावदुपांश्विति ॥

PATALA IX., KANDIKÁ 23.

१. इदमेकाकिनो वानप्रस्थस्य । भूयांसं नियममिच्छन्न सस्यं संचिनुयात् ।.....॥

३. निरूपिता आश्रमाः । अथेदानीं तेषामेव पक्षप्रतिपक्षरूपेण प्राधान्यमप्राधान्यं च निरूप्यते ॥

४. प्रजामीषिरे प्रजानिष्पत्तिं समभ्यनन्दन् । अर्यम्णो यो दक्षिणेन पन्था दक्षिणेन मार्गस्तं प्राप्य च्छान्दोग्योक्तेन धूमादिमार्गेण गत्वा पुनरपीह संभूय श्मशानानि मरणं प्रतिपेदिरे । जायस्व म्रियस्वेत्याजीवभावमापेदिर इति गृहस्थानां निन्दा ॥

५. ये तु प्रजातन्तुं नाभ्यनन्दंस्त उत्तरेणार्चिरादिमार्गेण गत्वामृतत्वम् । विभक्तिव्यत्ययः । अमृतत्वाय हि कल्पते समर्थाः संपद्यन्ते । वचनव्यत्ययः । अमृतत्वं भेजिरे ॥

६. .....अथाप्यपि च तेषामूर्ध्वरेतसां संकल्पादेव सिद्धयो भवन्ति ॥

८. श्रुतितो यस्मादेव यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदित्यादि श्रुत्यनुमतत्वात् ..... ॥

१०. श्मशानानि भेजिर इति निन्दां परिहरति ॥ यच्चित्यादि ॥ यत्तु गृहस्थानां श्मशानं श्रूयते स एष नानाकर्मणामग्निहोत्रादीनामन्ते पुरुषसंस्कारः पितृमेधाख्यो विधीयते न पिशाचो भूत्वा श्मशानमेव सेवत इति ॥

११. कुतस्तदित्याह ॥ तत इत्यादि ॥ ततः परं श्मशानकर्मणोनन्तरमपरिमितं स्वर्गशब्दवाच्यं फलं श्रूयते । स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गमेतीति । अनन्त्यं स्वर्ग्यमिति तु पाठश्छान्दसोपपाठो वा ॥

PATALA IX., KANDIKÁ 24.

२. अथापि च स एवायं पृथग्विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते स एव द्विधाभूत इति लक्ष्यते । दृश्यते हि सारूप्यं द्वयोः । देहमात्रं भिन्नमिति । देहत्वमिति स्वार्थिकस्त्वप्रत्ययः ॥

३. ये पुत्राः शिष्टेषु चोदितेषु कर्मसु वर्तमाना अवस्थिताः पूर्वेषां पितृपितामहादीनां सांपरायेण परलोकेन संबद्धानां कीर्तिं वर्धयन्ति । अस्यायं पुत्र एवंकर्मास्यायं पौत्र इति । स्वर्गं च वर्धयन्ति । कीर्तिमतां हि स्वर्गवासः श्रूयते ॥

६. प्रलयानन्तरं स्वर्गः पुनःस्वर्गः । तत्र संसारस्य बीजार्थाः प्रजापतयो भवन्तीति भविष्यत्पुराणे श्रूयते ॥

८. .....अनुप्रदानमन्तर्वेदिबर्हिर्वेदिप्रदानम् । .....अन्यदूर्ध्वरेतसामाश्रमादिकं प्रशंसन्पुरुषो रजः पांसुर्भूत्वा ध्वंसते नश्यति । इतिशब्दो वचनसमाप्त्यर्थः..... ॥

९. तत्र प्रजासंताने ये पापस्य कर्तारस्त एव ध्वंसन्ति ध्वंसन्ते । न परान्पित्रादीन्हिंसन्ति ॥

१०. यदेव पर्ण वनस्पतेः कीटादिभिर्दूषितं तदेव पतति न च वनस्पतिं शाखां वा पातयति तद्वत् ॥

११. अस्येति सामान्यापेक्षमेकवचनम् । अस्य पित्रादेः पूर्वपुरुषस्यास्मिंल्लोके पुत्रकृतैः कर्मभिः संबन्धो न विद्यते । दृष्टान्तोयम् । यथा पुत्रकृतेषु कर्मसु पित्रादेः कर्तृत्वं नास्ति तथा च परस्मिंल्लोके कर्मफलैरपि संबन्धो नास्तीत्यर्थः ॥

१२. यदुक्तं ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्तीति तदर्थरूपमेतेन वक्ष्यमाणेन हेतुना वेदितव्यम् ।

१३. प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्यर्षीणां च मरीच्यादीनामयं सर्गो देवतादितिर्यगन्तः ते चाध्वस्ता एव स्वेस्वे पदे वर्तन्ते । यदि पुत्राः पापकृतः स्वयं ध्वंसमानाः परानपि ध्वंसयेयुस्तदेतन्नोपपद्येत ॥

१४. पुण्यकृतः सुखेनाद्यापि वर्तन्त इति तत्रोदाहरणमाह ॥ तत्रेत्यादि ॥ तत्र स्वर्गे ये पुण्यकृतो वसिष्ठादयस्तेषां प्रकृतयः शरीराणि परा उत्कृष्टा ज्वलन्त्यो दीप्यमाना उपलभ्यन्ते दिवि यथा सप्तर्षिमण्डलम् । श्रूयते च सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणीति । इदमपि प्रमाणं न पुत्राणां ध्वंसे पूर्वेषां ध्वंस इति ॥

१५. कर्मावयवेन पूर्वार्जितानां कर्मणामेकदेशेनाभुक्तशेषेण तपसा तीव्रेण कश्चिदूर्ध्वरेताः सह शरीरेणान्तवन्तं लोकं जयति स्वर्गलोकं वा जयतीति यत्तस्मात्संभवेदिति । यच्च संकल्पादेव सिद्धिः स्यादिति तदपि स्यात् । न तु तदाश्रमाणां ज्यैष्ठ्यकारणमिति । तदेवमेकाश्रम्यं त्वाचार्या इति पक्षः स्थापितः । अन्य एवं मन्यन्ते । सर्व आश्रमा दूषिता भूषिताश्च भवन्ति । ततश्चैतेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छतीत्येतदेव व्यवस्थितमिति ॥

PATALA X., KANDIKÁ 25.

३. सर्वेषामेव प्राकाराणां मध्ये या पूस्तस्यामन्तरस्यां पुरि वेश्म मापयेदात्मनः ॥

४. तस्य वेश्मनः पुरस्तादावसथः कारयितव्यः । आ समन्तादेत्य वसन्त्यस्मिन्नित्यावसथ आस्थानमण्डपः । तस्यामन्त्रणमिति संज्ञा ॥

५. दक्षिणेनेत्येनवन्तम् । पुरमिति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । पुरस्य दक्षिणतो दूरे सभा कारयितव्या ॥ ..... ॥

६. ..... लौकिका अग्नयोऽस्राः स्युरविच्छेदेन धार्याः ॥

७. तेषु चाग्निषु नित्यमग्निपूजा कार्या यथा गृह्येऽग्नौ औपासने सायंप्रातर्होम इत्यर्थः । मन्त्रावपि तावेव । द्रव्यमपि तदेव ॥

८. आवसथाख्ये स्थानेतिथीन्वासयेत् । ते विशेष्यन्ते । श्रोत्रियावराढ्यानिति । अवरपर्यायोवराढ्यशब्दः । यदि सर्वान्वासयितुं न शक्नोति श्रोत्रियानपि तावद्वासयेत् ॥

१०. गुरवः पित्रादयः । ..... भक्ष्यभोजनाच्छादनादिषु नानिशयीत ॥

११. अस्य राज्ञो विषये राष्ट्रे क्षुधाहाराभावेन बुभुक्षया रोगेण व्याधिना हिमेन नीहारेण । वर्षादीनामुपलक्षणमेतत् । आतप आदित्यरश्मयः । एतैः प्रकारैः । अभावाद्बुद्धिपूर्वं वा न कश्चिद्ब्राह्मणोवसीदेदवसन्नो न स्यात् । राज्ञां ह्ययमपराधो यदाहाराभावेन कश्चिदवसन्नः स्यात् । बुद्धिपूर्वं वेत्यत्रोदाहरणम् । यदा कश्चिद्दृणं करं दाप्यो भवति तदासौ हिमातपयोरुपप्रवेशितव्यो भोजनाद्वा निरोद्धव्यः । तथा कुर्वाणं राजा दण्डयेदिति ॥

१२. सभाया मध्येधिदेवनम् । यस्योपरि कितवा अक्षैर्दीव्यन्ति तत्स्थानमधिदेवनं तत्काष्ठादिनोद्धृत्यावीक्षति । अवीक्ष्य तत्राक्षान्युग्मसंख्यान्बिभीतकवृक्षस्य विकारान्यथार्थान्यावद्भिर्द्यूतं निर्वर्तेत तावतो निर्वपति यस्तत्र राज्ञा नियुक्तः साहितको नाम ॥

१३. आर्या द्विजातयः शुचयोर्थशुद्धाः सत्यशीलाः सत्यवादिन एवंभूता एव पुरुषास्तत्र देवितारो देवितारः स्युः । त एव तत्र देवितुं लभन्त इत्यर्थः। ते च तत्र देवित्वा यथा परिभाषितं पणं साहितकाय दत्त्वा गच्छेयुः । स च राज्ञे तमायमहरहः प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं दद्यात् । स एव स्थानान्तरे दीव्यतो दण्डयेत्सभास्थाने च कलहकरणात् । ..... ॥

१४. ....उत्सवादिष्वन्यत्रापि भवत्याचारः ॥

PATALA X., KANDIKÁ 26.

२. .....संग्रामे युद्धयज्ञे तस्यात्मा यूपस्थानीयः । आत्मेति शरीरमाहुः । अन्तरात्मा तु पशुस्थानीयः । प्रत्यानीय दत्तं द्रव्यं दक्षिणा। सूत्रे तु यज्ञ इत्याहुरिति गौणो वादः ॥

९. तत्र गौतमः॥ विंशतितमभागं शुल्कं पण्ये ॥यद्वणिग्भिर्विक्रीयते हिङ्ग्वादि तस्य विंशतितमं भागं राजा गृह्णीयात् । तस्य शुल्कमिति संज्ञा* ।

* Thus P U. and Mr. U.; .N. U. and Hir. U. read ग्राह्येदिति । मूलादिषु विशेषनामभिर्नोक्तम् । मूलफलपुष्पौष : ॥

११. वर्णग्रहणात्प्रतिलोमादिस्त्रियो दाप्याः ॥

१२. व्यञ्जनानि श्मश्रुादीनि । . . . . . ॥

१४. तपस्विनोपि धर्मपरा एवाकरा नान्ये । धर्मपरा इति किम् । य आभिचारिकमन्त्रसिद्धये तप्यन्ति तेप्यकरा माभूवन्निति ॥

१५. त्रैवर्णिकानां पादावनेजनवृत्तिः . . . . . ॥

१६. अन्धादयश्चाकरा यावदान्ध्यादि ॥

१७. ये च परिव्राजकादयो द्रव्यपरिग्रहैर्व्यर्था निष्प्रयोजनाः शास्त्रतो येषां द्रव्यपरिग्रहः प्रतिषिद्धस्तेप्यकराः । . . . . . ॥

१८. यत्र परदारा आसते कुमारी वा पतिंवरा तत्र . . . . . ॥

१९. . . . . द्रव्यानुरूपमपराधानुरूपं च । दुष्टभावग्रहणमाचार्यप्रेषिते तु दण्डो माभूदिति ॥

२२. अथ संनिपातात्प्रभृति ते परदारकुमार्यौ राज्ञा भृत्ये अन्नाच्छादनेन भर्तव्ये . . . . . ॥

२४. . . . . परदारान्भर्त्रे श्वशुराय वा कुमारीं पित्रे भ्रात्रे वा। अनभ्युपगमे तु प्रायश्चित्तं यावज्जीवं निरोधः ॥

PATALA X., KANDIKÁ 27.

१. चरिते तु निर्वृषे यथापूर्वं । धर्मात् । तृतीयार्थे पञ्चमी। धर्मेण संबन्धो भवति यस्मादेवं तस्मादवश्यं प्रायश्चित्तं कारयितव्यम् । ततो यज्ञविवाहादौ न कश्चन दोष इति ॥

२. योनपत्य आत्मनः शक्त्यभावं निश्चित्य क्षेत्रजं पुत्रमिच्छन्भार्यां परस्य नियुङ्क्ते मृते वा तस्मिंस्तत्पित्रादयः संतानकाङ्क्षिणस्तद्विषयमेतत् । कुलान्तरप्रविष्टा स्त्री सगोत्रस्थानीया भवति । सा हि पूर्वं पितृसगोत्रा सती भर्तृगोत्रधर्मैरधिक्रियते । अतः सा भर्तृगोत्रपक्षाणां सगोत्रस्थानीया भवति । भर्ता तु साक्षात्सगोत्रः । तां सगोत्रस्थानीयां न परेभ्यो सगोत्रेभ्यः समाचक्षीत । इयमनपत्यास्यामपत्यमुत्पादयेति । सगोत्रायैव तु समाचक्षीत । तत्रापि देवराय तदभावे सपिण्डेभ्यः ॥

३. कः पुनः सगोत्रस्य विशेषस्तमाह ॥ कुलायेति ॥ स्त्री कन्या कुलायैव प्रदीयत इत्युपदिशन्ति धर्मज्ञास्तस्मात्सगोत्रायैव समाचक्षीतेति ।

कुलाय कन्या क्वचिद्देशेषु दीयते गोत्रजेन केनचिदप्यनुभूयते। उक्तं च बृहस्पतिना।

अभर्तृकाभ्रातृभार्याग्रहणं चातिदूषितम्।
कुले कन्याप्रदानं च देशेष्वन्येषु दृश्यत इति॥

४. तमिमं नियोगं दूषयति॥ तदिति॥ केषुचिद्देशेषु यद्यप्येवं पूर्वं कृतवन्तस्तथापि तदद्यत्वे विप्रतिपन्नं विप्रतिषिद्धम्। कुतः। इन्द्रियदौर्बल्यात्। दुर्बलेन्द्रिया ह्यद्यत्वे मनुष्यास्ततश्च शास्त्रव्याजेन भर्तृव्यतिक्रम इति प्रसङ्गः स्यादिति सगोत्रविषये च यो विशेषः सोपि नास्तीति॥

५. येन पाणिना पूर्वमग्निसाक्षिकं पाणिर्गृहीतः कन्यायास्तस्मात्पाणेरन्यो भवति सगोत्रस्यापि पाणिः। यस्मादेवं पाणेः परत्वमविशिष्टं समानं तस्मादविशेष इति। अवशिष्ट इत्यपपाठः॥

६. तस्याः पाणेर्व्यतिक्रमे..... । खलु पुनरिति प्रसिद्धिद्योतकौ निपातौ॥

७. आरभ्यतेनेनेत्यारम्भणः। योयं दंपत्योः परस्परं नियमः स एवारम्भणो यस्य नियमारम्भणः। एवंभूतोभ्युदयः स एव वर्षीयान्वृद्धतरः। कस्माद्वर्षीयान्। एवमुक्तेन प्रकारेण नियोगलक्षणेन यदपत्यमारभ्यते तस्मादेवमारम्भणादपत्यादृषीयानिति। अपात्यादित्यपि पठन्ति॥

९ शूद्रस्त्वार्यायां त्रैवर्णिकायां प्रसक्तो वध्यः। एतच्च योन्तःपुरादिष्वधिकृतो रक्षकः स्वयमेव गच्छति तस्य भवति.....॥

१०. अस्य शूद्रस्य या दारभूता तेन भुक्ता त्रैवर्णिका स्त्री तां कर्शयेदूतनियमोपवासैः। या प्रजाता न भवति तद्विषयमेतत्। ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण संगताः। अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतरा इति स्मरणात्॥

११..... पतितस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं तस्य तुरीयोंशस्त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं ब्रह्मचर्यं प्रायश्चित्तं तस्योपदिशन्ति ब्रह्मज्ञाः। एतच्च श्रोत्रियभार्यायामृतुकाले कामतः प्रथमं दूषकस्य ब्राह्मणस्य। तत्र गौतमः। द्वे परदारे त्रीणि श्रोत्रियस्येति॥

१७. ब्राह्मणस्य स्तेनेषु निमित्तेषु चक्षुर्निरोधः कर्तव्यः पटबन्धादिना। चक्षुषी निरोद्धव्ये यथा यावज्जीवं न पश्यति नतूत्पाटयितव्ये। न शारीरो ब्राह्मणे दण्डोक्षतो ब्राह्मणो व्रजेदिति स्मरणात्। चक्षुर्निरोध इति रेफलोपश्छान्दसः॥

१८. यो वर्णाश्रमप्रयुक्तान्नियमानतिक्रामति तं नियमातिक्रमणमन्यं वा प्रतिषिद्धानां कर्तारं रहसि बन्धयेन्निगडितं कुर्यात्। आ समाप्तेः। यावदसौ नियमान्प्रतिपत्स्ये निषिद्धेभ्यो निवर्तिष्य इति ब्रूयात्॥

२०. यदि दण्डे प्रवृत्ते राजानमाचार्यो ब्रूयादहमेतमतः परं वारयिष्यामि मुच्यतामयमिति। ततोऽदण्डे प्राप्तेऽर्धदण्डोऽर्धदण्डे प्राप्ते ताडनं ताडने प्राप्ते धिग्दण्ड इति कृत्वा तद्वशे विसृजेत्। एवमृत्विगपि। ऋत्विगाचार्यौ राज्ञाहूतौ। स्वयमागतः स्नातको विद्यावृत्ताभ्याम्। राजानन्तरादिः। सर्व एते राज्ञा मान्याः। अतस्ते दण्डस्य त्राणं स्युरुक्तेन प्रकारेण रक्षका भवेयुः। नान्यः कश्चित्। तेष्वन्येन वधात्। यस्य वधानुगुणोपराधो न तस्याचार्यादयोपि त्राणम्। हन्तव्य एव स इति॥

PATALA XI., KANDIKÁ 28.

१. वैश्यो वैश्यवृत्तिर्वा कृष्यर्थं परक्षेत्रं परिगृह्य यद्युत्थानं यत्न कृषिविषयं न कुर्यात्। तदभावाद्यदि फलं न स्यात्तत्स्मिन्निमित्ते स कर्षकः समृद्धश्चेत्तस्मिन्भागे यत्फलं भावि तदपहार्योपहारयितव्यो राज्ञा क्षेत्रस्वामिने दाप्यः॥

२. कीनाशः कर्षकस्तस्यावशिनोस्वतन्त्रस्य निर्धनस्य दासस्य कर्मन्यासे स चेत्कर्म न्यसेद्विच्छिन्द्यात्तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यं स दण्डेन ताडयितव्यः। अर्थाभावान्नार्थदण्डः। अपर आह। अवश्यवश्यं विधेयो यदि क्षेत्रं परिगृह्यावशिनः कीनाशस्य कृषिकर्म न्यसेन्न स्वय कुर्यात्तदा स परिग्राहको दण्डेन ताड्य इति। अथवावशिन इति बहुव्रीहिः। यस्य कीनाशस्य वशी स्वतन्त्रः क्षेत्रवान्नास्ति यदि पूर्वकृतस्य क्षेत्रस्य कृषिकर्म न्यसेन्न कुर्यात्तस्य दण्डताडनं दण्ड इति राजपुरुषस्योपदेशः॥

५. ये पशवो व्रजे गोष्ठे निरुद्धास्तं व्रजं हित्वादिनः सस्यादेर्भक्षि-

50885

तारो भवन्ति तान्कर्शयेद्बन्धनादिना कृशान्कुर्यात् । कः । यद्रक्षितं तद्वान्राजपुरुषो वा । नातिपातयेन्नातिरोधनं कुर्यान्नातिताडयेद्वा ॥

६. यदि पशुपः पशूनवरुध्य पालयितुं गृहीत्वा भयस्थानेषु विसृज्योपेक्षया मारयेन्नाशयेद्वा । नाशनं चोरादिभिरपहरणम् । तस्मिन्सति स्वामिभ्यः पशूनवसृजेत्प्रत्यर्पयेत्पश्वभावे मूल्यम् ॥

७. .....कः । यस्तत्र रक्षकत्वे राज्ञाधिकृतः ॥

८. पुनः प्रमादादुत्सृष्टेषु सकृदवरुध्य स्वामिभ्योवसृजेत् ॥

९. ततो द्वितीयात्प्रमादादूर्ध्वं ग्राममानीयेत्यादि यदुक्तं तन्न सूक्ष्मेन्नाद्रियेत । तस्मिन्विषय उपेक्षेत ॥

१२. तथाशब्दस्य भोजनमित्यनेन संबन्धः । प्राणसंशयदशायामेधोदकादेरादाने कामकृतेप्यदण्ड्यः । तथा भोजनमप्याददानस्तथा प्राणसंशय आददान इति ॥

PATALA XI., KANDIKÁ 29.

२. तेषु प्रयोजकादिषु यो भूय आरभते यस्य व्यापारोर्थनिर्वृत्तावधिक उपयुज्यते तस्मिन्फलविशेषो भवति ॥

३. कुटुम्बिनौ दंपती धनस्य परिग्रहे विनियोगे चेशाते । यद्यप्येवं तथापि भर्तुरनुज्ञया विना स्त्री न विनियोक्तुं प्रभवति । भर्ता तु प्रभवति । तदनेन वेदितव्यं न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्तीति (२.६-१४.११).

४. तयोर्दंपत्योरनुमतेनुमतौ सत्यामन्येपि पुत्रादयस्तद्धितेष्वैहिकामुष्मिकेषु वर्तेरन्द्रव्यविनियोगेनापि वा ॥

५. अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विप्रतिपन्नो वादो विवादः । तत्र विद्यादिगुणसंयुक्ता निर्णेतारः स्युरिति वाक्यशेषः । विद्याध्ययनज्ञानसंपत् । अभिजनः कुलशुद्धिः । वृद्धाः परिणतवयसः । मेधाविन ऊहापोहकुशलाः । धर्मेषु वर्णाश्रमधर्मेष्वविनिपातिनः । विनिपातः प्रमादः । तद्रहिताः ॥

६. संदेहस्थलेषु लिङ्गानुमानेन दैवेन तन्त्रमायादिना । इतिशब्दः प्रकारे । यच्चान्यदेवंयुक्तं वचनव्याघातादिना च विचिन्यार्थस्थितिमन्विष्य । निर्णेतारः स्युरित्यध्याहृतेन वाक्यसमाप्तिः ॥

७. पुण्याहे देवनक्षत्रे प्रातर्मध्यंदिनादिष्वग्नाविद्धेग्नियिद्ध्वा तत्समीपे पामन्त उदककुम्भमुपनिधाय तत्समीपे वा राजवति राजाधिष्ठिते सदस्युभयत उभयोरपि पक्षयोः सत्यवचनेन चासत्यवचनेन यद्भावि फलं तत्सत्यं ब्रूहि । अनृतं त्यक्त्वा सत्येन स्वर्गमेष्यसि । अनृतमुक्त्वा महाघोरं नरकं प्रतिपत्स्यस इति समाख्याप्य प्राड्विवाकेन पृष्ट इति शेषः । सर्वानुमतेर्थिप्रत्यर्थिनोः सभ्यानां चानुमतौ सत्यां मुख्यः साक्षी गुणैरुपेतो दोषैश्च वर्जितः साक्षी प्रश्नं पृष्टमर्थं सत्यं यथात्मज्ञातं तथा ब्रूयात् ॥

१०. सत्यवचने स्वर्गलोको भवति । सर्वाणि च भूतान्येवं प्रशंसन्ति । चशब्दाद्देवाः ॥

११. स्त्रीषु शूद्रेषु च या विद्या सा निष्ठा समाप्तिः । तस्यायप्यधिगतायां विद्याकर्म परिनिष्ठतीति ॥

१२. अथर्वणा प्रोक्त आथर्वणस्तस्य वेदस्य शेषोयं या विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु चेत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥

१३. अत्र समाम्नातं प्रतिपदं पाठः । तेन धर्मसमाप्तिः कृच्छ्राशक्या कर्तुं किंतु लक्षणकर्मणात्तु समाप्यते । येन सामान्येन भिन्नानामप्यधिगमो भवति तल्लक्षणं तस्य कर्मणा करणेन समाप्यत इति । कर्मणात्विति द्वितकारपाठश्छान्दसः । आदिति वा निपातस्य प्रश्लेषः । स च सद्य इत्यस्यार्थे द्रष्टव्यः ॥

१४. वक्ष्यत इति शेषः ॥ सर्वजनपदेष्वित्याद्यभिजयतीत्यन्तं गतम् ॥

१५. उक्तव्यतिरिक्ता धर्मा धर्मशेषास्तान्स्त्र्यादीनामपि सकाशात्प्रतीयादित्येके । ते च प्रतिपदं प्रतिकुलं च भिन्नास्तथैव प्रत्येतव्याः ॥

[तत्र मेषस्थे सवितरि द्राविडकन्या आदित्यपूजामाचरन्तीति * ॥]

---

* Added by N.U.

॥ समाप्तिः ॥

INDEX OF SANSKRIT WORDS.

NOTE.—Two numbers refer to the Kaṇḍikás and Sútras of the first Pras'na, three numbers to those of the second.

अकरः २,२६,१०.
अकरवम् १३,१९.
अकृतप्रातराशः ११,२३.
अक्तः ८,२.
अक्रीतपण्यैः २०,१६.
अक्रीतराजकः १८,२३.
अक्रोधनः ३,२३.
अक्षशीलः २,१६,१३.
अक्षान् २,२५,२२.
अगन्धसेवी २.२५.
अगुरवे १४,१५.
अगुरुतल्पे २१,१०.
अगृह्यमानकारणः १२,८.
अग्निपूजा ४,१७; २,२५,७.
अग्निष्टोम° २,७,४.
अग्निस्पर्शाम् २५,३.
अग्निहोत्रम् १४,१.
अग्निहोत्रस्य २,७,१४.
अग्नीषोमीयसंस्थायाम् १८,२४.
अग्न्याधेयम् १,५.
अग्न्याधेयात् ११,१३.
अग्न्युत्पाते ११,३०.
अग्रम् २,४,१०; २,१५,१४.
अग्रेदिधिषु २,१२,२२.
अग्लॉस्नुः ३,१२.
अङ्गम् २,११,१४.
अङ्गानाम् २,८,१३.
अचलम् २२,४.
अच्छायोपगः २,१८,४.
अजनवादशीलः ३,१३.
अजस्राः २,२५,६.
अणिकः १९,१.
अणीयान् २३,२.
अतट्टणाय २,१८,११; २,२०,२.
अतिजीवेत् २,२५,१०.
अतिथयः १४,१; २,७,५.
अतिथिः २,६,३; २,६,५; २,७,१२; २,७,१३; २,७,१५; २,७,१७; २,८,१.
अतिथिम् २,८,१४.
अतिथिभ्यः २,८,३.
अतिथिवत् २,४,२०.
अतिथीन् २,४,११; २,७,२; २,७,१६; २,२५,८.
अतिथीनाम् १५,१; २,८,२.
अतिथेः २,७,३.
अतिपातयेत् २,२८,५.
अतिवर्तेरन् २,१०,१३.
अतिव्यपहारः २८,४.

अतिसृज २,७,१५.
अतिसृजेत् ८,३१.
अतिसृष्टः २,१७,१९.
अतिसृष्टेन २,७,१५.
अतीयात् ३१,१६.
अतीर्थे २,२०,१७.
अत्याधानम् २,२०,१२.
अत्याश° २३,५.
अथ २,१४,१२; २,१४,१३; २,२३,६; २,२४,२; २,२४,७.
अथापि २,२४,१.
अदर्शनम् ८,३०.
अदाम्भिकानाम् २०,८; २,२९,१४.
अदिवाशी २७,७.
अदिवास्वापी २,२४.
अधः ४,१४; २,१,८.
अधर्म° २०,६; २०,६; २०,७; २८,११.
अधर्मचर्यया २,११,११.
अधर्माहतान् २८,११.
अधर्माणाम् २१,११.
अधर्मेण २,१४,१५.
अधस्तात् ५,२२.
अधासनशायी २,२१.
अधिकः २,२९,९.
अधिकारः २,१५,२४.
अधिकृत्य १०,१५.
अधिजिगांसमान° १०,१३.
अधिजिगांसमानस्य १०,१५.
अधिदेवनम् २,२५,१२.
अधिरथम् २,१३,१२.
अधिश्रित्य २,३,९.
अधिष्ठानम् २,२०,११.
अधिहस्त्यम् ८,२२.
अधीते १२,२०.
अधीत्य २,५,३; २,५,३; २,६,४.
अधीयानेषु १०,१६.
अधीयानः १०,१३.
अधीयीत ९,१; ९,५; ९,८; ९,२७; १०,१४; १०,१६; ११,६; ११,१४; ११,२३; १२,३; ३२,१७.
अधीहि १०,१४.
अधोनाभि २८,११; २,१८,४.
अध्ययन° ११,२; २,६; १३.
अध्ययनम् ९,४.
अध्ययनविघ्नेन २,४,२५; २,१०,४.
अध्ययनात् ५,२४.
अध्ययनार्थेन १४,३.
अध्यवसिते ९,७.
अध्यात्मिकान् २२,१.
अध्यापक° २९,८.
अध्यापनम् ३२,३; २,१०,४.
अध्यापयति ७,२८.
अध्यापयन्तम् १३,१२.
अध्यापयितुः २,५,१६.
अध्यापयेत् १०,१३; १०,१४; ११,१४; ३२,४.
अध्याये १२,७; २,१२,२०.
अध्यायम् ९,१.
अध्याये ५,२४.
अध्येष्यमाणः ९,१३; १३,६.
अध्वनिः ८,१२.
अध्वशीलः २,१६,१३.

अध्वापन्नः ६,११.
अनक्ताशी २७,७.
अनग्निः २,२१,१०.
अनग्नौ ११,३४.
अनङ्गः २२,७.
अनतिसृष्टः २,७,१५.
अनधीयानः २,१०,९.
अनधीयानाय २,४,१६.
अनध्ययनम् २,५,१.
अनध्याय° १२,७.
अनध्यायः ९,७; ९,११; ९,१६; ९, २२; १,१८; १०,२६; ११,४; ११, २७; ३२,१५.
अनध्याये ५,२६; ११,२४.
अननियोगपूर्वम् १९ १२.
अननूक्तम् ११,३५.
अननूचानम् २,१,८.
अनन्तदक्षिणः २,२६,२.
अनन्तरः ५,२४; ८,३१.
अनन्तान् २,२६,१.
अनन्यम् २,२३,११.
अनन्यस्य २३,२.
अनपच्छादयमानः ८,२५.
अनपश्रितः ६,१७.
अनपिहितः १०,८.
अनपेक्षया २२,६.
अनभिघ्नन् २,१२,१३.
अनभिसंधिपूर्वम् २६,७.
अनमुत्रः २,२१,१०.
अनर्थकम् १२,७.
अनर्हद्भ्रुचः २,९,६.
अनर्हद्भिः ७,२.
अनवशेषम् २,८,३.
अनसूया २३,६.
अनसूयुः ३,२४; २०,५.
अनस्तम् १४,२८.
अनाक्रोश्यम् २६,३
अनाचार्यः ८,२८.
अनाचार्यसंबन्धात् ६,३४.
अनात्म्यम् २३,५.
अनात्यय १,२१.
अनाप्रीते १७,९.
अनामयम् १४,२७.
अनायुष्यम् २,१९,२.
अनार्यव° २६,७.
अनावृत्तिम् २५,१.
अनाश्वान् २,१२,१३.
अनिकेतः २,२१,१०, २,२१,२१.
अनिमित्तम् २,१०,३.
अनिर्दशायाः १७,२४.
अनिर्देशे १६,१८.
अनिवृत्तौ ४,२६.
अनिहः २,२१,१०.
अनु २,१,१७. २,२४,१.
अनुकथयेत् ७,२२.
अनुकाङ्क्षन् ८,२५.
अनुख्याता २,६,२.
अनुगमनम् २,४,२६.
अनुजानीयात् २,९,३; २,२२,२४.
अनुगृह्य २,५,६.
अनुज्ञातः ६,१.
अनुज्ञातारम् २५,५.

अनुज्ञाते २५,५.
अनुज्ञाप्य २,१२,८.
अनुज्ञाय २८,११.
अनुतिष्ठन् २३,६.
अनुतिष्ठन्ति २२,४.
अनुतिष्ठेत् २२,१; २२,५; २२,८.
अनुत्थितायाम् १६,१९.
अनुद्देश्यम् २,२२.
अनुपरोधम् २,९,१२.
अनुपरोधेन २,९,१०; २,२५,१.
अनुपस्तीर्णासनशायी ३,४.
अनुपस्तीर्णे २,२२,२३.
अनुपस्छकृतः ६,१४.
अनुपेतः २,१५,१९.
अनुपेतस्य २,९,७.
अनुपेताः २,१.
अनुपेतौ १,२७.
अनुप्रदानम् २,२४,८.
अनुप्रविशन् २,२६,१८.
अनुबद्धः ७,१४.
अनुभाविनाम् १०,६.
अनुमते २,२९,४.
अनुमानेन ३,२७.
अनुमीयन्ते १२,११.
अनुलेपण° ११,१३.
अनुलेपणः ३२,५.
अनुवर्तमानः १२,१३.
अनुवाकाध्ययनम् ११,२०.
अनुवाक्यम् ११,६.
अनुव्याहार २९,१५.
अनुस्तनिते ९,२०.
अनुस्मर्यते २,५.
अनूचानपुत्रः २,१७,२२.
अनूच्यते १,९.
अनुतिष्ठति २,७,७.
अनुस्मरेत् ७,२३.
अनूत्पद्यन्ते २०,३; २०,४.
अनूत्सर्गः २,२१,४.
अनूपसीदत २,२१,६.
अनूद्वासि ३०,१२.
अनृतदर्शी ३०,११.
अनृतसंकरः १९,१६.
अनैनाः १९,१६.
अनैश्वारिकान् २२,१.
अन्तरम् २,२५,५.
अन्तरस्याम् २,२५,३.
अन्तरा १,२४,१२.
अन्तराले २,१,८.
अन्तरिक्षलिंगेन २,४,२.
अन्तरिक्ष्यान् २,७,१६.
अन्तरेण ३१,१६; २,१२,६.
अन्तर्धाय ३०,१५.
अन्तर्धिने ३,४१.
अन्तर्वत्नी २,४,१२.
अन्तवन्तम् २,२४,१५.
अन्तःशवम् ९,१४.
अन्तःशवे १६,२०.
अन्तश्चाण्डालम् ९,१५.
अन्ते २,२९,७.
अन्तेवासि २,१७,४.
अन्तेवासिनः २,१७,६.
अन्तेवासिनम् ६,३३.

अन्तेवासी ८,२७; १८,२
अन्नप्राशनात् २,१५,२०.
अन्नसंस्कर्तारः २,३,१.
अन्नसंस्कर्तारम् २,६,१६.
अन्नादे १९,१६.
अन्नाद्यम् ३,२६.
अन्नाद्यकामम् १,२०.
अन्यत् २,१९,१६.
अन्यतरः २,६,१०.
अन्यत्र २,१९. ७,२६. ७,२७. २, १७,२५.
अन्यपूर्वायाम् २,२७,११.
अन्वक्स्थानिनम् ६,२९,
अन्वक्स्थानीये ६,३४.
अन्ववस्येत् १८,८; १८,१५; २१,३.
अन्वारुह्य १४,१६.
अन्वाहार्यपचनः २,७,२.
अन्विच्छेत् २,२१,१३.
अन्वीक्ष्य २,१३,१०.
अप २,१६,४.
अपच्छिन्द्यात् १६,१७.
अपजिगीषमाणः २४,२१; २,२६,२.
अपजित्य २४,२१.
अपजिहीत २,१९,९; २,१९,१०.
अपण्यानि २०,११.
अपतनीयौ २९,१५.
अपत्यस्य २,१,११.
अपत्यात् २,२७,७.
अपत्ये २,१६,८.
अपपर्यावर्तेत ७,२.
अपपात्रागमनम् २१,१७.
अपपात्रेभ्यः ३,२५.
अपपात्रैः २१,६; २,१७,२०.
अपरम् २,१५,२३.
अपरपक्षस्य २,१६,४; २,१६,६; २, १६,७.
अपरयोगात् १७,२०.
अपररात्रम् ५,१२; ३२,१५.
अपरिगृहीतम् २,१०,५.
अपरिनितम् २,९,१३.
अपरिमितान् २,७,१६.
अपरिमिताभिः २,७,१६.
अपरिसंवत्सरायाम् १०,११.
अपरिहितस्य १६,३०.
अपरेण २,३,१९.
अपर्तौ ११,२७; ११,३१; ११.३५,
अपवर्ग २,३,२०; २,३,२२.
अपवादाः २८,२.
अपस्थाने ११,३०.
अपहन्ति २७,११.
अपहार्यः २,२८,१.
अपात्यात् २,२७,७; Note.
अपाम् २,२९,७.
अपावृत्ते ११,१८.
अपि ५,७; २,१४,१२; २,१४,१३; २,२३,६; २,२४,७.
अपिगृह्य ७,७.
अपितृकस्य ११,२.
अपिधानम् १०,८.
अपिधान्याम् २,४,३.
अपिहिते ११,१९.
अपूर्व° २,१३,१.

अपेयम् १७,२१.
अपेयप्राशन° २६,७.
अपोह्य २,१५,१७.
अप्रतिकृष्टम् ३,१३.
अप्रतिलोमयन् २,२०.
अप्रतिषिद्धः ६,१६.
अप्रतिष्ठितम् २,१२,११.
अप्रतीभायाम् २,९,४.
अप्रमत्ताः २,१३,७.
अप्रमाणम् २,२३,९.
अप्रयतः १४,२०,१५; १८,१५,१८. १६,२१; ३१,४.
अप्रयतम् १६,१४; १६,२१; २९, १४.
अप्रयताः २,१५,२०.
अप्रयतान् १५,१३.
अप्रयतेन १४,१८.
अप्रवेदिताम् १९,१४.
अप्रायत्ये ११,२५.
अप्रायश्चित्तम् १८,११.
अप्रियाः २,७,५.
अप्रोक्षितम् १५,१२. २,१२,५.
अबहुपादम् २,६,८.
अबुद्धिपूर्वम् २,२६,१८.
अब्रह्म ५,७.
अब्राह्मणः २७,१.
अब्राह्मणाय ३१,२४.
अब्लिङ्गाभिः २६,७.
अभागम् २,१४,१५.
अभिजन° १,११; २,२९,५.
अभिजयति २०,९; २,७,१६; २, ११,४; २,२०,१९; २,२६,१; २,२९, १४.
अभितिष्ठेत् २,१२,५.
अभित्रासः ८,३०.
अभिदग्धे १७,१०.
अभिदहेत् २८,१५.
अभिनिम्रुक्त २,१२,२२.
अभिनिम्रुक्तः २,१२,१३.
अभिनिर्हृतानाम् ९,१६.
अभिनिःश्रयेत् २,२२,४; २,२३,२.
अभिपीड्यतः ५,२३.
अभिप्रसारणम् ६,४.
अभिप्रसारयीत ६,३; ३०,२२.
अभिमन्यते २८,१; २८,१७.
अभिमुखः २,३,२.
अभिरूपम् २,८,४.
अभिवदेत् १४,११.
अभिवादम् ५,१२.
अभिवादनप्रत्यभिवादने ५,१८.
अभिवादनम् ५,२०; १४,१३; १४, १७.
अभिवादनाय २,४,१७.
अभिवादयीत ५,१२; ५,१६; १४, १६; १४,२२.
अभिवाद्यः २,४,१७.
अभिवाद्यम् १४,१४; १४,१५; १४, १८.
अभिविपश्यति ५,८.
अभिव्याहरेत् १२,५.
अभिव्याहृत्य २८,११.

अभिशस्तः २४,६. २८,१७. २,२,६.
अभिशस्ताः २९,८.
अभिशस्तात् ३,२५.
अभिशस्ताय २४,१५.
अभिशंसति १९,१६.
अभिषिक्तः २,२२,१२.
अभिसंधिपूर्वम् २६,७.
अभोचारः २९,१५.
अभोजनम् २६,४.
अभोज्यम् १६,१६; १६,२१; १७, २८; १८,१०; १८,१६; २७,३.
अभ्यक्तः ८,२०.
अभ्यग्रायाम् ११,२५.
अभ्यञ्जनम् २,६,१५.
अभ्यधिमृश्य ५,२२.
अभ्यवमन्यते १९,१४.
अभ्यवायित् २७,११.
अभ्यवेयात् २,२२,१३.
अभ्यवेयुः २५,१०.
अभ्यसेत् २७,८.
अभ्यागमात् १,२८.
अभ्यागमनम् २,६.
अभ्याश्रावयेत् २,२२,२०.
अभ्यासे २,२७,१२.
अभ्युच्चयेन २,२०,७.
अभ्युदयः २,२७,७.
अभ्युदेत्य २,७,१३; २,७,१५.
अभ्युद्यतम् १९,११.
अभ्युपाश्रयेत् २९,१.
अमत्रम् ३, ३६.
अमत्रेण ३,२५.
अमत्रेभ्यः २,४,२३.
अमातृकस्य ११,१.
अमात्यान् २,२७,१०.
अमावास्यायाम् ३१,२१.
अमावास्यासु ९,२८.
अमृतः २२,७.
अमृतम् २,२४,१; २,२४,१.
अमृतत्वम् २,२३,५.
अमृतत्वाय २,५,१९.
अमेध्यैः १७,५; १६,२५.
अयाचितव्रतः २७,७.
अयाज्यः २,१०,९.
अयोगः २३,५.
अयोमिश्रा २,३५.
अरण्यम् २,२२,१; २,२२,१६; २, २२,२०.
अरण्यवासिनः २,९,१३,
अरण्ये ९,१७; ११,३४; २,२५,१५; २,२८,७.
अरण्येन २,२२,१७.
अर्थः २४,१९.
अर्थग्राहिणः २४,२३.
अर्थम् ८,१६; २०,१.
अर्धपञ्चमान् ९,३.
अर्धरात्रात् ९,२४.
अर्धशाणिपक्षम् २४,११.
अर्यम्णः २,२३,४; २,२३,५.
अर्हतः २,१०,१.
अर्हन्तम् १३,१३.
अलंकारः २,१४,९.
अलंकृतः २,२६,१८.

अलंकृत्य २,११,१७.
अलोलुपानाम् २०,८; २,२९,१४.
अवकीर्णी २६,८.
अवगाढः ११,१७.
अवगाहनम् २,२,९.
अवगाहेत १५,१६.
अवघ्रातम् १७,५.
अवतिष्ठेत २५,११; २,२२,१६.
अवधाय १७,१६; ३१,२४.
अवधुनुयात् २,१९,१३.
अवभृथः २,७,१०.
अवभृथम् २४,२२.
अवमृष्टम् १६,२५.
अवमेहेत् ३०,१६.
अवरः २,१३,१०; २,२४,४.
अवरवयसः १४, ११.
अवरवयसम् १४,२६.
अवरार्ध्यम् २,१६; २,२०,३.
अवरार्ध्येन २,६,१४.
अवरुध्य २,२८,६; २,२८,८.
अवरेषु ५,४; ५,४.
अवरोधनम् २,२८,४.
अवरोधे ९,२५.
अवर्णसंयोगेन २,३८.
अवलेखन° ८,५.
अवशिनः २,२८,२.
अवशिष्टम् २,२७,५.
अवसीदेत् २,२५,११.
अवसृजेत् २,२६,२४, २,२८,६; २,२८,७.
अवस्तरण २,६,१५.
अवस्फूर्जति १२,३; १२,३.
अवस्फूर्जेत् १२,५.
अवहारयेत् २,२६,९.
अवहितपाणिः ६,१०; १४,२२.
अवाङ्मुखः २,३८.
अवाचीनपाणिः २,४,५.
अवाप्तानि ४,२९.
अविकथयन् ६,१३.
अविकृतैः २१,२.
अविचिकित्सा १३,१०.
अविज्ञातम् २४,८.
अविद्वान् २,२८,१०.
अविधिना ११,२१; १८,३१.
अविनिपातिनः २,२९,५.
अविप्रक्रमणम् २,५,२.
अविप्रतिपन्ने ११,१२.
अविप्रतिषिद्धम् १२,६.
अविमनाः ६,१३.
अविरोधः २३,४.
अविशेषेण २,१४,११.
अविहितः २०,१४.
अविहितम् ११,२०.
अविहिता २०,१०.
अवृत्तौ १८,५.
अवेक्षेत १२,७; २,६,१७.
अवेक्ष्य २,१,१३; २,३,१५; २,२५, १२.
अव्यग्रः २,४,९; २,२१,२.
अव्यतिक्रमः २,१३,३.
अव्यपदेशः २,८,१३.
अशब्दः २२,७.

अशरणः २,२१,१०; २,२१,२१.
अशरीरः २२,७.
अशर्मा २,२१,१०; २,२१,२१.
अशिष्टः २,११,९.
अशुचिकरः २९,१८.
अशुचिकराणाम् २९,१७.
अशुचिकराणि २१,१२;१९.
अशुचिकरौ २९,१५.
अशुचिलिप्तानि २,२९.
अशूद्राणाम् १,५.
अश्राद्धेन १०,२८.
अष्टाक्यः १०,२.
असमयेन १३,९.
असंयोग° २१,८.
असमापत्तौ २,२७,१९.
असमुदेतः २,७,१७.
असंवृत्तौ १४,५.
असंवेशनम् २,१,१६.
असंस्कृतायाम् २,१३,४.
असूया २३,५.
अस्कन्दयन् २,१९,८.
अस्पर्शः २२,७.
अस्मत् २९,९.
अस्मत्सु २९,९.
अहन्यमानस्य २२,४.
अहविर्याजी १८,२९.
अहविष्यम् २,१८,३.
अहविष्यस्य २,१५,१७.
अहितम् २२,६.
अहिरण्ये ११,३४.
अहुतम् २,१५,१७.
अहुतेषु २,७,१५.

आ.

आकालम् ११,२९;११,३०;२,१५,८.
आकाशम् २,२२,४;२,२३,२.
आकृश्य २६,३.
आक्रोश° २,५,१३.
आक्रोशतः २,२७,१४.
आगम° १७,१३;२,५,१८.
आङ्गिरसेन २,२.
आचक्षते २,३,९;२,१८,४०;२,२५,४
आचमनकल्पः २,३,५.
आचमनम् १६,१२.
आचमने १५,१.
आचम्य १५,२. १५,१७. १५,२३; २,२,१.
आचरिते ८,११.
आचरेत् २२,८.
आचामयेत् १५,३; २,५.६;
आचामेत् ४,२०; ४,२१; ६,३६; १५,४; १५,११; १६,१; १६,२; १६,९; १६,१०; १६,१३.
आचारः २१,११;२,२३,९.
आचारम् २,६.१.
आचारात् ४,८.
आचार्य° ८,२०.
आचार्यः १,१३; ३,४३; ५,२१; ८,६; ८,२८; २,४;२४; २,५,४; २,८,६; २,१०,१; २,१४,३; २, २७,२०.

आचार्यकुलम् ८,२२; २,२१,१.
आचार्यकुलाय ३,३३.
आचार्यकुले २,११; १३,१८; २, २१,३; २,२१,६.
आचार्यदारम् १४,२४.
आचार्यदारे २६,११.
आचार्यपुत्रे ७,३१.
आचार्यम् ४,२३; ६,१३; ८,२०, ८,२३, २८.६; २,५,६; २,५.१५,
आचार्यवत् ७,२७. ७,३०; १४,१६.
आचार्यस्य ४,२५; ६,३४; २,५.११.
आचार्यहिते २६,११.
आचार्याः ७,१२.
आचार्यात् ५,७.
आचार्याभावे २,१४;३.
आचार्याय २,८,७.
आचार्यार्थस्य ७,२१.
आचार्ये ७,२०; १०,४; १०,१०; २६,११.
आचार्येण ५,१९.
आचिनोति १,१३.
आच्छादनम् २,२१,११; २,२२,१; २,२२,१७.
आच्छाद्य २,१८,४.
आच्छिद्य ७,४; ३०,२१.
आजिपथे २४,२१.
आजीवन्ति १८,१९.
आजृगुपम् ४,२४.
आज्य० २,२३,९.
आतच्य २९,१४.
आत्तनेत्रसाम् २,२०,१०.
आतुरव्यञ्जनानि २,१५,९.
आतुरस्य २,११,७.
आत्मन् २२,६; २३.१.
आत्मप्रयोजनः ३,३५.
आत्मप्रशंसाम् ७,२४.
आत्मयूपः २,२६,२.
आत्मलाभात् २२,२.
आत्मलाभीयान् २२,३.
आत्मवताम् २०,८; २,२९,१४.
आत्मसंयुक्तम् १०,२३.
आत्मसंयोगेन ८,६.
आत्माधीनम् १५,२२.
आत्मानम् २३,१; २,२१,१३.
आत्मार्थेषु ८,२६.
आत्रेयीम् २४,९.
आथर्वणस्य २,२९,१२.
आदधीत २९,६.
आदध्यात् २७,१.
आदिनः २,२८,५.
आदीप्य २८,१५.
आधाने २,११,१४.
आधाय २,२२,७.
आधास्यन् २,१,१३.
आधिम् १८,२०.
आनडुहम् १७,३१.
आनडुहेन ९,५; ९,५.
आनुपूर्व्यम् २,२२,६.
आनुमानिकात् ४,८.
आनुवाक्यम् ११,६.
आनृशंस्यम् २३,६.
आपणीयम् १७,१४.

आपदि ८,१६; २०,११; २,४, २५.
आपद्यमानः ८,२७.
आपत्तेन २,११,१०.
आपूर्यमाणपक्षस्य २,२०,३.
आप्रीतम् १७,१०.
आभिशस्यम् २१,८; २६,६,
आमन्त्रणम् २,१७,१३; २,२५,४.
आमन्त्रयते २,१७,१८.
आमन्त्र्य ६,३७.
आम्नातम् ११,३७.
आम्नायः २,२४,१.
आयच्छेत् २५,६;२,१२,१५.
आयतनम् ३२,२४.
आयुधग्रहणम् २,२५.१४.
आयुधम् २०,१२.
आयुधीयपुत्रः २,१७,२१.
आयुधे २,१६,२१.
आयुष्कामम् १,२०.
आरभते २,२९,१.
आरभन्ते २,१६,१.
आरभेत २८,९.
आरभ्य २३,२.
आरम्भण २,५,१९; २,२७.७.
आरात् ३१,२; ३१,३.
आरूढः ११,१६.
आरोग्यम् २,११,१७, १४,२९.
आर्जवम् २३,६.
आर्यः २,२७,८.
आर्यम् २,२७,१४.
आर्यवम् २३,६.
आर्यसमयः १२,८.
आर्यसमयेन १२,६.
आर्यस्त्रीणाम् २१.१३.
आर्याः २०,७;२९,९;२,३,१;२,१०, ११; २,२५,१३.
आर्याणाम् २०,८; २१,१७; २,२९, १४.
आर्यान् २,२६,८.
आर्याधिष्ठिताः २,३,४.
आर्यायाम् २,२७,९.
आर्यैः २८,१३;२९,१.
आर्षे २,११,१८.
आलभ्य २,३,३.
आलम्भ° १६,१४;१६१४.
आलिप्तमुखः ८,२.
आवम् २०,६.
आवर्जित° ४,२१.
आवर्तयेत् २६,१४.
आवसथ° २,८,१.
आवसथः २,२५,४.
आवसथम् २,६,१५.
आवसथा २,२५,९.
आवसथात् ३१,२.३१,३.
आवसथे २,२५,८.
आविकम् ३,७.
आवीसूत्रम् २,३६.
आवृत्य २३,२.
आशान् ५,१३.
आश्यान्नः १९,२.
आश्रमाः २,२१,१.
आश्रमाणाम् २,२४,१५.
आश्रावान् २.५,१९.

आश्वमेधिकम् २४,२२.
आषाढा° ११,२.
आसनगतानाम् २,१७,१७.
आसने २,२७,१५.
आसीदेत् ६,१०;६,११;१५,१८.
आसुरः २,१२;१.
आसेवते १८,११.
आहरणम् ७,२१.
आहरेत् ४,१३;७,२०;२७,२.
आहवनीयः २,७,२.
आहवनीयार्थे ३,४४;२,१६;३.
आहिताग्निः २,९,१३.
आहिताग्निम् २,७,१३.
आहूताध्यायी ५,२७.
आहृताम् १९,१४.

इ.

इच्छन् २,१८.३.
इत् २२,४;२,२४;८.
इति १,९,१;१०,१,२७; २,२; २,३७; २,३८;३,२६;४,६; ४,२४; ४,२८; ५,८; ५,१०; ५,१२; ५,२१;५,२३; ६,४; ६,३३; ७,५; ७,७; ७,११, ७,२१; ७,२४; ८,५; ८,७;८, १३; ८,१५; ८,२३;८,३०; ९,३; ९,१०; ९,२२;९,२४; १०,२;१०,४; १०,७; १०,८; १०,१०; १०,१२;१०, १४; ११,३; ११,१३;११,२८;११, ३३; १२,१; १२,२;१२,३;१२, ५; १२, १५;१३,१;१३,८; १३,९;१३,१०; १३,१३;१३,१७;१३,१९;१४,२४; १५,१९;१६,४;१६,६;१६,१३;१७ २३; १७,२८; १७,३१; १८,२; १८,१३; १८,२६;१९,४;१९,१२; १९,१४; १९,१६; २,६; २१,८; २१,१०;२१,१८; २२,५; २२,८; २३,६; २८,१५; २५,१२; २८,२; २८,१९; २९,१; २९,७; २९,६; २९,९; २९,१६; २९,१८; ३०,१; ३०,३; ३१,६; ३१,१२; ३१,१३; ३१,१४; ३१,१७; ३१,१८; ३१. २३; ३२,९; ३२,१०; ३२,१५; ३२,२४; २,२,३; २,३,२; २,३,९; २,३;१०, २,३,११; २,४,१४; २,४,१४; २,५,९; २,५, १६; २,६,२; २,६,८; २,६,९; २,६,११; २,६,१४; २,६,१५; २,६,१७; २, ६,१८; २,७,३; २,७,११; २,७; १३; २,७,१३; २,७,१३; २,७, १४; २,७,१४; २,७,१५; २,७; १६; २,७,१७; २,८,७; २,८,११; २,८,१३; २,९,६; २,९,१३, २, १०,३; २,१०,६; २,११,७; २, १२,१५; २,१२,२३; २,१३,६; २, १३,७; २,१३,१२; २,१४,६; २, १४,९; २,१४,११; २,१४,१२; २, १४,१३; २,१४,१३; २,१५,१३; २,१५,२१; २,१५,२३; २,१७,९; २,१७,१८; २,१७,१९; २,१७,२१; २,१७,२२; २,१८,४; २,१८,१६, २,१९,२; २,१९,२०; २,१९,२१ २,२१,१; २,२२,२; २,२२,४; २,

२२,१४; २,२३,२; २,२३,२; २,२३,६; २,२३,९;२,२३,९;२,२३,९; २,२४,१; २,२४,८; २,२४,१३; २,२५,४; २,२५,५; २,२५,१४; २,२६,२; २,२७,३; २,२७,१५; २,२७,१६; २,२७,२०; २,२८,१०; २,२८,१०; २,२९,१; २,२९,६; २,२९,१२; २,२९,१५; २,२९,१५.

इद्धे २,२९,७.

इन्द्रधनुः ११,३१; ३१,१७.

इन्द्रियकामम् १,२०.

इन्द्रियैः २३,२.

इन्ध्यात् १,१३.

इषुमात्रात् १५,१९.

इष्टम् ३,२६.

इष्टापूर्तम् २,७,३.

इष्टिः २७,२.

ई.

ईशाते २,२९,३.

ईक्षिरे २,२३,४;२,२३,५.

ईप्सन् २,१७,१०.

ईर्ष्यामि २,१३,७.

उ.

उ ३,२६.

उक्थ्यसंमितम् २,७,४.

उग्रतः ७,२०;९,२१.

उच्चरेत् ३१,१.

उच्चैः २,२३,९.

उच्चैस्तराम् ८,८.

उच्छिष्टः १६,११.

उच्छिष्टम् ३,२७;४,१;४,२;४,५;४, ११;६,३५;१७,३;३१,२४; २,९,७; २,१८,११;२,२०,२.

उच्छिष्टलेपान् १५,२३.

उच्छिष्टाशनवर्जम् ७,३०.

उच्यते २४,२२.

उत २,१३,७; २,१७,८.

उत्क्रामेत् २४,१३.

उत्तरम् ३,१०;२,४,२१.

उत्तरार्धे २,१८,१५.

उत्तरेण २,२३,५.

उत्तीर्य १५,११;२,१५,१०.

उत्पन्नायाम् ७,१४.

उत्पादयितुः २,१३,६.

उत्सन्नश्राद्धः २,२७.

उत्सन्नाः १२,१०.

उत्सर्जनात् २,५,१६.

उत्सृजन् ११,१३.

उत्सृज्यमानः २६,११;२,२१.१०;२, २१,२१.

उत्सादन° ८,५;११.१३.

उत्सिच्य २,१,१४.

उत्सृष्टान् २,३८,७.

उत्थानाभावात् २,२८,१.

उदकपूर्वाणि २,९,८.

उदकस्पर्शनविधिः २,२२,१४.

उदकान्तम् ११,२३.

उदकुम्भम् ४,१३.

उदकोपस्पर्शनम् १,२५;१,३१;२,६; ८,३०;१०,५;२,१,२३;२,१५,४.

उदगयने २,२०,३.
उदधान° २,३,२१.
उदधानानि २,१,१५.
उदपात्र° २,१७,१७.
उदवस्यति २,७,७.
उदाचारेषु ३,१५;८,३.
उदाहरन्ति १९,१३;१९,१६;२५,९; ३०,२३;३२,२३;२९,१३; २,१३, ७; २,१७,७; २,२३,३.
उदाहरिष्यामः २२,३.
उदीचीनम् २,१५,१७.
उदीच्यवृत्ति २,१७,१७.
उद्देश्य २,१९,१७.
उद्धर २,६,१८.
उद्धरेत् २,१७,१९.
उद्धार्य° २,१२,२३.
उद्धृतानि २,६,१७.
उद्धृतेषु २,७,१५.
उद्धृत्य २,२५,१२.
उद्ध्रियताम् २,१७,१८;२,१७,१९.
उद्यताम् १९,१४.
उद्यम्य १५,७.
उन्मत्त° २,११,९.
उन्मत्तः १९,१.
उन्मत्तम् २,१४,१.
उपचारः २,१,११.
उपजिघ्रेत् ७,४;७,८.
उपतिष्ठद्भ्यः २,८,७.
उपदध्यात् २,१,१४.
उपदिशन्ति २,४१; ५,८; १२,७; २, १,१२; २,१०,१०; २,१४,१८. २,१५,११; २,१७,१४; २,१८, १६; २,१९,२; २,२१,९; २,२१, २०; २,२२,६; २,२२,१५; २,२७, ३; २,२७,११; २,२९,१२.
उपदिशेत् २,१०,१२.
उपद्रष्टा २,६,२.
उपधमेत् १५,२०.
उपधानम् २,६,१५.
उपनयन° २,२१,३.
उपनयनम् १,८;१,३१;२,५;२,६.
उपनयनात् २,१५,२३.
उपनयीत १,१८.
उपनिधाय ३,३१.
उपनिषदाम् २,५,१.
उपमृज्य २,१५,१०.
उपयुङ्क्ते ५,७.
उपयुञ्जीत २८,७.
उपयोगे २,३,१३.
उपयोजयेत् ७,१८;१५,१५;२,१४,३; २,२०,१.
उपरि ३१,१५.
उपरिजानु २८,११.
उपरिशय्याम् २,६,१५.
उपरुन्ध्यात् ८,२६;२,९,११.
उपलभेत २,२१,१६.
उपलभ्यन्ते १६,१२;२,२४,१४.
उपलिप्तकेशश्मश्रुः ८,२.
उपलिप्ते १,५.
उपवासः ८,३०;२,१,४;२,३,१४.
उपवीतार्थे २,४,२२.
उपवेष्टिती ८,२.

उपद्युषम् ९,२२.
उपशोषयेत् २,१०,१६.
उपश्रोता २,६,२.
उपसंग्रहणम् ५,१९;१०,१५;१४,९.
उपसंग्रहणात् ७,२७.
उपसंग्राह्याः ७,१३.
उपसंग्राह्यौ ५,२३.
उपसंगृह्णीयात् ५,२२;६,२९;७,१३;
१३,१२;१४,१२.
उपसंगृह्य ८,२०;२८,८;२,५,४.
उपसंग्राह्यः ५,२१.
उपसंग्राह्याः १४,७.
उपसंजिघृक्षेत् ८,२०.
उपसमाधाय २,६,१.
उपसंहरति ४,३.
उपसीदेत् ६,१२.
उपस्तरणम् २,६,१५.
उपस्छाप्य २,५,४.
उपस्पर्शनम् २,३,७.
उपस्पृशन् २७,११; २,१८,४.
उपस्पृशेत् ७,१०; १५,७; १६,५;
१६,८; १६,९; १६,१४; २६,७;
२७,५;२,३,३;२,५,४;२,१९,१५;
२,२२,१३.
उपस्पृश्य १६,१०; २६,१४; २७,१;
२,१२,१३.
उपहतः १५,१६.
उपहतम् १६,२७.
उपहृतम् १६,३०.
उपाकरण° ११,७; २,५,१६.
उपाकुर्वीत ११,६.
उपाकृत्य ९,१;२,५,१.
उपात्तः १२,५.
उपादिशन्ति १३,१७.
उपानही ८,२.
उपानहौ ७,५.
उपायनम् १,५;१,२४.
उपालभेत ८,२९.
उपावर्तते २,७,१०.
उपांशु २,७,१४;२,२२,१९.
उपासने १५,१.
उपासीत ६.१३.
उपेतः २,९,७.
उपेत्य २,५,१५.
उभयान् २,१८,१६.

ऊ.

ऊर्जम् २,७,३.
ऊर्ध्वम् ९,२४.
ऊर्ध्वरेतसाम्
ऊर्ध्वान् ३०,२१.
ऊर्ध्वौ २,१९,१४.

ऋ.

ऋचम् ३१,२३.
ऋजुः ५,११.
ऋतु° २७,२.
ऋतुः १,३०.
ऋतुम् १,२३.
ऋतौ १,१७.
ऋत्विक् १४,११; २,८,६; २,२७,२०.
ऋत्विजे २,८,७; २,११,१९.
ऋत्विजम् २,१०,८.

ऋत्वे २,५,१७.
ऋद्धिम् १३,८.
ऋषभः २४,४.
ऋषयः ५,४; २,२३,४; २,२३,५.
ऋषिभ्यः १३,१.
ऋषीणाम् २,२४,३३.

ए.

एक° १९,७.
एकखुर १७,२९.
एकखुराः २,१६,१६.
एकधनेन २,१३,१३.
एकम् १२,५.
एकरात्रम् २,२०,३.
एकवत् २,१४,१२.
एकवस्त्रः ६,१९.
एकवाससः २,१५,१०.
एकसूक° १०,१७.
एकसूके ११,३३.
एकाग्निः २,२१,२१.
एकाध्यायी ६,२४.
एकान्त° २,२९,१४.
एकान्तसमाहितम् २०,८.
एके २,३७; ५,२१; ५,२३; ६,४; ६, ३३; ७,२१; ९,२४; १०,७; १०, १२; ११,३; ११,२६; ११,२८; १३,१३; १४,२४; १६,४; १६,६; १६,१३; १५,१९; १८,१३; २१, १०; २१,१८; ३०,१; ३०,३; २,६; ८; २,६,९; २,६,११; २,९,६; २, १२,१५; २,१२,३; २,१४,६; २,१४,९; २,१५,११; २,१५,२१; २,१७,१४; २,२१,१२; २,२२,६; २,२२,१५; २,२३,८; २,२९,१५.
एधान् ४,१४.
एनः २५,५; २,२८,१३.
एनसः २,६,२.
एषु ३,२,६.

ऐ.

ऐणेयम् ३,३.
ऐलकम् १७,२२.

ओ.

ओंकारः १३,६.

औ.

औदुम्बरः २,३८; २,१९,३.
औपवस्तम् २,१.५.
औपाकरणः १०,२.
औपासने २,३,१६.

क.

कण्व° २८,१.
कण्वः १९,३.
कपाल° २,२३,९.
कम्बलः ३,८.
करञ्ज° १७,२६.
कर्तपत्यम्° ५,३.
कर्ता २,२९,१,
कर्म १८,११;३०,१४;२,२,३;२,२,४; २,१६,१; २,२८,१३.
कर्मणाम् २,८,१२.
कर्मणि २,४,१९.
कर्मन्यासे २,२८,२.

कर्मफलशेषेण ५,५.
कर्मफलैः २,२४,११.
कर्मभिः २,२,७; २,११,१४; २,१३, १; २,१६,१; २,२४,११.
कर्मयोगे १२,९.
कर्मसमाप्तम् २४,२४.
कर्मसु २९,४; २,९,१२; २,१४,१६; २,२२,१८; २,२४,३; २,२९,१.
कर्माणि १,५; ४,२६; ४,२९; ५,१०; २८,९; २,११,१; २,१६,१; २, २१,५; २,२२,७.
कर्माभ्यासः २६,७; २९,१८.
कर्मावयवेन २,२४,१५.
कर्शयेत् २,२७,१०; २,२८,५.
कर्षे २,१६,१४.
कल्पः २,१९,१०; २,१९,२०.
कल्पते २,५,१९;२,२३,५.
कल्मषम् २४,२५; २८,१८; २९,१.
कल्याणी २,४,१४.
कविः २२,५; २३,१.
कषायपः २७,१०.
काज° २,२२,१५.
काञ्चुकी ८,२.
काण्डम् ११,६.
काण्डसमापने ११,२.
काण्डोपकरणे ११,१.
काण्व° २९,७.
काम° २३,५;२६;१३.
कामकृते २,२८;१२.
कामम् २,९,११; २,१७,१९.
कामलिङ्गेन २,४,१.
कामात् २,११,२०.
काम्यम् २,१३,१२.
काम्यानि १,९.
कायाः २३,२.
कार्यम् २,१८,१३; २,२३,९.
कार्याः २,२२,१८.
कालाभिनियमात् २,१६,७.
कालतः २,१५,१३.
काले ३१,२१.
कापायम् २,४१.
कासम् २,३,२.
किण्व° २०,१२.
कीनाशस्य २,२८,२.
कीर्तयेत् ६,३०.
कीर्तिम् २,२४,३.
कीलालौषधीनाम् १७,२५.
कुक्कुट° २१,१५.
कुटुम्बिनः २,७,१.
कुटुम्बिनम् २,६,५.
कुटुम्बिनी २,२९,३.
कुटुम्बे २,७,२.
कुणिक° १९,७.
कुत्स° १९,७.
कुत्सयित्वा १७,४.
कुनखि° २,१२,२२.
कुमाराः २,२६,१२.
कुमारीम् २,२६,१८.
कुमार्याम् २,२६,२१.
कुमालनाय ३२,२४.
कुरुते ७,१२.
कुर्यात् २,४,५.

कुर्वीत ११,६;१३,९;२,११,१२.
कुलटायाः १९,१५.
कुलधर्माः २,१५,१.
कुलाय २,२७,३.
कुशलम् १४,२६.
कुसृत्या ३१,२३.
कुहक° २०,५.
कृच्छ्र° २७,८.
कृच्छ्रम् १३,९;२५,८;२७,६;२७,७.
कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यासः २८,२०.
कृतप्रायश्चित्तः २७,९.
कृतभूमौ १७,८.
कृताकृतम् २,१८,१७.
कृतान्नम् १७,१७.
कृतान्नस्य १८,३.
कृतावसथः २,८,१.
कृषिः २,१०,७.
कृष्टे ३०,१८,
कृष्णधान्यम् २,१८,२.
कृष्णम् ३,३;३.४;२७,११;२,१४,७.
कृष्णाः २,१४,७.
कृष्णाम् ९,२२.
कृष्णायसम् २,१६,१८.
कौत्स° २८,१.
कौत्सः १९,४.
क्याकु १७,२८.
क्रयधर्मः २,१३,११.
क्रयशब्दः २,१३,१२.
क्रव्यादसाम् २१,१५.
क्रियते २,१५,१४.
क्रियताम् २,१७,१८;२,१७,१९.
क्रुञ्चक्रौञ्च १७,३६.
क्रोधः २३,५.
क्रोधम् २,१८,३.
क्रोधयेत् २,१८,३.
क्रोधादीन् ३१,२५.
क्रोशः २,२६,७.
क्लीबः १८,२७.
क्लीबम् २,१४,१.
क्षत्रवृद्धिम् ३,९.
क्षत्रिय° १,३.
क्षत्रियः १४,२५.
क्षत्रियप्रभृतीनाम् १८,९.
क्षत्रियम् १४,२७;२४,१.
क्षत्रियवत् २,१०,७.
क्षत्रियस्य १,२१.
क्षवथुम् २,३,२.
क्षवथौ १६,१४.
क्षायी २,३,११.
क्षीणपुण्या २,१७,८.
क्षीयन्ते २,४,१४.
क्षुद्रपशुमान् २,१६,११.
क्षुद्राचरितान् ३२,१८
क्षुद्रान् ३२,१८.
क्षेत्रम् २,२६,१;२,२८,१.
क्षेत्रे २,१३,७.
क्षेत्रेण ९,७.
क्षेमकृत् २,२५,१५.
क्षेमम् २३,३;२,२१,२.
क्षेमप्रापणम् २,२१,१४;२,२१,१६.
क्षेमे २,५,१८.
क्षौम° २,४०.

ख.

खट्व° १७,३७.
खड्गमांसेन २,१७,१.
खड्गोपस्तरणे २,१७,१.
खट्वाङ्गम् २९,१.
खट्वायाम् ६,४.
खण्डेन २४,१४.
खराजिनम् १८,१९;२८,२१.

ग.

गच्छतः २,१३,१.
गतिः १३,११;१३,१४;१३,१६;१४,५.
गते २,८,१४.
गतौ २,४,२७.
गत्वा २१,९.
गन्धर्व° २०,६.
गमयेत् ७,१६;२,१०,१३.
गर्भद्वादशेषु १,१८.
गर्भम् २४,८.
गर्भशातनम् २१,८.
गर्भाः २,१५,२०.
गर्भान् २,१५,५.
गर्भाष्टमेषु १,१८.
गर्भैकादशेषु १,१८.
गवाम् ९,२५.
गव्यः २४,२१.
गव्यूतिः १८,१.
गव्येन २,१६,२६.
गान्धर्वः २,११,२०.
गार्हभम् ३२,२५.
गार्हपत्यः २,७,२.
गार्हस्थ्यम् २,२१,१.
गावः २,१४,७.
गावौ २,११,१८.
गीत° १०,१७;२,२५,१४.
गुणहान्याम् २,१७,५.
गुणान् २.१०,२.
गुप्त्वा ४,२४.
गुरवः १४.७.
गुरुः ६,३१.
गुरुकर्मसु ५,२७.
गुरुतल्पगामी २५,१;२८,१५.
गुरुदारम् २५,१०.
गुरुम् ६,१;६,३३;७,१७;८,१४;८,१७. २४,२४.
गुरुषु १०,२.
गुरुसखिम् २१,९.
गुरुसंनिधौ १०,१४.
गुरुसमवाये ७,१४.
गुरून् २,२५.१०.
गुरूणाम् १५,१.
गुरोः २,२०;७,२;७,१२;८,१५;८,२४. ३२,१०;२,५,३.
गुरौ ७,१२;८,२७.
गुर्वीससखिम् २१,९.
गुहाशयम् २२,५.
गुहाशयस्य २२,४.
गृहमेधिनोः २,१,१;२,१,१५;२,३, १२.
गृहमेधे ४,१९;२,२५;७.
गृहमेधोपदेशनम् २,७.
गृहस्थस्य २,९,१३.
गृहाणाम् २,७;३.

गृहाणि ८,२३.
गृहान् २,२२,८.
गो° ८,२९;२,८,५.
गोत्रेण ६,३०.
गोपयेत् ४,२३.
गोरक्ष्य° २,१०,७.
गौः २,८;७.
गौरवम् ६,३४,
गौरसर्षपाणाम् २,१९,१.
ग्रहणे ११,३०.
ग्रामसूकर° १७,२९.
ग्रामम् ९,१७.
ग्रामारण्ययोः ११,९.
ग्रामे २,२५,१५.
ग्रामेण ९,७.
ग्रामेभ्यः २,२६,७.
ग्रामेषु २,२६,४.
ग्राम्याणाम् २१,१५.
ग्राम्यारण्यानाम् २,१६,२८.
ग्रासाः २,९,१३.
ग्रासावरार्ध्यम् २,१७,१६.
ग्रासे २,२८,१०.
ग्राहयेत् ८,२५.

घ.

घोषयेत् ११,८.

च.

च ५,१८;८,२३.
चक्षुर्निरोधः २,२७,१७.
चक्षुषी १६,७.
चङ्क्रम° २,५,८.
चङ्क्रम्येत २९,१.
चतुर्थकालाः २५,१०.
चतुर्थकाले २७,११.
चतुर्मेधः २,१७,२२.
चमसः २,१९,३.
चरतः २,६.
चरन्तम् ३,२६.
चरवः २,२२,१८.
चरितानिर्वेशस्य १८,१२.
चरितब्रह्मचर्यम्
चरिते २,२७,१,
चरित्वा २४,२०;२,१२,२३.
चरेत् ३,३५;२०,१;२४,१५;२४,
२४;२७,६;२,२१,१०;२,२२,२;
२,२३,२.
चरेयुः २९,८.
चर्यमाणम् २०,३.
चलनिकेतम् २२,४.
चलम् १९,६.
चाण्डालः २,२,६.
चाण्डालोपस्पर्शने २,२,८.
चातुर्मासीषु १०,१.
चारणम् १४,१३.
चारी १८,३०.
चिकित्सकस्य १९,१५.
चिकीर्षन् ६,२८.
चिन्तयन् २३,१.
चूर्णानि २,१९,१.
चेटः १७,३७.
चेष्टति ६,२८.
चोदयेत् १४,३.

छत्त्रम् ७,५.
छन्दःकल्पः २,८,११.
छन्दसः ११,३५.
छन्दोविचितिः २,८,११.
छम्वट्कार° १२,३.
छर्दयित्वा १०,२०.

ज.

जगतः२३,२.
जघन्यः २,११,१०.
जघन्यसंवेशी ४,२८.
जघन्यानि २,१६,६.
जटिलः २,३१.
जनकः २,१३,७.
जन्मतः १,४.
जपेत्२६,१३;२७,१;३१,२३;२,७,१४.
जप्यकर्मणि १५,१.
जयति २,२४,१५.
जातिपरिवृत्तौ २,११,१०;११.
जातिम् २,२,३;२,६,१.
जायापत्योः २,१४,१६.
जिह्वाछेदनम् २,२७,१४.
जुहुयात् २६,१३;२,३,१६;२,७,१५;
२,१५,१७;२,१५,१८;२,१७,१९;
२,२२,१२.
जुहोमि १२,५.
ज्ञातिधनम् २,१४,९.
ज्ञातिम् २८,६.
ज्ञातिषु १०,३.
ज्ञानात्२३,२.
ज्ञापयेत् ८,१६.
ज्ञेयात् २३,२.
ज्या २,३४.
ज्येष्ठः २,१४,६;२,१४,१५.
ज्येष्ठम् २,१३,१३;२,१४,१२.
ज्येष्ठसामगः २,१७,२२.
ज्येष्ठस्य ४,११;२,१४,७.
ज्यैष्ठ्यम् २,२४,१५.
ज्योतिषम् २,८,११.
ज्वलन्त्यः २,२४,१४.
ज्वलिताम् २५,२.

ड.

डेरिका २५,१३.

त.

तदर्थेषु २,१४,३.
तद्धितेषु २,२९,४.
तनुत्यजः २,२६,३.
तन्तुम् २,१३,७;२,१३,७.
तपः ५,२;१२,१;१२,२;१२,२;१२,५;
२५,६;२,२४,८.
तपसा २,२४,१५.
तपस्विनः २,२६,१४.
तपस्वी ५,११.
तप्यते १२,२.
तमितोः २,१२,१५.
तर्पयँस्तु २,७,१३.
ताडनम् २,२७,१५.
तामली २,३७.
तालन° २,५,९.
तिल° २,१६,२३.
तिलानाम् २,२०,१.
तिष्येण २,२८;१९.
तीर्थे २,१६,२५;२,२०,१६.

तीव्रतरा २,१६,१४.
तु २,४,२४.
तुल्यगुणेषु २,१७,१०.
तुषाधिष्ठानम् २,२०,११.
तुष्टिः २३,६.
तूलम् ३२,२४.
तृण° १५,१४.
तृणसंवाहः ११,८.
तृणैः २,२२,२;२,२३,२.
तृप्तिम् २,१८,१८.
तेजस्कामम् १,२०.
तेजस्कामम् २२,६.
तैलम् २,१९,२१.
तैल्याम् ९,२.
तोक्म २०,१२.
तोषयित्वा २,१३,१३.
त्यागः २३,६.
त्रपु २,१६,१८.
त्रयीम् २,२४,८.
त्राणम् २,२७,२०.
त्रिःश्रावणम् १३,९.
त्रिःसहवचनम् १३,९.
त्रिणाचिकेतः २,१७,२२.
त्रिमधुः २,१७,२२.
त्रिवर्षपूर्वः १४,१३.
त्रिवृत् २,३३.
त्रिषवणम् २८,११;२,१८,४.
त्रिसुपर्णः २,१७,२२.
त्रैविद्यकम् १,२३;२,६.
त्रैविद्यवृद्धानाम् २,२३,९.
त्र्यहम् ११,२७.

द.

दक्षिणा २,७,८;२,१७,९;२,२५,२.
दक्षिणाः ४,३.
दक्षिणानाम् ३१,८.
दक्षिणापराम् ३१,२,
दक्षिणामुखः २,१९,१.
दक्षिणामुखाः २,१५;१०.
दक्षिणावृत्तानाम् २,३३.
दक्षिणेन २,२३,४;१,२५,५.
दक्षिणोदग्द्वारा २,२५,५.
दण्ड° २,१०,६.
दण्डः २,३८;२,३८.
दण्डताडनम् २,२८,२.
दण्डम् २,११,१;२,११,२;२,२९,८.
दण्डाः ८,३०.
दण्डार्थे २९,१.
दण्ड्यः २,२६,१९.
दत्तम् ३,२६.
दत्त्वा १८,६;१८,१५.
ददत् २७,१०.
दधि २,८,८.
दधिधानी २९,१३.
दधिधान्याम् २९,१४.
दध्यात् १५,१२.
दन्तप्रक्षालन° ८,५.
दन्तप्रक्षालनम् ३२,९.
दन्तप्रक्षालनानि ८,२२.
दन्तस्कवन° २,५,९.
दमः २३,६.
दम्भः २३,५.

दर्पति १३,४.
दर्शनार्थः ८,१७;८,२२;२८,६.
दर्शनीयापत्यः २,१६, ०.
दशवर्षः १४,२५.
दह्रे ९,१३.
दात्र° २,२२,१५.
दानम् १२,१६;२,१०,४;२,१३,११.
दानानि २,९,८.
दाने २,१४,१८.
दान्तः ३,१९.
दायम् २,१४,१;२,१४,५;२,१४,११.
दायादः २,१४,६.
दायाद्यम् २,१०,४.
दायेन २,१३,२.
दारम् २,२२,७;२,२७,१०.
दारव्यतिक्रमी १८,१९.
दारुमयम् १७,१२.
दारे ७,२७;२,१,१८;२,११,१२.
दारेण २,१,१७.
दासकर्मकरम् २,९,११.
दासाः २,४,२०.
दास्य° २,१०,१६.
दास्या १६,३१.
दिधिषुपति° २,१२,२२.
दिवा ११,१९.
दिव्यान् २,७,१६.
दिशः २,१५,२२.
दीक्षितस्य १८,२५.
दोविनारः २,२५,१३.
दुर्दर्शम् २२,८.
दुर्विवक्तुः ३२,२४.
दुष्टभावः २,२६.१९.
दुष्प्रलम्भः २०,५.
दुहितरम् २,११,१५.
दुहिता २,१४,४.
दुहितृमतः २,१२,२.
दुहितृमते २,११,१८;२,१३,१२.
दृढधृतिः ३,२१.
दृप्तः १३,४.
दृष्टः २,१३,८.
देव° २०,६.
देवता ३०,२२.
देवताः २,१६,३.
देवतानाम् ३१,५.
देवताभिधानम् ३१,४.
देवताभ्यः २,४,६.
देवतार्थे ३,४३.
देवम् ६,१३.
देवानाम् ११,३.
देवेभ्यः १३,१.
देशतः २,१५,१३.
देशविशेषे २,१४,७.
देशे ११,२३.
देहत्वम् २,२४,२.
देहत्याम् २,४,२.
दैवप्रश्नेभ्यः २,११,३.
दैवे २,११,१९.
दैवेन २,२९,६.
दोष° २,२,५.
दोषः २,१३,४.
दोषफलम् २९,२.
दोषफलसंशये २,१२,१९.

दोषफलासु २,२,७.
दोषम् १४,४.
दोषवत् २६,१२.
दोषवत्सु २९,४.
दोषवन्ति २१,१९.
दोषवान् २,१३,५.
दोषाणाम् २३,३.
दोषान् २३,४;३१,२५.
द्रव्यकृशः २,१७,१०.
द्रव्यपरिग्रहेषु २,१४,१७.
द्रव्यपरिग्रहैः २,२६,१७.
द्रव्यपरिसंग्रहेषु २,२०,१५.
द्रव्याणाम् २,२२,१५.
द्रव्याणि २,२,३;२,१२,१;२,१४,१५;
२,१६,२३;२,१८,७.
द्रव्येण २,१६,२५.
द्रुह्येत् १,१४.
द्रोहः २३,५.

ध.

धर्म° २०,६.
धर्मः २०,६;२०,७.
धर्मम् १३,४;२०,३.
धर्मकृत्य° २९,१४.
धर्मकृत्येषु ७,१८;२,१४,३.
धर्मगोपायम् ४,२४.
धर्मचर्यया २,११,१०.
धर्मज्ञसमयः १,२.
धर्मतः ७,१९.
धर्मपरः २,२६,१४.
धर्मपुरस्कारः २,६,५.
धर्मप्रजासंपन्ने २,११,१२.
धर्मप्रल्हादन ३२,२४.
धर्मभेदात् २,४,७.
धर्मयुक्तः २,८,६.
धर्मयुक्ताः २,१४,१४.
धर्मयुक्तेषु २,२०,१५.
धर्मरुचिः ५,११.
धर्मविप्रतिपत्तौ ४,१२.
धर्मव्यतिक्रमः २,१३,८.
धर्मशेषान् २,२९,१५.
धर्मसंनिपातः २८,१०.
धर्मसमाप्तिः २,२९,१३.
धर्महानिः २०,४.
धर्माः २,२५,१.
धर्मात् २,१३,१२;२,२७,१.
धर्मातिक्रमे १३,४.
धर्मान् १,१;१,१२;२०,१.
धर्मानुष्ठानम् २,२,३.
धर्मार्थ° २४,२३.
धर्मार्थकुशलम् २,१०,१४.
धर्मार्थम् २,६,१;२,१३,१२.
धर्मार्थयुक्तैः ४,२३.
धर्मविप्रतिषिद्धान् २,२०,१९.
धर्माहतेन २,१६,२५.
धर्मेण २,६,४.
धर्मेभ्यः १,१२;८,३१.
धर्मेषु २१,१९;२,२९,५.
धर्मोपदेशात् ३२,१२.
धर्मोपनतस्य १८,१४,
धार्मिकम् २,२७,१४.
धार्म्यः १५,२२.
धार्म्यम् ७,२१;२९,८;२,२६,९.

धुर्यवाहप्रवृत्तौ २६,२.
धेनुभव्या ३१,१२.
ध्रुवः २२,७;२३,२.
ध्वंसते २,२४,८.
ध्वंसति २,२४,९.

न.

नखवादन° २,२०,१३.
नागरम् २,२६,६.
नगरेषु २,२६,४.
नयति २,१३,७.
नरक° २,१९,१.
नरकः १३,४;२,२७,६;२,२९,९.
नरकाय १२,१३.
नवानि २,१८,७.
नाकपृष्ठे २३,१.
नाद° १०,१७.
नाना २,१,२२;२,४,७.
नानाकर्मणाम् २,२३,१०.
नामधेयग्रहण° ३,२७.
नामधेयम् २९,१.
नाशने २,२८,६.
नाड्यः २,२६,२१; २,२७,८; २,१७,९.
नास्तिक° २०,५.
निकष° ८,१३.
निकाम° २,७,१४.
निगमेषु ९,४.
निगन्तव्यम् १३,१०.
नित्यः २२,७;२३,२;२,४,९.
नित्यप्रततः ४,४;२,७,१.
नित्यप्रश्नस्य ११,२१.
नित्यभक्तिकाः २,९,१०.
नित्यम् १३,१३;२,१,१२;२,१,१५;२, ४,२१.
नित्यश्राद्धम् २,१८,५.
नित्या १४,१०;२८,९;२,२५,७.
नित्यानुवादम् २,१४,१३.
निदध्यात् ४,१४.
निनयेत् २,४,२३.
निपुणः २३,२.
निपुणम् २२,८.
निमित्तम् २,१०,१.
निमित्ते २०,३;२,१८,१३.
नियमः २,५,१६;२,२१,६.
नियमम् २,२३,१.
नियमविलोपः २,१०,१.
नियमाः ४,७.
नियमातिक्रमणम् २,२७,१८.
नियमातिक्रमम् ४,२५.
नियमातिक्रमात् ५,४.
नियमातिक्रमे २,१२,१८.
नियमारम्भणः २,२७,७.
नियमेन २,५,१५.
नियमेषु ५,१;२,५,१८.
नियमैः २,१०,१६.
नियुञ्ज्यात् २,४,१९;२,१०,१५.
निरवसाययन्ति २,१४,१२.
निराकृत्य २,८,२१४.
निरुक्तम् २,८,११.
निर्ऋतिम् २६,८.
निर्घात° २३,३;२३,५.
निर्लिखितम् १७,१२.

निर्वपेत् २,६,१६.
निर्वेश° २९,१८; २,१२,२२.
निर्वेशः २४,१०.
निर्वेशम् २,१०,१२.
निर्वेशाभ्युपाये २,२६,२४.
निर्हण्यते २९,१;२४,२५;२८,१८.
निर्हृत्य २३,३.
निलये २,२,६,
निवपेत् २,२५,१२.
निवर्तते २,९.
निवर्तन्ते ५,१०.
निवर्तयेत् ४,२७.
निर्वीतिः ६,१९.
निवृत्तम् ८,३१.
निवृत्तेः ८,३०.
निवेदनम् २,१७,११.
निवेशनम् १७,१.
निवेशे १३,१८;१३,२१.
निःशृङ्खण° २,५,९.
निःश्रेयस° ९,१३;२,१६,२.
निःश्रेयसम् १,७.
निष्ठच° २,५,९.
निष्ठा २,१५,२५;२,२३,९;२,२९,११.
निष्फलाः २०,२.
निःस्रवति ५, २.
निहितम् २२,६.
निहीनतर २,५,५.
नीचैः ५,१६;२,२३,९.
नीवीम् १६,१४.
नीहारे ११,२५;११,३१.
नुदन्ते २५,१०.
नृत्त° २,२५,१४.
नैमित्तिके २,१४,१८.
नैय्यग्रोधस्कन्धजः १,३८.
नैय्यमिकश्राद्धम् २,१९,१९.
नैय्यमिकानि १३,२१.
नैष्णरीप्यम् २७,३.
न्यस्तायुध° २,१०,११.
न्यायवित् २,८,१३.
न्यायविदः २,१४,१३.
न्यायसंहितान् २२,१.
न्युप्य २,३,१५.

प

पक्व° २,१८,१४.
पङ्क्तिदूषणाः २,१७,२१.
पङ्क्तिपावनाः २,१७,२२.
पचने २,३,१६.
पञ्चनखानाम् १७,३७.
पञ्चाग्निः २,१७,२२.
पणमानम् २,१०,८.
पण्डितः २३,३.
पण्यानाम् २०,११.
पततः ३१,१९.
पतति २१,१०;२९,१०;२,२७,११.
पतनीयवृत्तिः २९.१७.
पतनीयानाम् २८,१४.
पतनीयानि २१,७;२१,१८.
पतनीयेभ्यः २,१९.
पतनीयौ २९,१६,
पतित° ९,९;२,११,९.
पतितम् २८,६;२,१४,१.

पतितस्य २१,१९.
पतितायाम् २८,९.
पतितैः २१,५.
पतिवयसः १४,२१.
पत्नी २,२३,९.
परतल्पगामी २,१७,२१.
परतल्पान् २१,९.
परत्वम् २,२७,५.
परदारम् २,२६,१८.
परपरिग्रहम् २८,१.
परम् २,२१,१७;१,१,२;२,२३,११.
परमगुरुसंस्थायाम् २,१५,८.
परमा २२,७.
परमेष्ठी २३,२.
परशु° २,२२,१५.
परस्यात् २,२०,४.
पराः २,२४,१४.
पराङ्मावृत्त° २,१०,११.
परारीक° १७,२६.
परावतः २,७,१६.
परिक्रुष्टम् १८,१७.
परिचक्षते ११,२५;१७,२७;३२,२९;
२,१०,११;२,१७,२०;२,२०,१४.
परिध्वंसा २,२,७.
परिभाण्डम् २,१४,८.
परिमाणेन ३०,२.
परिमृजेत् १६,३;१६,९.
परिमृज्य २,३,१५.
परिमृष्टम् १७,११.
परिमोक्षम् २,२१,१२.
परिमोषणम् २,२८,११.
परिवाद° २,५,१३.
परिवापनम् १०,६.
परिवास्य २५,१.
परिविन्न° २,१२,२२.
परिविन्न° २,१२,२२.
परिविविदान २,१२,२२.
परिवृज्जानः २,५,१९.
परिवृत्तौ २,२,३.
परिवृद्धिः २,२,४.
परिवेषे ११,३१.
परिव्राजः २,२१,७.
परिवत्सु ११,३८.
परिषेचनम् २,३,१५;२,३,१७;२,३,
१८;२,४,७.
परिसमूहेत् ४,१८.
परिसमूह्य ४,१६.
परिसंवत्सरात् २,८,७;२,१५,२१.
परिसंवत्सरान् २,१५,५.
परिहरमाणः ८,२८.
परिहाप्य १३,९;१७,१५;२५,११;३०,
१४;२,१०,६;२,१४,१;२,१५,५.
परीक्षार्थः २९,६.
परीवाद° २३,५.
परीवादान् ३१,८.
परीष्ठ° २,१२,२२.
परुषम् ३१,५.
परेत्य २,१३,७.
परेभ्यः २,२७,२.
परेषाम् २,१७,५;२,२४,४.
परोक्षम् २,३,९.
परोपवासः २,१७.

पर्णम् २,२४,१०.
पर्णैः २,२२,२;२,२३,२.
पर्यवदध्यात् ३,४०;१०,२८.
पर्याहित° २,१२,२२.
पर्युषितम् १७,१७.
पर्युषितैः ११,४.
पर्वणि २६,१४.
पर्वसु २.१,४;२,३,८.
पलाण्डु° १७,२६.
पवित्रम् २,३,९.
पवित्रार्थान् २७,२.
पवित्रैः २६,७.
पशुकामम् १,२०.
पशुपस्य २,२८,३.
पशुम् १८,७;१८,१५.
पश्चात् २,३,१५.
पाकयज्ञेन २६,८.
पाकार्थम् २,२२,१५.
पाचयेत् २,८,४.
पाठाः १२,१०.
पाणिग्रहणात् २,१,१;२,१४,१६.
पाणिपादम् २,१९,१.
पाणिसंक्षुब्धेन ४,२१.
पाणिसमूढम् २,१२,५.
पाणेः २,२७,५.
पादः २,२७,११.
पादप्रक्षालन° ११,१३.
पादावनेक्ता २,२६,१५.
पादुकयोः १०,२५.
पादुकौ ८,२.
पादूनम् २,१३.
पापकम् २,१२,१६.
पापकृतः २,२४,९.
पाप्मानम् २,६,२०.
पारायणस्य ११,७.
पार्थिवान् २,७,१६.
पार्वणेन २,१,११.
पालाशः २,३८.
पालाशम् ३२,९.
पावमानीभिः २,२.
पावमान्यादिभिः २,६.
पाशिनः १९,१५.
पिण्याकम् २,१८, १.
पितरः १९,१४;२०,६;२,१६,३;२,१८, १८.
पितरम् ८,२३.
पितरि १०,४;१४,६.
पिता १,२७;१४,२५.
पितापुत्रौ १४,२५.
पितामहः १,२७.
पितामहादि २,५.
पितुः ४,११;२१,८;२,१४,८;२,१५,२.
पितृ° १,१७.
पितृभ्यः १३,१.
पितृलिङ्गेन २,४,५.
पितृणाम् २,१६,२४.
पितॄन् २,१६,७;२,१७,८;२,१८,१६.
पितृव्य° १४,११.
पिप्पलि° २०,१२.
पिशाचभिक्षा २,१७,८.

पिष्ट° १७,१९.
पुण्यः १९,४.
पुण्यक्रियासु २९,५.
पुण्यकृतः २,२४,१४.
पुण्यम् ३१,१४.
पुण्यफलेषु २,१४,१७.
पुण्यस्य १९,९;१९,१०.
पुण्याहम् १३,८.
पुण्याहे २,२९,७.
पुत्रः २,१३,५;२,१३,६.
पुत्रत्वस्य २८,९.
पुत्रम् ८,२५;२,१३,७;२,१४,१२.
पुत्राः २,१३,१.
पुत्राभावे २,१४,२.
पुत्रेभ्यः २,१४,१;२,१४,११.
पुनः १३,४.
पुमांसः २,१६,१२.
पुरम् २२,७;२,२५,२;२,२५,५.
पुरस्कार° २,६,५.
पुरस्कृत्य २,५,४.
पुरस्तात् २,२५,४.
पुरा २,७,१४;२,१३,७;२,१६,१,
पुराणम् २,२२,२४.
पुराणे १९,१३;२९,७;२,२३,३.
पुरि २,२५,३.
पुरुषवधः २१,८.
पुरुषवधे २,२७,१६.
पुरुषसंस्कारः२,२३,१०.
पुरुषाः २,२६,५.
पुरुषात् २,१५,२.
पुरोडाशाः २,२२,१८.
पुरोहितम् २,१०,४.
पुष्करसादि° २८,१.
पुष्करसादिः १९,७.
पुष्टि° २,३,१२.
पुष्टिः २,४,९;२,१६,१५;२,१६,२२.
पुष्टिकामः २,१८,१९;२,२०,३.
पुष्टिम् २,७,३;२,१८,३.
पुष्टयर्थेन २,२०,३.
पुष्यति २,२०,८.
पुष्ये २,२८,१०.
पूः २२,४.
पूजयेत् २,५,४.
पूजयेयुः २,४,२०.
पूजा ८,२१;१३,२;१४,१०.
पूजाम् २,७,१२.
पूजायाम् ३०,५;२,६,६.
पूतिखषः १७,३७.
पूतिगन्धः १०,२२.
पूतिगन्धे ११,३१.
पूर्त २,७,३.
पूर्वः २,११,११.
पूर्ववत्याम् २.१३,४.
पूर्वापरान् २,५,१८.
पूर्वेण ३०,७.
पूर्वेषाम् २,१३,८.
पृथुक० १७.१९.
पृष्ठतप् २७,१०.
पैशुन० २६,७.
पैशुनम् २३,६.
पोषम् २,२०,८.
पौरसख्यम् १४,१३.

पौर्णमास्याम् ९,१;९,२;२७,१.
पौल्कसः २,२,६.
प्रकीर्णकेश° २,१०,११.
प्रकीर्णकेशः २५,४.
प्रकृतयः २,२४,१४.
प्रकृतिवत् २,१०.
प्रकृत्या १८,१०.
प्रक्षालनम् २,२०,११.
प्रक्षालयीत २,२८;३,३६.
प्रक्षाल्य ६,१;१५,१७;१५,१७;१५, २३;२,२,१;२,१९,१.
प्रचलाक° २५,१३.
प्रजा २,१२,१४.
प्रजागुप्तये २,२६,४.
प्रजानिम् २,२४,८.
प्रजादानम् २,२३,७.
प्रजानिःश्रेयसम् ९,१३.
प्रजानिःश्रेयसा २,१६,२.
प्रजानीयुः २,१५,२२.
प्रजापतिः १९,१४.
प्रजापतिम् २,२४,१.
प्रजापतेः २,२४,७;१३.
प्रजाम् ३,२६;३२,२४;२,७,३;२,११, १७;२,२४,१.
प्रजायसे २,२४,१.
प्रजावृद्धिः २,७,४.
प्रजाम् २,२,३.
प्रणयेत् २,११,१;२,२९,८.
प्रणिहितात्मा ४,२९.
प्रति १२,९;३२,६.
प्रतिगृहीतृनः २,१५,१३.
प्रतिगृह्णीयात् २,२२,११.
प्रतिग्रहणम् २,१०,४.
प्रतिग्राह्याणि १८,१.
प्रतिघातम् २,५.
प्रतिच्छन्नम् २,१८,१४.
प्रतिजानीते २,६,२.
प्रतिदाप्यम् २,२६,८.
प्रतिपक्षेण ९,११.
प्रतिपत्तव्यम् २,१०,१०.
प्रतिपद्यते २,२,३.
प्रतिपद्येत ७,२५; १३,६; २,६,२;२. ११,३.
प्रतिपन्नेन २,१६,२५.
प्रतिपादयति २,१४,१५.
प्रतिपादयन्ति २,१५,१३.
प्रतिपादयिता २,२०,१६.
प्रतिपादयेत् २,११,१७;२,११,१९.
प्रतिपानार्थम् २८,२१.
प्रतिपुरुषम् २,१.
प्रतिमुखम् २,१२,११.
प्रतिराद्धः २४,२१.
प्रतिलभ्य २,२१,१०.
प्रतिवचनः २,३,११.
प्रतिषिद्धाचारेषु २६,७.
प्रतिषिद्धानाम् २१,१४.
प्रतिषेधयन्ति २८,३.
प्रतिषेधयेत् ८,२०;८,२०.
प्रतिसंहरेत् ८,७.
प्रतिसूर्यं ११,३१.
प्रतीक्षा २,१५,१०;२,२२,१७.
प्रतीच्छामि २२,६.

प्रतीयात् २,२९,१५.
प्रतिदाम् १७,३३.
प्रत्यक्षफलत्वात् २,२३,८.
प्रत्यक्षवत् २,१२,२१.
प्रत्यक्षेण २,२४,२.
प्रत्यभिवदेत् १४,२०.
प्रत्ययम् २,१५,१०.
प्रत्यवरोहेत् २,८,१.
प्रत्यवायः २,१३,९.
प्रत्याचक्षाणानाम् ३,२६.
प्रत्याचक्षीत १४,३.
प्रत्याचक्षीयाताम् २,४,१३.
प्रत्यापत्तिः २४,२५;२८,१८;२९,१.
प्रत्यासन्नः २,१४,२.
प्रत्युत्तिष्ठेत् २,४,१६.
प्रत्युत्थाय १४,११;१४,१७.
प्रत्युपविष्टः १९,१.
प्रत्युपवेशयते १९,१.
प्रत्युपसीदेत् ६,२४.
प्रदक्षिणीकुर्यात् २,१२,११.
प्रदक्षिणीकृत्य ७,२;३२,२०.
प्रदरोदके १५,५.
प्रदोषे ९,१;११,३६.
प्रधानैः २,८,१३.
प्रब्रूयात् ३,३१;२,३,१०.
प्रभवन्ति २३,२.
प्रभुम् २२,६.
प्रभूनैधोदके १५,२२.
प्रमत्तः २९,२.
प्रमाणम् १,२;२,२३,९
प्रमादात् २,२८,७.
प्रमादे २,२८,८.
प्रमीयते २,१६,१२.
प्रमुक्तः १९,१६.
प्रयच्छेत् २,११,१५.
प्रयतः ११,२३;१५,२;१५,३;१५,१३;
१५,१७;१५,२३;१६,९;२,१७,४.
प्रयतम् १७,११.
प्रयताः २,३,१.
प्रयताय १४,१९.
प्रयमणम् १५,१०;१५,२२.
प्रयुञ्जानः २,१३,१०.
प्रयोगात् १२,११.
प्रयोजने २,२६,३.
प्रयोजयिता २,२९,१.
प्रवचनयुक्तः ३२,१.
प्रवहेत् ११,८.
प्रवृत्तानि २,२२,३;२,२३,२.
प्रवृत्तिः १२,१२.
प्रवृत्तिकारणम् ४,४.
प्रवेशयेत् ३,३९.
प्रव्रजति २,२१,८;२,२१,१९.
प्रव्रजितः १८,३१.
प्रव्हः १६,१.
प्रशंसन् २,२४,८.
प्रशंसा २,२३,६.
प्रशस्तः २,१९,५.
प्रशस्तम् ३१,१४.
प्रशस्ताः २,१२,३.
प्रश्न० २,११,३.
प्रश्नम् २,२९,७.
प्रसन्नमनाः २,१७,४.

प्रसवाः १३,७.
प्राचार्य° ८,२०.
प्राचार्याय ८,२०.
प्राचीनावीतिः २,४,५.
प्राञ्जलिः ५,१७;२,१०,११.
प्राजापत्यः २,७,१.
प्राणप्रवृत्तिम् २,२१,१०.
प्राणम् २,१२,१५.
प्राणवियोगात् २,११,१.
प्राणवृत्तिम् २९,१.
प्राणसंशये २,२८,१२.
प्राणायामशः २६,१४.
प्राणिनः २२,४.
प्राध्वम् २२,८.
प्रायत्य° ३१,२१.
प्रायम् २,१७,१४.
प्रायश्चित्त° २६,१०.
प्रायश्चित्तम् १,२९;२,६;२५,१३.
प्रायश्चित्तार्थः २४,४.
प्रावरणम् ३०,१४.
प्रावृत्य ३०,१५.
प्राश्नाति ४,१.
प्रासादे १७,७.
प्रियात् ८,१४.
प्रीणाति २,१६,७.
प्रीति° १२,१२.
प्रीतिः ४,१०;२,१६,२४;२,१६,२६.
प्रेङ्खोलनम् २,२०,१२.
प्रेङ्खौ ३१,१६.
प्रेतसंकल्पम् १०,२६.
प्रेतान्ने ११,२५.
प्रेतेषु २,१५,४.
प्रेषण° ८,१५.
प्रैषकरः १८,२८.
प्रोक्षणम् २,२,१.
प्रोक्ष्य १५,१५;१६,७.
प्रोक्षेत् २,३,९.
प्रोथयित्वा २,१२,२.
प्रोदकयोः १०,२४.
प्रोदकीभावात् २,१९,१४.
प्रोवाच २,१६,१.
प्लवः १७,३३.
प्लवेत् २,३०.
प्लावनम् ५,१८.

फ

फल° ११,५;२,२,४;२,१६,२३;२,१९,१६.
फलतः २,२२,५;२,२३,२.
फलम् ५,७;२,२३,११.
फलवन्ति १,५.
फलविशेषः ३०,५;२,१६,७;२,२९,२.
फलाभावे २,२८,१.
फले २,२८,१०.
फलैः २,२२,२;२,२३,२.
फाणित° १७,१७.

ब

बद्धः १९,१.
बधिर° २,२६,१६.
बन्धु° २,११,१७.
बर्हिण° २५,१३.
बलयः २,३,१२.

बलीनाम् २,३,१५;२,३,१८.
बलीयः ३०,९.
बलीयसी ४,८.
बल्वज° २१,१.
बस्तः २,१४,१३.
बस्तस्य २,१९,१.
बस्ताजिनम् ३,६.
बहिः १३,११;२,२५,५.
बहिर्लोम १८,१९;२८,२१.
बहुपादे ८,९.
बहुपुत्रः २,१६,२०.
बहुमित्रः २,१६,२०.
बादरः २,३८.
बाह्येषु ९,१८.
बाध्यः २,२६,१८;२,२८,१०.
बिभ्यन्तः २,१३,७.
बिभ्रत् २७,१०.
बीजानि २,१३,७.
बीजार्थाः २,२४,६.
बीभत्समानः २,५,४.
बुद्धिपूर्वम् २,२५,११;२,२६,१९.
बुद्धे २,२१,१४;२,२१,१६.
बुभूर्षा २,१०,१.
ब्रह्म ५,२;९,१३;१३,६;१३,७;१३,१० १३,१७.
ब्रह्मचर्य° ३१,२१.
ब्रह्मचर्यम् १,२३; २,६; २,३,१३;२, २४,८.
ब्रह्मचर्यवान् २,२१,८;२,२१,१९.
ब्रह्मचर्यविधिः २,१८.
ब्रह्मचारि° २,११;३,२६.
ब्रह्मचारिणः २,१७;४,४;५,१०;८,१ २,९,१३;२,२१,६.
ब्रह्मचारिणि. ७,२९.
ब्रह्मचारी ३,२६;४,२९;५,११;२,९, १३.
ब्रह्मणि १३,१६.
ब्रह्मयज्ञः १२,३.
ब्रह्मवत् ५,७.
ब्रह्मवर्चसकामम् १,२०.
ब्रह्मवर्चसम् ३,२६.
ब्रह्मवर्चसिनः २,१६,१०.
ब्रह्मविदः २,१७,१४.
ब्रह्मवृद्धिम् ३,९.
ब्रह्मसदने २,४,४.
ब्रह्महत्याम् २५,१०.
ब्रह्महसंस्तुताः १,२७.
ब्रह्महा २३,१.
ब्रह्मोज्झम् २१,८.
ब्राह्मण° १,३;२४,२१.
ब्राह्मणः ३,२८;५,१६;१४,२५;२७, ११;२९,६;२,२,६;२,४,२४;२,४, २७.
ब्राह्मणम् १,९;१,१०;१,१८;३,९;३, २६;७,७;७,११;१०,८;१२,१;१७, २८;१८,२६;३०,२०;३०,२२;२,७, ११;२,७,१५;२,१२,६;२,१३,६;२, २०,३.
ब्राह्मणमात्रम् २४,७.
ब्राह्मणवचनात् २,१,१९.
ब्राह्मणस्य १,२१;२,३३;२,३८;३,३; १५,२२;१६,१४;१८,१०;२०,१;

३१,६;२,१०,४;२,१२,५;२,२७,१७.
ब्राह्मणस्वानि २,२६,२.
ब्राह्मणाः २,१६,३.
ब्राह्मणान् २,१०,१५;२,१२,७;२,१७,४;२,१८,१५;२,१८,१६;२,१९,२२.
ब्राह्मणाय २,४,१६.
ब्राह्मणेन ९,१३;२,४,२५;२,११,५.
ब्राह्मणेभ्यः २,२६,१.
ब्राह्मणोक्ताः १२,१०;१२,१४.
ब्राह्मण्याम् २,१७,२१.
ब्राह्मे २,११,१७.

भ.

भक्तापचयेन २५,७.
भक्ष्यम् १७,३०.
भगिनीषु १४,९.
भजेत २०,८;२,२९,१४.
भतृव्यतिक्रमे २७,२०.
भद्रम् ३१,१३.
भरुज० १७,१९.
भर्ता ७,१७.
भर्तारम् ७,१६.
भर्तुः २,१४,१८.
भविष्यपुराणे २,२४,६.
भागिनः २,९,५;२,१४,१४;२,२९,१.
भार्यायाः २,१४,९.
भार्यायाम् २,१५,८.
भावि २,२८,१.
भास० १७,३५;२५,१३.
भिक्षणे २,१०,१.
भिक्षा ७,१४.
भिक्षाम् १९,१४; २४,१५;२८,१९; २९,१.
भिक्षाचर्यम्. ३,२५.
भिक्षाचर्ये २६,११.
भिक्षायाम्. ७,१४.
भिषक् १८,२१.
भुवः १२,५.
भूः १२,५.
भूतम् २,३,१०.
भूतदाहीयान् २३,३;२३,४;३१,२५.
भूतबलिः १२,१६.
भूतसंप्लवात् २,२४,५.
भूतिकर्मसु १३,८.
भूमिप्रचले ११,३०.
भृत्यानाम् २,२६,१.
भृत्ये २,२६,२२.
भेजिरे २,२३,४.
भैक्षम् ३,२७,३,४३.
भोक्तव्यः २,१९,६.
भोक्ता २,२०,१९.
भोगान् २८,७;२८,११;२,२०,१९.
भौमम् २,१४,७.
भ्रुक्षेपण° २,५,९.
भ्रूणघ्ने २९,१.
भ्रूणहा १९,१६;२८,२१.

म.

मघासु २,१९,२२.
मत्त° २,११,९.
मत्तः १९,१.
मत्स्य ११,३१.
मथितम् २,१८,१.

मद्यम् १७,२१.
मधुपर्कः २,८,७; २,८,८.
मधुपर्काई° २,८,५.
मनसा ११,२४.
मनुः २,२४,११;२,१६,१.
मनुष्यप्रकृतीनाम् ११,३.
मनुष्यशिरसः १७,३९.
मनुष्यस्य २१,१५.
मनुष्यान् २०,१२.
मनुष्येभ्यः १२,१६.
मनोजवता २,२३,७.
मन्ता २,२९,१.
मन्त्र° २,३,१६.
मन्त्रवतः २,१५,१२.
मन्त्राणाम् १२,९;२,३,१३.
मन्थति २९,१४.
मन्यु° २३,५;२६,१३.
मन्युः २९,७.
मरीच° २०,१२.
मर्त्य° २,२४,१.
मलवद्वाससा ९,१३.
महानदम् २७,१.
महापथम् १६,१४.
महापथे ११,१०.
महायज्ञाः १२,१५.
महाराजम् २,२०,३.
महासत्त्राणि १२,१५.
माङ्गिष्टम् ३,१.
मातरम् ८,२३;१४,२४.
मातरि १०,४;१४,६.
माता ७,१६;२८,९.
मातापितरौ १,१७;२,१५,६.
मातापित्रोः २,१०,१.
मातुः २१,८; २,११,१६; २,१५,२; २,१९,२.
मातुल° १४,११.
मात्रे ७,१५.
मानम् २,१८,१४.
मानसम् ११,२५.
मापयेत् २,२५,२.
मारणे २,२८,६.
मार्गम् १८,१.
मार्दवम् २३,६.
मार्ष्टि १९,१६.
माली ८,२.
मासिश्राद्धे २,२०,१.
माहिषेण २,१६,२७.
मितभोजनाः २५,१०.
मिथः १३,१६;२९,८;२,११,२०.
मिथुनौ २,११,१८.
मिथुया २,१३,१२.
मिथ्या २८,१६.
मिथ्याधीत° २६,१०.
मीमांसमानस्य २,६,१९.
मीमांसितस्य २,६,१९.
मुक्तः २४,२१.
मुक्तम् २,२१,११.
मुञ्ज° २१,१.
मुण्डः १०,८.
मुनिः २,२१,१०;२,२१,२१.
मुनेः २,९,१३.
मुसलम् २५,४.

मुहून् ८,२२.
मुहूर्तम् ११,३२.
मुह्येत् २३,१.
मूक° २,२६,१६.
मूढः १५,१३.
मूलम् ३२,२४.
मृगयोः १९,१५.
मृगी° १७,२३.
मृत्युः ३२,२४.
मृदुः ३,१७;५,११.
मृदुरः १७,३९.
मृन्मये १७,९.
मृन्मयेन २,६,११.
मृषोद्यम् २३,५.
मेखला २,३३.
मेधाम् २,२,३;२,१८,३.
मेधाविनः २,२९,५.
मेध्यम् १६,१४;१६,२४;२,१८,२८.
मैथुनम् २,२६;२,५,१६.
मैथुनात् २,२६,२३.
मैथुने ९,१२;२,१३,४.
मोक्षः २५,४.
मोघम् २,१३,७.
मोदेत २२,८.
मोहः २३,५.
मौञ्जी २,३३;२,३५.
मौनम् २,२१,१.

य.

यच्छेत् २६,११.
यजुः १२,५.
यजुष्पवित्रेण २,२.
यजेत २६८.
यज्ञ° २७,२.
यज्ञः ४,४; २,७,१;२,१०,१;२,१०,४. २,२६,२.
यज्ञतन्त्रे २,११,१९.
यज्ञम् २,२४,८.
यज्ञार्थे १८,२६.
यज्ञे ११,३;१७,१३.
यज्ञेषु १३,७.
यज्ञोपवीती ६,१८;१५,१;२,१९,१८.
यत् १२,३.
यथाम्नसम् २,९,१.
यथोक्तम् १३,३८;२,१०,१२;२,१७, १६.
यथोपदेशम् ४,१६;१४,१०;२,४,९; २,५,४;२,२१,२.
यन्ता २,२०,१७.
यमसादने २,१३,७.
यमसू° १७,२३.
यमस्य २,१३,७.
यव° २,१६,२३;२,२३,९.
यशः २,१८,३.
याचन् १९,१६.
याजक° २९,८.
याजनम् २,१०,४.
याथाकाम्यी ४,१९.
यानम् ७,५,८,१२.
यावता २,१५,३;२,१५,२२.
युक्तः २२,८;२,५,१८;२,१२,४.
युक्तम् १४,२;२,२३,७.
युक्ता २,१२,४.

युगपत् २,१२,९.
युग्मान् २,२५,१२.
युग्यघासः १८,१;२८,३.
युनक्ति २,५,१८.
युवमारिणः २,१६,२०.
युवा २,२६,१८.
योक्ता २,२०,१५.
योग ६,२६.
योगः २३,६;२९,१४.
योगमूलः २३,३;२३,५.
योगाः २,१०,१०.
योगान् २२,१.
योगेन १३,१९.
योजनम् २,२६;६.
योनिसंबन्धे २१,८.
योनिसंबन्धेभ्यः २,११,१६;२,१५,२.
योनिषु २,२,७.

र.

रक्तदन् ७,११.
रक्षथ २,१३,७.
रक्षा १८,१.
रक्ष्यम् २,२६,६.
रक्ष्ये २,२६,२३.
रजः १९,६;२,२४,८.
रजस्वलः ७,११.
रथः २,१४,८.
रसान् १७,१५;२०,१२;२,८;३.
रसानाम् २०,१५.
रसैः २०,१५;६,१४.
रहःशीलः ३,१४.
राक्षसः २,१२,२.
रागान् २०,१२.
राजकुलात् २,४,२०.
राजनि १९,१६.
राजन्य° १४,२३;२,४,१८.
राजन्यः३,२९;५,१६;२,२,६.
राजन्यम् १,१८.
राजन्यस्य २,३४;२,३८;३,५.
राजन्ये २,४,२५.
राजवति २,२९,७.
राजा २,८,६;२,१०,१४;२,११,१;२,१४,५;२,२५,१५;२,२६,२;२,२७,२०;२,२९.८.
राजाधीनेभ्यः २,२५,१४.
राजानम् ८,२३;२,७,१२;२,१०,१३;२,२८,१३.
राज्ञः ३१.५;२,११,५;२,२५,१.
राज्ञा २-२६,२२.
राज्ञाम् १८,२८.
राज्ञे २,८,७.
राद्धिः २,१६,१४;२,१६,१७;२,१६,२१.
राध्यति १२,१३.
राहुदर्शनात् २,१७,२५.
रिक्तः १०,८.
रिक्तपाणिः १५,७.
रिक्तपाणिना ८,२३.
रुद्राय ३१,२३;२,४,२३.
रुपम् २,२,३.
रेतोधाः २,१३,७.
रेभायति २,१,४,१३.
रोगसंबन्धान् २,४,१२.

रोगान् ३०,१०.
रोगाविष्ट° २,२६,१६.
रोदन° १०,१७.
रोषः २३,५.
रोहिणीम् ९,२२.
रोहिण्याम् ९,२.
रौद्रः २,४,६.
रौद्रीम् ३१,२३.
रौरवम् ३,५.

ल.

लक्षणकर्मणात् २,२९,१३.
लक्षणम् २,२९,१४.
लक्ष्मण° १७,३६.
लाभम् ३,२५.
लिखित्वा २,१,१३.
लिङ्गम् २,१२,२३.
लिङ्गनः २,२९,६.
लुप्यते ८,२१.
लेखा २,१,१३.
लोकम् २,२४,१५.
लोकयोः २,२,३.
लोकान् २,७,१६;२,२६,१.
लोके १३,१८;२२,५;२,१,१२.
लोकौ २०,९;२,४,१५;२,११,४;२,२९,१४.
लोभः २३,५.
लोमसंहरणम् २,५,१६.
लोष्टम् ३०,२१.
लोहितकेन २४,१४.
लोहितस्य १६,१४.
लोहेन २,१८,१३.
लौकिकम् २०,१.
लौकिक्या १३,७.
लौहम् १७,११.

व.

वक्ष्यामः २,२५,१.
वचनम् १३,९;२,२४,७.
वणिज्या २०,१०.
वत्सतन्तीम् ३१,१५.
वध° २,१०,१६.
वधम् २,१०,११.
वध्यः २.२७,९;२,२७,१६.
वध्यात् २,२७,२०.
वध्यानाम् ९,२६.
वपनम् १,९.
वपायाम् १८,२५.
वपेरन् १०,७;२,३,८.
वमज्जनम् ३२,७.
वयसः १५,७.
वयस्यम् १४,२६.
वयोविशेषे १४,१४.
वयोवृद्धः २,१७,१०.
वर्जयते १८,३३.
वर्ण° २,२९,१५.
वर्णः २,११,१०.
वर्णज्यायसाम् १३,२;२,११,८.
वर्णपरिध्वंसायाम् २,२,७.
वर्णम् २५,११;२७,११;२,२,३.
वर्णयोः २४,६.
वर्णव्यतिक्रान्तायाम् ९,१२.
वर्णाः १,३.

वर्णानाम् १,६;२,२५,१;२,२६,११.
वर्णान्तरे २,१३,४.
वर्णे १,७.
वर्तमानः २,२१,२.
वर्तमानाः २,२४,३.
वर्तयन् २,२२,२;२,२३,२.
वर्तयेत् २,२२,१०.
वर्तेरन् २,२९,४.
वर्त्मनि २४,१२.
वर्धते १३,१७.
वर्धयन्ति २,२४,३.
वर्षति ११,८.
वर्षम् २,२३,७.
वर्षीयान् २३,२;२,२७,७.
वशाम् २०,१२.
वंश्याः ७,१२.
वषट्काराः १२,३.
वषट्काराणाम् १२,३.
वहेरन् २,१२,१;२,१२,२.
वाक्यसमाप्तिः १२,४.
वाक्यानि १३,८.
वाग्यतः २४,११,३०,८;२,१२,१३;२, १२,१४;२,१९,१.
वाचम् २,१२,१३; २,२१,१०;२,२१, २१.
वाचयीत २,२०,३.
वाचा ११,२३;१३,७;२,२६,१८;२, २८,१०.
वाचि २,२७,१५.
वाजसनेयकम् १७,३१.
वाजसनेयिब्राह्मणम् १२,३;१२,७.
वाणिज्य० २,१०,७.
वातः १२,३.
वाते ११,३१;११,३२.
वादित्र° १०,१७;२,२५,१४.
वानप्रस्थः २,२१,१८.
वानप्रस्थस्य २,२२,६.
वानप्रस्थ्यम् २,२१,१.
वापनम् २,३,६.
वापयेत् २;३२.
वायति १२,३.
वायात् १२,५.
वायुः ११,८.
वायुम् २,२२,४;२,२३,२.
वारयीत २,१२,९.
वारुणीभिः २६,७.
वार्क्षः २,३८.
वार्धुषिकः १८;२२.
वार्धाणस° १७,३६.
वार्धाणसस्य २,१७,३.
वार्ष्यायणिः १९,५;२८,२.
वार्ष्यायणीयम् १९,८.
वासन्तिक° ११,२०.
वास्तु २,४,२३.
वास्तोष्पतये ३१,२३.
विकथाम् १३,७.
विकल्पस्य २२,४.
विकिराणाम् १७,३२.
विकृताः १७,३९.
विक्रीणीयात् २०,१३.
विचित्य २,११,३;२,२९,६.
विजानीयात् ९,२२.

विज्ञायते २,६,२०;२,७,५;२,७,१६.
वितथः २,६,२.
वित्तम् २,२६,१.
विदध्यात् २,२६,४.
विदुषः २,२८,११.
विदेयम् २,२५,९.
विद्यते १३,५;१३,११;१३,१४;१३, १६;२१,५;२२,२;२४,२५;२८,१८; २९,१;२९,१;२९,१४;२,१३,९;२, १३,११;२,१४,१६;२,१५१,५;२, २४,११;२,२५,१५.
विद्यया २०,१५;३०;१;२,५,१४;२,५, १५.
विद्या १,११;३०,३;२,२९,५;२,२९; ११.
विद्याकर्मा १,१२.
विद्यातः १,१५.
विद्यानाम् ११,३०;२,५,१;२,५,१४.
विद्याम् ७,१२;७,१९;८,२५;११,७; १२,९;२,२२,७;२,२४,८.
विद्यायाः २,२१,४.
विद्यार्थस्य १,८;२,१७;२,२१,६.
विद्यार्थाः २,२६,१३.
विद्यासंप्रदाने २,५,१८.
विद्युत् ११,२७.
विद्युति ९,२१;११,२५.
विद्योतते १२,३.
विद्योतमाने ९,२२,१२,३.
विद्योतेत १२,५.
विधयः १२,१०;१२,१४.
विधिः ११,२२;२७,७.
विधिना २३,६; २४,२४; २८,१८; २९,१.
विधिम् २,१४,१३.
विधीयते २,१३,१०.
विधूय २२,५.
विनश्यति २,१७,९.
विनिमयः २०,१४.
विनियोगे १३,१६.
विनिहितात्मा ८,२७.
विनीतानाम् २०,८;२,२९,१४.
विपश्चित् २२,७.
विपाकात् १०,२७.
विप्रतिपन्नम् २,२७,४.
विप्रतिपन्नानाम् २,१०,१२.
विप्रतिषिद्धम् १३,२०;२,१४,१०;२, २१,१५.
विप्रतिषिद्धा २,८,१२.
विप्रतिषेधे ३०,९.
विप्रवासे २,१४,१८.
विप्रव्रजत २९,९.
विप्रोष्य ११,११.
विब्रूयात् ३२,२२.
विभजेत् २,१४,१.
विभागः २,१४,१६.
विभाजः २३,२.
विरते ११,३२.
विरमेत् ९,५.
विरसस्य १८,३.
विराजति २३,१.
विराट् २,३,११.
विरुद्धः २,२३,९.

विरूढः २,२४,२.
विरोचेत २,५,१५.
विलयनम् २,१८,१.
विवहमानाः २९,८.
विवादे २,२९,५.
विवाहः २,१०,१;२,१२,४.
विवाहे २,११,१७;२,१३,१२.
विशिष्टः २,२२,५;२,२३,२.
विशिष्टान् २,२३,८.
विशेषात् २,२५,१.
विशेषेण २,१३,९.
विषम् ३२,२५.
विषमगताय १४,१५.
विषमगते ७,२०.
विषयम् २२,५.
विषये २,२५,११;२,२५,१५.
विष्टपे २२,८.
विष्णुक्रमाः २,७,९.
विसृजेत् २,१२,१३.
विसोर्णायाः २३,२.
विस्रम्भपूर्वाः २,५,१०.
विहरन्तः २५,१०.
विहारात् १०,७.
विहारे २,९,९.
विहितः २,९,१०.
विहितम् १६,१२;२,२१,११;२,२२,१.
विहिता २,१३,१.
वीतः ६,१५.
वृक्षम् ११,१६.
वृक्षे ३,२६.
वृणोति २,१०,८.
वृत्तम् ८,१;२०,८;२०,८;२,२९,१४.
वृत्ति° ८,२४;२,१७,१७.
वृत्तिः ६,३४;७,२६;७,२७;७,३१;२४, १६;२८,१९;३०,४;२,५,५;२,२२, १७.
वृत्तिम् १८,८;१८,१५;२१,४.
वृत्ते १३,१८;१३,२१;२,२,६;२,२६, २०.
वृत्तेषु २,१७,१६.
वृत्तौ २,४,१५.
वृथाकर्माणि ४,२०.
वृद्धतराणाम् ५,१३;१३,३.
वृद्धतराय १४,१४.
वृद्धतरे ७,२९.
वृद्धाः २,२९,५.
वृद्धान् २,४,१२.
वृद्धानाम् १३,१५;१५,१;२०,८;२, २९,१४.
वृद्धिम् २७,१०.
वृष्टिः ११,२७.
वृहति ३२,२४.
वेत्ता २,१३,७.
वेदः २,८,१०.
वेददक्षिणाम् ७,१९.
वेदयन्ते २,१८,१८.
वेदशब्दः २,८,१२.
वेदस्य २,२९,१२.
वेदाः १,२;२,२३,९.
वेदाध्ययनम् १,५.
वेदाध्यायः २,८,५.
वेदाध्यायम् २४,६.

वेदाध्यायी २,१७,२२.
वेदान् २,२१,१३.
वेदानाम् २,६,४.
वेदितव्यम् २,२४,१२.
वेदेभ्यः १,९.
वेष्टितशिराः ६,१०;१४,२२.
वेष्टिती ८,२.
वेश्म २,२५,२;२,२५,३.
वैणः २,२,६.
वैभाजनम् २२,७.
वैभीतकान् २,२५,१२.
वैरमणः १०,२.
वैरयातनार्थम् २४,१.
वैशस्य ३,६.
वैशेषिक २,२५,१.
वैश्य° १,३;२४,२३;२४,१८.
वैश्यः ३,३०;५,१६;२,२,६.
वैश्यम् १,१८;१४,२८.
वैश्यस्य १,२१;२,२६;२,१८;३,२.
वैश्ये २४,२;२,४,२५.
वैश्वदेवे २,३,१;२,९,५.
वैषुवतम् २२,७.
वैहायसम् २,४,८.
व्यतिक्रमे २,२७,६.
व्यतिव्रजेत् १४,३०;२८,८.
व्यञ्जनेभ्यः २,२६,१२.
व्यभजत् २,१४,११.
व्यभिहास° ८,१५.
व्यर्थाः २,२६,१७.
व्यवहरेत् २०,११.
व्यवहरेत २०,१६.
व्यवहारे २,१६,१७.
व्यवेयात् १०,१६.
व्याकरणम् २,८,११.
व्याख्यातम् २,१६,२८;२,२१,१७.
व्याख्याताः २,१५,१;२,१७,६;२,२५,१;२,२६,३.
व्यावर्तते १३,७.
व्याहृतिभिः २,३.
व्युदक° ११,२८.
व्युदस्यन् २०,११.
व्युदासन्त्रण° ८,१५.
व्युपजाव° ८,१५.
व्युपतोद° ८,१५.
व्युवाच ३२,२४.
व्यूढः २८,४.
व्रजम् २,२८,५.
व्रतम् २,१,१;२,१,१५;२,१,१७;२,१८,४.
व्रतानि ३०,६.
व्रतेन ३०,२;३०,३.
व्रतेषु १,२२.
व्रात्य २,७,१३;२,७,१४;२,७,१५.
व्रीहि° २,१६,२३;२,२३,९.

श.

शकृत्पिण्डेन ९,५.
शठ° २०,५.
शतबलेः २,१७,२.
शब्दकर्मसु १०,१९.
शब्दम् १०,१६.
शब्दार्थ° २,८,१२.
शमः २३,६.
शाम्याप्रासात् ९,६;९,२२.

शय्योपाः २८,३.
शयीत ३२,१६.
शय्या २,१,२१;२,३,१३;२,२५,९.
शय्यायाम् २,२७,१५.
शय्यासने ८,११.
शरणम् २,२२,२१.
शरभ० १७,२९.
शरावेण २४,१४.
शरीरन्यासः २,२१,६.
शल्यक० १७,३७.
शल्यकृन्तस्य १९,१५.
शवशिरध्वजः २४,११.
शस्त्रम् १८,१९.
शाखान्तरे १०,१८;१२,४.
शाखाम् २,६,४.
शाणी २,४०.
शान्तः ३,१८.
शान्तिः २,६,६.
शालान्तरे २,१७,८.
शाश्वतिकः २३,२.
शास्ता २,१०,१२.
शास्तुः ७,२६.
शास्तुम् २,६,२.
शास्त्रम् १२,१२;२,१०,१३.
शास्त्रैः १३,२०;२,१०,१२;२,१४,१०;
२,१५,२४;२,२१,१५.
शिखा १०,८.
शिखाजटः २,३२.
शिखायाः १०,९.
शिपिविष्टः २,१७,२१.
शिलोञ्छः २,१०,४.
शिलोञ्छन २,२२,१०.
शिल्पाजीवानाम् १८,१८.
शिवम् २,४,२३;२,५,३.
शिश्नच्छेदनम् २,२६,२०.
शिश्नम् २५,१.
शिष्टेषु २,२४,३.
शिष्येभ्यः ३२,१२;२,५,१८.
शीक्षा २,७,११.
शील० २,११,१७.
शीलयेत् ३०,७.
शुक्रम् १०,२३;१७,१८;१७,२०.
शुचयः २,१८,६;२,२५,१३.
शुचिः २२,७.
शुचीन् २,१५,१२.
शुचौ ११,२३;२,४;२३;२,१८,६.
शुद्धा १९,७.
शुन्धनम् ३०,२१.
शुल्कम् २,२६,९.
शुश्रूषमाणः ६,१३.
शुश्रूषा १,६;१४,६;२८,९.
शूद्र० १,३,९,९.
शूद्रः ५,१६;१७,१;२६,९;२,२६,१५,
२,२७,९.
शूद्रगमनम् २१,१३.
शूद्रतः ७,२०;७,२१.
शूद्रम् १४,२९;२,४,१९;२,४,२०.
शूद्रमिथुनौ २,६,९.
शूद्रवत् २,१३.
शूद्रवर्जम् १८,१३.
शूद्रस्य १,६;२६,४;२,२७,१४
शूद्राः २,३,४.

शूद्रान्नम् २,१८,२.
शूद्राय ३,४१.
शूद्रायाम् ९,११;२६,७;२,२७,८.
शूद्रे २४,३.
शूद्रेषु २,२९,११.
शूद्रोच्छिष्टम् २१,१७.
शूद्रोत्पन्नः २,१७,२१.
शूराः २,२६,३.
शृङ्खाणिका १६,१४.
शेषः २,२९,१२.
शेषभोजी २,८,२.
शेषस्य २,१७,१६.
शौचतः २,१५,१३.
श्मशानम् २,२३,१०.
श्मशानवत् ९,९.
श्मशानसंस्तुताः २,५.
श्मशानानि २,२३,४.
श्मशाने ९,६.
श्मश्रुभिः १६,११.
श्यावद° २,१२,२२.
श्यावान्तपर्यन्तौ १६,१०.
श्रद्धाम् २,२४,८.
श्रद्धायाम् १२,५.
श्राद्धकल्पेन २,१९,२२.
श्राद्धभोजने ११,२६.
श्राद्धम् २,५,१६;२,१७,१४;२,१७,२३.
श्राद्धशब्दम् २,१६,१.
श्राद्धस्य २,१७,२०.
श्राद्धे २,१७,२१;२,१७,२२.
श्राद्धेन २,१८,१८.
श्रापयित्वा २,२०,३.
श्रावणम् १३,९.
श्रावण्याम् ९,१;२७,१.
श्रुत० २,११,१७.
श्रुतम् ८,२३;१३,१८;१३,१९.
श्रुतर्षयः ५,५.
श्रुतात् ८,२८.
श्रुति० २,९,९.
श्रुतिः ४,८.
श्रुतितः १,८;२,२३,८.
श्रुतिलक्षणम् ३०,९.
श्रुतिविप्रतिषिद्धम् ४,५.
श्रुतिविशेषात् ३०,५.
श्रूयते १२,२;१२,९;२,१३,१२;२,१४,११;२,१४,१२;२,२३,११.
श्रूयन्ते १३,२१;२,२२,७;२,२३,९.
श्रेयसाम् २,५,१२.
श्रेयसीम् २,७,१२.
श्रेयान् २,१२,३.
श्रोत्रिय° १०,११;२,२५,८.
श्रोत्रियः १४,१३;२,६,४;२,१४,१३;२,१७,२२;२,२६,१०.
श्रोत्रियम् १४,३०;२४,२४.
श्रोत्रियाय २,७,१७.
श्रोत्रियाभ्यागमे १०,१३.
श्रोत्रियेभ्यः ३,३४.
श्लाघ्यमानः २,३०.
श्लेष्म २०,१२.
श्लोकौ १९,१३;२,२३,३.
श्वशुर° १४,११.
श्वशुराय २,८,७.

श्वाजिनम् २८,२१.
श्वावित् १७,३७.
श्वित्रः २,१७,२१.
श्वेतकेतुः ५,६;१३,१७.

ष.

षडङ्गः २,८,१०.
षण्ढकस्य १९,१५.

स.

संकल्पयेत् ५,८.
संकल्पसिद्धयः २,२३,६.
संकल्पसिद्धिः २,२४,१५.
संकल्पेन २९,३.
सकुल्थिकम् ५,२२.
संकृत्य २,४,२३.
संख्या २,८,१२.
संगृहीता २,२०,१८.
सगोत्रस्थानीयाम् २,२७,२.
सगोत्राय २,११,१५.
संग्रामम् २५,११.
संघ° ३,२६.
संघान्न° १८,१६.
संचक्षीत ३१,१९.
सतः २,४,१४.
सत्यम् १२,५;२,२९,७.
सत्यवचनम् २३,६.
सत्यवादी ७,११.
सत्यशीलाः २,२५,१३.
सत्यशीलान् २,२६,४.
सत्यानृते २,२१,१३.
सत्ये २,२९,१०.
सत्रेषु १०,९.
सत्सु ९,१९.
सदा ४,१४;५,१२;५,२०,६,१.
सदारः २,२२,८.
संदृश्येत २,२५,५.
संदेहे २,११,२;२,२९,६.
सद्भिः २४,२०.
संधिनी° १७,२३.
संधौ ९,२०;११,९.
संध्योः ११,१५;२७,५;३०,८.
संनयन् २,१९,७.
संनिपतेयुः ११,२७.
संनिपात° २७,७.
संनिपातः २,१,१७;२,१,२०.
संनिपातम् २,१,२१.
संनिपाते ८,२०;२४,२३;२,२६,२०;२ २७,११.
संनिवापम् २,१२,१०.
संनिष्पाद्य २९,९.
सपिण्डः २,१४,२.
सप्रजः २,२२,८.
संप्रत्यपत्स्यथ २९,९.
संप्रयोगः २४,२०;२८,१३;२९,१.
संबन्धः २,१३,१;२,१३,१२;२,१५,३; २,२४,११;२,२७,१.
संबन्धान् २,५,१८.
संबन्धेषु १०,३.
सब्रह्मचारिणि १०,१२.
संभवे ५,५.
सभा ८,१३;२,२५,५.
सभाः ३,१२;३२,१९.
सभायाः २,२५,१२.

संभुञ्जतीं २,१७,९.
संभोजनी २,१७,८.
समध्ययनम् ११,११.
समय° १,२.
समयः २,८,१३.
समयपदानि २३,६.
समर्थः १,२२.
समवदाय २,१७,१६.
समवयसाय २८,८.
समवेक्ष्य २,११,१.
समवेतानाम् २,३,१८.
समाख्याने २१.१९.
समाख्याप्य २.२९.७.
समाचक्षीत २,२७२.
समाजम् ३२,२०.
समाजाः ३,१२.
समाजान् ३२,१९.
समादिष्टम् १३,१२.
समादिष्टे ७,२८.
समादेशः १३,५.
समाधिविशेषात् ३०,५.
समानपङ्क्तौ १७,२.
समानागारे ९,१०.
समापत्तेः २,२७,१८.
समापन° ११,७.
समाप्नुयात् २५,२;२५,७.
समाप्य २,२२,७.
समाप्यते २,२९,१३.
समाम्नातेन २,२९,१३.
समाम्नाय° २,८,१२.
समावृत्तः ७,१५.
समावृत्तम् २,५,४.
समावृत्तस्य ७,३१.
समावृत्ताः १०,७.
समावृत्ते १३,५;२,६,१२.
समावृत्तेन १४,७;१८,९.
समाहितः ५,७;१३,१८.
समाहितसंस्कर्तारम् १,११.
समित् २७,१.
समिधः ४,१६.
समिद्धारः ४,१५.
समीक्ष्य २,१०,२.
समीभवतः २,२७,१५.
समीहितः ३,२६.
समुदेत° १,११.
समुदेतः २,१७,५.
समुदेतम् २,५,७.
समुदेतान् २,१८,१०;२,२०,२.
समूहन्या ४,१८.
समूह्य २,४,२३.
समृद्धः २,२८,१.
समृद्धम् २,७,१७.
सम्यक् २,१५,१३.
संयुक्त° २,३,१२.
संयोगः २,२२,५;२,२३,२.
सर्गः २,२४,१३.
सर्पशीर्षा १७,३९.
सर्वनाम्ना १४,२३.
सर्वम् २२,७.
सर्ववर्णानाम् १८,१३.
सर्वान्नी १८,३३.
सालावृक्याम् ११,३३.

सवनगतम् २४,६.
सवर्ण° २,१३,१.
सवर्णायाम् २,२७,११.
सवानानि २,७,६.
सवनानुकल्पम् २५,१०.
संवाह्य ६,१.
संविभागः २३,६;२,९,१०.
संविशन् ४,२४.
संविशेत् ६,२;६,२७;३२,१५.
संविष्टः ६,५.
सवृषणम् २५,१.
सवृषणस्य २,२६,२०.
संवेशनम् २,१,१९.
संवेशयेत् ६,१.
संव्यवहारः २१,५.
सशरीरः २,२४,१५.
संश्लेषयेत् २,१२,१२.
संसर्पेत् ६,३२.
संसाधयति २,७,९.
संसाधयेत् २,९,१.
संसृज्य २,४,२३.
संसृज्येरन् १०,१९.
संसृष्टाम् ३१,१०.
संस्कर्तृ १,११.
संस्कर्तारः २,३,४.
संस्कार° २,२३,१०.
संस्कारः १,८;२,९;२,३,१५.
संस्क्रियते २,१८,८.
संस्कुर्वन्ति २,१८,६.
संस्कृतम् २,३,९.
संस्तुतम् ३,४३.
संस्तुतिः १२,१५.
संस्तुतिमात्रम् २,१३,१२.
संस्था° २,१५,७.
संस्पृश्य १५,१७.
सस्थे २,२२,२४.
सहत्वकर्मभ्यः २,११,१७.
सहत्वम् २,१४,१६.
सान्त्वयति २,७,८.
सान्त्वयित्वा २,६,१४.
सादन° २,१३,७.
सादृश्यम् २,२९,१४.
साधयेत् २,५,१५.
साधारण° २,२५,१.
साधु २,६,२.
साधुताम् २,६,२.
साधुष्ठानम् २२,६.
सांपराये २,१३,७;२,२९,९.
सांपरायेण २,२४,३.
साम १२,५.
सामपवित्रेण २,२.
सामयाचारिकान् १,१.
सामशब्द° १०,१७.
साम्नाम् १,१८.
सारूप्यम् २,२४,२.
सार्वगामी २३,६.
सार्वकालिकम् ११,३०;११,३७.
सार्ववर्णिकम् ३,७.
सावित्री १,९.
सावित्रीम् २६,१४.
सावित्र्या २७,१.
सावित्र्याः १,२३.

सांवृत्ति° २,६,१३.
सांशयिकीम् ३२,२७.
सांशित्य २९,८.
साहसम् २,१३,८.
सिचा १६,२८;१६,३०.
सिद्धः २४,२०.
सिद्धिः २८,१२;२,९,१३.
सिद्धिम् २,२०,३.
सिद्धे २,३,१०.
सिध्यति ५,११.
सिध्यन्ति २,९,१३.
सिषाधयिषुः २,१२,१७.
सोदति २,१३,१०.
सुकृताशाम् २०,१२.
सुभिक्षाः १८,४.
सुभूतम् २,३,११.
सुयुक्तः ५,२४;८,२५.
सुरापः २५,३.
सुरापानम् २१,८.
सुवः १२,५.
सुवर्णनाभः २,१९,४.
सुवर्णम् १८,६;१८,१५;२,१४,७.
सुविचितम् २,११,३.
सुविराम् २८,१५.
सूतिकायाम् १६,१९.
सूत्रम् २,४,२२.
सूपसंसृष्टेन २,३,१९.
सूक्ष्मेत् २,२८,९.
सूर्मिम् २५,२;२८,१५.
सूर्याचन्द्रमसोः ११,३०;११,३१.
सूर्याचन्द्रमसौ ३१,२२.
सृष्टः २,१७,४.
सेवमानः २७,११.
सेवस्व २२,६.
सेवेत ३२,१८.
सैरी २,३७.
सोदर्यः २,१७,५.
सोपानत् ६,१०;१४,२२;३०,१८.
सोमावराध्यानि २,२२,७.
स्कुदवा ३१,२४.
स्तनयति १२,३.
स्तनयित्नुः ११,२७.
स्तनयित्नुना ९,२३.
स्तनयित्नौ ११,२५.
स्तनयेत् १२,५.
स्तुतिम् ३२,१०.
स्तृहन्तीम् ३१,९.
स्तनाः २,१६,९.
स्तेयम् २१,८;२,१४,१८.
स्तेये २,२७,१६.
स्त्रियः १४,२१;१४,२३;२,१५,१०;२, २६,११.
स्त्रियम् ७,३;७,८;१४,३०;२४,९.
स्त्रियाः १६,१४;२८,२०;२,११,७;२, १४,१८.
स्त्रियाम् ९,१२.
स्त्री २९,१३;२,१५,१८;२,२७;३.
स्त्रीः २,४,१२.
स्त्रीकामतमौ २,४,१३.
स्त्रीगमनम् २१,८.
स्त्रीणाम् २६,५;२,९,७;२,१३,७.
स्त्रीप्रायम् २,१६,८.

स्त्रीभिः ३,१६.
स्त्रीभ्यः २,२९,१५.
स्त्रीवाससा २,१,२०.
स्त्रीषु २४,५;२,२९,११.
स्थानासनाभ्याम् २५,१०.
स्थानासनिकः २,१८,४.
स्थालीपाकः २,१,१०.
स्थालीपाकम् २,२०,३.
स्थालीपाकान् २,१९,१७.
स्थावरम् १९,६.
स्नातः ८,७.
स्नातक° ३०,६.
स्नातकः २,८,६;२,२७,२०.
स्नातकवत् ३०,४.
स्नातकस्य २,१४,१३.
स्पृशति २५,५;२९,७;२,२८,१३.
स्फोटेन २,२०,१३.
स्म १४,२५.
स्मयेत ७,६;७,७.
स्मर्यते २,४,२४.
स्मित° २,५,८.
स्मृतिः २,२५,२६.
स्मृतिम् २,१८,३.
स्वधाकारः १३,१.
स्वपिति ४,२८.
स्वप्नपर्यन्तम् ११,३३.
स्वप्नपर्यन्तम् ९,२१.
स्वप्नम् ४,२२.
स्वर्ग° २,३,१२.
स्वर्गः २,३,९;२,६,६;२,२९,१०.
स्वर्गजोविनः २,२४,५.
स्वर्गद्वारम् १३,६.
स्वर्गम् ५,१५;२,७,५;२,१८,३;२,२४,३.
स्वर्गे २,२४,६.
स्वर्ग्यशब्दम् २,२३,११.
स्वस्तर° ८,१३.
स्वस्तरे १५,१३.
स्वस्ति १३,१८.
स्वस्त्ययन° २,११,९.
स्वाधीयः ३१,२१.
स्वाध्यायः १२,१;१२,२;१२,३;१२,५;१३,१;२,२१,१०;२,२१,२१.
स्वाध्यायधृक् ५,११.
स्वध्यायम् १२,२;२,५,३.
स्वाध्याये १५,१;२६,११.
स्वाध्यायेन २,२२,१९.
स्वानि २,२६,२१;२,२७,१६.
स्वाभाविक° ३०,११.
स्वामिनः ८,३.
स्वामिने ११,३,१०.
स्वामिनौ २,४,१३.
स्वामिभ्यः २,२६,२४;२,२८,६;२,२८,७.
स्वाहाकारः १३,१.
स्वैरिकर्मसु ८,४;११,१२.
स्वैरिकर्माणि ३,१५.

ह.

हरेत् २,१४,५.
हर्तारः २,१५,७.
हर्षः २३,५.
हविः ४,२.

हविषा ३,४३.
हव्यम् १९.१४.
हंस° १७,३५;२५,१३.
हारिणम् ३,३.
हारिद्रम् ३,२.
हारीत° २८,१.
हारीतः १३,१०;१८,२;१९,१२;२८,५;२८,१६;२९,१२;२९,१६.
हावयित्वा २५,१२.
हितकारी २,२०.
हितम् २२,६.
हित्वा २,२८,५.
हिनस्ति ३२,२४.
हिमातपाभ्याम् २,२५,११.
हुतम् ३,२६;२,१५,१७.
हुतायाम् १८,२५.
हृत्वा २,१४,३.
हृदयंगमाभिः १६,२.
हृदयेन ७,९.
होतव्यम् २,७,१५.
होमः २,२२,१७.
होमाः २,३,१२.
होमात् २, ७,१४.
होमे १५,१;२,१५,१७.
होष्यामि २,७.१५.
ह्रीमान् ३,२०.

BOMBAY: PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

00050885

V + R (.8)

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 13 February, 2016